

ATHENAEUM

PHILOSOPHIAI ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

✧

A MAGYAR TUD. AKADEMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

Dr. PAUER IMRE,

OSZTÁLYTITKÁR.

F 1922/23 - 140.

ÖTÖDIK ÉVFOLYAM.

HARMADIK SZÁM.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA

1896.

TARTALOM.

I. A KORONAŐRI INTÉZMÉNY A MAGYAR ALKOTMÁNYBAN. (II.) — <i>Dr. Rátvay Gézától</i>	353
II. AZ ÉLET ÚJ ELMÉLETÉRŐL. — <i>Dr. Pekár Károlytól</i>	384
III. ÁLLAMJOGI TÉVEDÉSEK. — <i>Dr. Balogh Arthurtól</i>	403
IV. AZ AESTHETIKAI ÉRZÉSEK PSYCHOLOGIÁJA. (V.) — <i>Dr. Pekár Károlytól</i>	415
V. A BUDGET-JOG ÉS GYAKORLÁSA. (II.) — <i>Várnai Sándortól</i>	427
VI. IRODALOM. Dr. M. Szlávik: <i>«Zur Geschichte und Litteratur der Philosophie in Ungarn.»</i> Dr. Serédy László. — Heinrich Hertz: <i>«Die Prinzipien der Mechanik in neuem Zusammenhange»</i> Dr. Horváth József. — <i>«Revue d'economie politique.»</i> — <i>«Revue philosophique.»</i> n-r.	457

—————

Az «ATHENAEUM» a philosophia és államtudományok szakszerű művelését és tudományos irodalmi fejlesztését tűzi feladatául.

Megjelen az Akadémia kiadásában évnegyedenként, évi 30—35 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára 5 frt. Elfizethetni az Akadémia könyvkiadó-hivatalában (Akadémia palotája).

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az Akadémia palotájába intézendők.

A szerkesztésért kizárólag a szerkesztő felelős.

A KORONAŐRI INTÉZMÉNY A MAGYAR ALKOTMÁNYBAN.

— Második közlemény. —

II.

A koronaőri intézmény Mátyás király koráig.

A koronának, mint a magyar király hatalmát törvényesítő diademának már szent István által tulajdonított államjogi jelentőségét tekintve, lehetetlen föltennünk, hogy első királyunknak mindenre kiterjedő gondosságát épen ezen korona őrizete elkerülte volna, melyet ő minden közjogi viszony kezdetévé és zárkövévé tőn.

Azon kérdésre azonban, hogy koronánk, melyet II. Sylvester pápa előbb Boleszlávnak, a lengyel vezérnek szánt, de később a beállott politikai viszonyok folytán Istvánnak, a magyar vezérnek küldött, az első koronázás után hol, kik által és mi módon őriztetett, megfelelni, miután első okleveles emlékünk, mely a korona őrzéséről szól, csak a XII. század végétől való, csupán az egykorú viszonyokból és körülményekből vont következtetés útján lehet, mely következtetés — mint alább látni fogjuk — IV. Béla király oklevele alapján történeti bizonyosságra emelhető.

Szent István ugyanis kiválóan a székesfehérvári egyházat látta el dús javakkal, tüntette ki előkelő kiváltságokkal, ruházta fel oly fényvel, hogy csodaszépségével századokon

át magára vonta a világ figyelmét.¹ Falai a legdrágább márványból, arannyal és ezüsttel diszitett oltárai a legtisztább alabastrumból épültek.² «Inter ecclesias praefulgebat basilica Albensis — mondja Bartal — grandi excitata sumtu, et ad eum comparata splendorem, digna ut esset in qua primi coronationis justorumque funebrium ultimi honores regibus haberentur».³

Első királyunk akarata tehát valóban nem lehetett más, mint az, a mit Bartal állít, hogy t. i. a korona a többi jelvényekkel és a király zászlajával együtt ezen basilikában őriztessék,⁴ mely méltó volt arra, hogy abban királyainknak a koronázás első és a temetkezés utolsó tisztessége megadassék; és Bartal, midőn a koronázás ősi szokását leírja, úgy beszél a koronáról és az országos jelvényekről, mint a melyek ekkor tényleg is a székesfehérvári egyházban őriztettek, mondván, hogy az itt őrzött koronát és jelvényeket (coronam et clenodia cetera in Albensi conservata ecclesia) a koronázás napján ezen egyház főbb papjai szokták volt a nagyobb oltárra vinni.⁵

Közjogi íróink — az egy *Decsy Sámuel* kivételével — mind megegyeznek abban, hogy a korona kezdettől fogva a nagy költségen és fénynyel épített székesfehérvári egyházban őriztetett; de a tekintetben, hogy itt *meddig* őriztetett és hogy az első századokban *kik és mi módon* viselték a korona-őri tisztelet, különböző, egymástól lényegesen eltérő véleményeket nyilvánítanak.

Decsy Sámuel a szent korona viszontagságairól írt

¹ Bonfin: II. tiz. I. k. 179 l. — Pauer János: Az egyházi rend érdeme Magyarország történetében.

² Fessler: Die Geschichten der Ungarn. I. köt. 390. lap.

³ Bartal: i. m. I. k. 198. l.

⁴ U. o.

⁵ Bartal: i. m. I. k. 183. l.

terjedelmes művében előrebocsátván, hogy azon kérdést, vajjon a korona a XI., XII., XIII. századokban (tehát árpádházi királyaink alatt) hol és kik által őriztetett, alig lehet eldönteni, azon véleményének ad kifejezést, hogy királyaink e korban a szent koronát saját «kincses tárházaikban» *királyi kincstárnokok* felügyelete alatt őriztették, és pedig Esztergomban, mert a magyar királyok sz. István idejétől fogva egészen a XIII. század közepéig szüntelen ottan laktak.¹

Pray szerint a koronaőrzés a székesfehérvári *prépost* tiszte volt, de az 1198. évben e tisztség világi hatóságra (*ad profanos magistratus*) bízott.²

Bartal — mint láttuk — szintén Székesfehérvárt állítja a koronaőrzés helyéül, de szerinte az őrzés tiszte nemcsak a *prépostra*, hanem arra is, a ki hozzá a káptalani tagok közül legközelebb állt, t. i. a custosra (*örkanonokra*) bízott sz. István inteniójának megfelelőleg.³

Ipolyi a szent koronáról írt nagybecsű munkájában Bartal nézetéhez csatlakozik — mondván — hogy «a korona kezdetben a sz. István által épített székesfehérvári királyi basilicában lehetett letéve, mint a hol a koronázások is rendszeresen tartattak. Itt az ország egyéb kincseivel a káptalan, s nevezetesen annak *prépostja* és *örkanonokja* által őriztetett.»⁴

Virozsil is azt állítja ugyan, hogy Székesfehérvár, mint a magyar királyok állandó székvárosa volt azon hely, «a hol az ország jelvényei őriztettek»,⁵ de azt, hogy kik által őriztettek légyen, egy szóval sem említi; azt pedig való-

¹ Decsy: A magyar sz. korona historiája. 174. §.

² Pray: Annales. I. k. 183. l.

³ Bartal: i. m. I. k. 198. l.

⁴ Ipolyi: A m. sz. korona és a koronázási jelvények története és műleírása. 83. l.

⁵ Virozsil: Das Staatsrecht des Königreichs Ungarn. I. k. 337. l.

színünek tartja, hogy a korona Róbert Károly alatt vitetett át Visegrádra, mint a hol e király székelt.¹

Récsi szerint a korona az Árpádok korában a székesfehérvári egyházban őriztetett a káptalani *őrkanonok* felügyelete alatt, utóbb a korona a mohácsi ütközet koráig Visegrádon őriztetett.²

Korbuly szerint pedig a korona régente — körülbelül Nagy Lajos király idejéig — a székesfehérvári egyházban a káptalani *őrkanonokok* felügyelete alatt őriztetett.³

Legújabb írónk a székesfehérvári őrzés időtartamára nézve részint Récsi, részint Korbuly nézetéhez simúlnak.

Így *Nagy Ernő* azt állítja, hogy a szent korona az Árpádok idejében a székesfehérvári székesegyházban a káptalani *őrkanonokok* őrzete alatt állott, később pedig Visegrádon világi rendű örök gondjaira lett bízva.⁴

Kiss István nézete szerint az árpádházi királyok idejében s egy darabig azután is körülbelül Nagy Lajosig a korona a székesfehérvári székesegyházban a káptalani *őrkanonok* felügyelete alatt őriztetett.⁵

Mindezen vélemények tehát abban megegyeznek, hogy a korona szent István korától fogva a székesfehérvári egyházban őriztetett; de azon kérdésre, hogy itt a korona meddig őriztetett, részint semmi (Bartal), részint téves (Virozsil), legnagyobb részt pedig határozatlan (Récsi, Korbuly stb.) feleletet adnak, úgy szintén azon kérdés tekintetében is, hogy a korona Székesfehérvárott való őrzésének idejében kiknek felügyelete alatt állott, lényegesen eltérnek egymástól, így Bartal, Ipolyi szerint a koronaőrzés tiszte a prépostot és

¹ U. o. II. k. 344–345. l. jegyzet.

² Récsi: Magyarország közjoga. 198. l.

³ Korbuly: Magyarország közjoga. 256. l.

⁴ Nagy Ernő: Magyarország közjoga. 131. l.

⁵ Kiss István: Magyar közjog. 281. l.

örkanonokat együtt, Pray szerint csupán a prépostot, de csakis az 1198. évig, azután világiakat, Récsi, Korbuly és legújabb íróink szerint csupán a káptalani örkanonokat illette.

Ezen véleményekkel szemben a feladat: kimutatni azt, hogy koronánk Székesfehérvárott meddig és kik által őriztetett?

Kisértsük meg ezen kérdés megoldását a rendelkezésünkre álló emlékek alapján.

Említettük már, hogy a korona őrzésére vonatkozó első emlékünk a XII. század végéről, és pedig az 1198. évből való.

Ezen évben ugyanis a székesfehérvári prépost levelet intéz III. Incze pápához, melyben felhatalmaztatni kéri magát arra, hogy az ország koronájának őrzését — a pápa engedélyével — ne az örkanonokra, hanem egy más alkalmas egyénre bízassa. III. Incze a prépost által előterjesztett ezen kérelem folytán, t. i. hogy a székesfehérvári egyházban *a prépost adományozása alá tartozó* (ad tuam donationem pertinens) *bizonyos méltóságot*, melynek gondjaira ezen egyház ékei, kiváltságai és a királyi diadema bízhatnak, a prépost alkalmas egyénre ruházhassa, oly czélből, hogy az örnek tapasztalatlansága, hűtlensége vagy hanyagsága folytán az egyház kárt vagy az országnak a korona iránti tisztelete sérelmet ne szenvedjen, a pápa az egyház indemnitásáról gondoskodni és a prépost jogát fentartani (tibi tuam justitiam conservare) akarván, apostoli hatalmánál fogva szabadságot ad a prépostnak, hogy a korona őrzését (custodiam ipsam) úgy, mint az jogában áll (sicut tui juris existit), más alkalmas személyre bízassa.¹

Eltekintve attól, hogy ezen levélváltás egyrészt a nagy

¹ Fejér. Cod. dipl. II. k. 353. 1.

felelősség mellett, melylyel a korona őrzése már ekkor is járt, másrészt *a nagy tisztelet mellett bizonyít, melylyel az ország már a királyság első századaiban is viseltett sz. István koronája iránt*, a pápai oklevélből kétségtelen, hogy a koronaőri tiszt adományozásának joga ezen korszakban a székesfehérvári prépostot illette, a ki azzal rendszeren az örkanonokot ruházta fel; kétségtelen az is, hogy a korona őrzésének helye az okmány keltének évében, vagyis az 1198. évben is ugyancsak Székesfehérvár maradt, de az őrzés nem a káptalani örkanonok, hanem más alkalmas és pedig világi egyén gondjaira lett bízva, ekkor is azonban a székesfehérvári prépost által.

Pray tehát téved, midőn egész általánosságban tanítja, hogy a korona őrzése kezdettől fogva a székesfehérvári prépostot illette, de hogy az a jelzett évben világi hatóságra ruháztatott át: «ex quibus non improbabilis forte conjectura fiat, coronae custodiam a primordiis ad praepositos Albenses pertinuisse, hoc autem anno ad profanos magistratus traductam esse»;¹ mert az ezen évben beállott változás csak annyiból állott, hogy a prépost nem a káptalani örkanonokra, hanem más világi egyénre bizta a korona őrzését.

Ezen változás pedig az ország ezen kori közállapotban lelte indokát. A pártviszályok pusztító tűzében a közbátorság annyira alászállt, hogy a prépost, a kinek tisztéhez tartozott a korona biztonságáról gondoskodni, már ezt is veszélyeztetve látván, sietett a pápa engedélyét kikérni, hogy a korona őrzését ne az örkanonokra, mint eddig, hanem alkalmasabb egyénre bízassa. E pártviszályok eredményezték egyszersmind ama, a jelen esetben is nyilvánuló döntő befolyást, melyet a római curia Magyarország közügyeire gyakorolt. Hiszen a korona őrzésére vonatkozó pápai intézke-

¹ Pray: *Annal.* I. k. 183. l.

désből úgy látszik, mintha a korona nem is az ország, hanem a pápa tulajdona volna, mert — Fessler szavaival élve — «bámulatraméltó gondatlansággal» engedtetett meg, hogy a székesfehérvári prépost nem a királytól vagy az országtól, hanem a pápától kérjen engedélyt ahhoz, hogy a gondjaira bízott kincset jövőben, nagyobb biztonság okáért, alkalmasabb világi örökre bízassa.

A koronának világiak általi őrzése azonban csak addig tartott, míg e kivételt indokoló helyzet meg nem szűnt, a mi kiténik IV. Béla királyunknak 1254. évben kelt és a székesfehérvári egyház ősi jogait és kiváltságait megerősítő okleveléből.

Ezen oklevelében a király előrebocsátván, hogy habár ő az ország minden egyes egyházának jogait és szabadságait csonkítatlanul fentartani királyi tisztének ismeri, mégis azon egyházakat, melyek előjogaik, szabadságaik, címök előbbkelősége által más egyházak fölött tündökölve kiválnak, több biztosítékkal kell körülsánczolni; ilyen a székesfehérvári egyház is, a hol az ország trónja és koronája őriztetik: «ubi solium regni et corona conservatur», a hol a magyar királyok felavattatni szoktak, a hol az elődök szent hamvai nyugszanak. Kötelességének tartja tehát mindenekelőtt ezen egyházzól gondoskodni, nehogy most ingadoznia kelljen azon kiváltságaiban, melyekkel az ősi alkotmány, különösen pedig az apostol-király alkotmánya által felruháztatott, a ki azt alapította, sok birtokkal gazdagította, szabadságokkal és előjogokkal különösen díszítette ennek folytán ősi kiváltságait, szabadságait, előjogait megújítván, királyi jóváhagyásával minden tekintetben és késedelem nélkül megerősíti.¹

Ezen egyház legszebb előjogainak egyikét az ország koronájának őrzése képezte, mely azt szent István alkotmánya

¹ Fejér: Cod. Dipl. IV/2. 230.

alapján illetve; így tehát IV. Béla ezen egyházat a korona őrzésének előjogában is «minden tekintetben és késedelem nélkül» megerősítette, úgy, a mint azt ezen előjog az ősi magyar alkotmány, nem pedig a pápai intézkedés alapján illetve.

IV. Béla századának végéről okleveles bizonyítékunk van arra nézve, hogy az ország koronájának őre a székesfehérvári prépost volt. III. Endre királyunk 1293. január 9-én kelt oklevelében, melyet Fejér tévesen 1292. év alatt közöl, a székesfehérvári káptalan prépostját dicséri, hogy a koronát számára ügyesen, erélylyel és nagy fáradsággal megőrizte, ezen érdemeiért őt Halastelek földjével jutalmazván. Midőn ugyanis III. Endre magát IV. László tragikus halála után — mondja az oklevél — Székesfehérvárott ősi szokás szerint szent István koronájával megkoronáztatni akarta, versenytársainak előbb alattomban, később nyíltan is szőtt cselei folytán a szent király koronája a koronázás idejében nem volt kéznél: ekkor Tivadar mester, a székesfehérvári prépost (koronaőr), a kit Ipolyi tévesen Tamásnak mond, a legnagyobb hűséggel, pontosan, óvatosan és a hol kellett, erélyesen, a sors minden esélyének kitéve magát, a koronázás napján a szent király koronáját kezehez juttatta: «Magister Theodorus, praepositus cum summae fidelitatis fervore, subtiliter et caute, et ubi debuit, potenter et viribus laborans, omni casui fortunae se exponens, ipsam coronam sancti Stephani regis nobis dedit et statuit die et tempore debito et placito coronationis nostrae».¹

Az eddig mondottakat összegezve, azon eredményre jutunk, hogy a szent korona árpádházi királyaink alatt kezdettől fogva mindvégig Székesfehérvárott a boldogságos Szűz tiszteletére szent István által nagy fényvel épített basilicában őriztetett; hogy a koronaőri tiszt a székesfehérvári prépost

¹ Fejér: Cod. Dipl. VI/l. 237.

adományozása alá tartozott, a ki azt rendesen a káptalani örkanonokra, kivételes esetekben pedig, mint Imre király és öcsese között kitört vizzály ideje alatt, világiakra ruházta; de hogy a prépost nemcsak a koronaőri tisztség adományozásának jogát gyakorolta, a mi őt a korona biztonsaágéerti felelősség súlya alól föl nem mentette, hanem olykor tényleg maga is viselvén e tiszteket, az ezzel járó köteleességeket is felelősség terhe alatt teljesítette; végre, hogy a koronaőri köteleesség teljesítése javadalmazással volt egybekötve, úgy hogy az örkanonok e czímen terjedelmes javakat bírt, melyek ez időben koronaőri javaknak (*bona custodiatu*s) neveztettek,¹ és ezen koronaőri javak az egyes koronaőrök buzgalmához és érdemeihez mért arányban gyarapítottak királyaink által, kik különösen zavaros és vizzályteli időkben nagy bőkezűséggel méltatták a koronaőr fáradozásait, mint ezt III. Endre fentebb idézett oklevele tanusítja, a ki Tivadar prépostot Halastelek földjével jutalmazta.

Az Árpádháznak III. Endrében történt kihaltával a nemzet hányatott sorsában koronánk is osztozott.

A cseh király az 1304. évben féltett fiával együtt a koronát is Prágába vitte.² A nemzet által a pápa pártfogoltja ellenében királylyá választott Ottó jól tudván, hogy Magyarországon törvényes fejedelemnek csak az tekinthető, a ki szent István koronájával koronáztatik meg, elhatározta, hogy személyesen elmegy a cseh királyhoz, a szent koronát megszerzendő. Czélja sikerült.³ Ám Ottó királysága csak pünkösdi

¹ Cziráky : i. m. I. köt. 98. l.

² Turóczi : *Chronic.* P. I. c. 85.

³ Ekkor történt, hogy visszatérőben a király kísérete a koronát elvesztette; a korona ugyanis a királyi lovász lovának nyeregkapóján a krónikás szerint egy «fapalaczkba», Decsy szerint egy «esztergázott ládácskába», Ipolyi szerint egy «fatokba» zárva függött. Éjjel a koronát tartó tok leesett, mit csak virradatkor vettek észre; a megrémült király

királyság volt. Apor László, Erdély nagyhatalmú vajdája álnok módon, leánya kezének odaigérésével Erdélybe csalta és a hatalmába ejtett királyt, miután koronájától, melyet ezen árnyékkirály folyton magával hordott,¹ megfosztotta, a szerelem édes bilincsei helyett rabbilincsekbe zárta; a koronát pedig magánál tartván, kiadni vonakodott, a mi nem csekély bajt okozott Róbert Károlynak, kinek királylány választásában az urak Ottó elfogatása után végre megegyeztek, mert habár harmadik koronáztatásánál minden biztosíték megadatott neki, hogy hatalma a törvényszerűség nymbusával öveztesse, a nemzet mégsem tekintette érvényeseknek a szent korona nélkül végrehajtott koronázásokat, úgy hogy Károlynak e korona visszaszerzésére mindent el kellett követnie; és csak mikor az a vajda hatalmából visszakerült, tehetett eleget a nemzeti közvélemény kívánalmainak, mint ezt Károly 1317. évi koronázási okmányában maga elmondja: «Miután elődünk, szent István koronája, melylyel a magyar nemzet szokása szerint Magyarország királyai megkoronáztatni szoktak, hűtlen letartóztatók által elrabolva, visszatartatott: új korona készítettvén számunkra, a követ által megáldatván ezen új diademával koronáztatánk meg habár a koronázás ezen módja kielégítő, mégis hogy a magyar nemzet véleményének elég tétessék és a nép kebeléből a megütközés kiirtasék (ut opinioni tamen gentis Hungaricae satisfieret et ut scandalum de medio vulgi tolleretur), miután a szent korona az érsek gondos utánjárása után a hűtlen letartóztatóktól visszaszerezett, rögtön a köteles helyen, t. i. Székesfehé-

azonnal a korona keresésére küldötte embereit, kik azt lázas keresés után Decsy szerint az «országúton», Horváth Mihály szerint egy «pocsoltyában» lelték meg és vitték vissza «a reménység és félelem között tántorgó Ottó királynak.» (Bonfin. dec. III. L. 9. — Turóczi: i. h. — Decsy: i. m. 223. l. — Horváth: i. m. II. k. 157. l.)

¹ Horváth: i. m. II. k. 159. l.

vártott, a hol régtől fogva szokás a magyar királyokat megkoronázni, országunk meghívott főpapjai és nagyjai jelenlétében és a szokásos ünnepélyességek megtartása mellett országunk trónjára léptünk és Tamás érsek kezei által a királyi diademával, t. i. a szent koronával újra megkoronáztatánk». ¹

Miután a nemzet mindenkor csak az ország szent koronájával történt koronázást tekintette olyannak, mely nem csupán ünnepélyes szertartás, hanem szükséges kiegészítése az alkotmánynak, legszebb, legszelídebb és mégis legerősebb kapocs, mely a nemzetet királyához köti, ² nagyon természetes, hogy Róbert Károlynak harmadszori koronáztatása sem elégítheti ki a nemzetet, jóllehet ennél Magyarország főpapjai okleveles tanúbizonyságot is tettek arról, hogy Károly a rendek beleegyezésével újonnan készített, a pápai követ által megáldott és egyedül érvényesnek nyilvánított koronával szabályszerűen megkoronáztatott.

A főpapok ezen új koronára vonatkozólag Budán, 1309. évi június 24-én kiadott ünnepélyes manifestumban előrebocsátván, hogy a pápa által szent Istvánnak, ezen nemzet első királyának felajánlott és róla az utókorra átszármazott királyi diadéma, mely a székesfehérvári egyházban, a hol a nemzet királyai törvényes joggal megkoronáztatni szoktak, a legnagyobb gonddal őrizteték, lelketlen gonosszággal ezen egyháztól erőszakosan elragadtatván és az országnak nem csekély aggodalmára különféle kezeken átmenvén, erőszakkal visszatartatik, kiemelvén különösen, hogy a visszaszerzésére irányzott minden törekvés hasztalan — tudtul adják tehát, hogy az ország nélkülözvén a szent koronát, melyet *az ország lakóinak véleménye szerint oly nagy tisztelet és tekintély*

¹ Fejér: Cod. Dipl. VIII/2. 63—69. l.

² Az 1865—67. évi országgyűlés II. felirata.

környez, mintha benne volna constituálva a királyi jog, minek folytán a letartóztatónak vakmerősége csak növekedhetik, a királyi méltóság pedig leginkább csökkenhet, Gentilis bibornok végre mindnyájoknak, valamint az ország főurainak egyetértésével és beleegyezésével ezen diademát mindaddig, míg visszatartatik, nehogy azzal királyok kenessenek fel és koronáztassanak meg, «penitus interdixit»; hogy pedig a nemzetnek az említett korona iránt táplált magas véleménye csorbát ne szenvedjen, a pápai követ a főpapok és főurak beleegyezésével és egyetértésével aranyból és drágakövekből kitünő művű új koronát készíttetett, melyet aztán nagy ünnepélyességgel a clerus és nép jelenlétében miseközben 1309. június 11-én megáldott; aztán az ősi korona helyett, míg az vissza nem kerül, használandó *és az ősi szokás szerint a székesfehérvári egyházban örök időkre őrzendő koronát* az országnak és királynak adta át, melylyel Róbert Károly a főpapok, főurak, nemesek, klerus és nép nagy jelenlétében a főurak és főpapok akaratából az esztergomi érsek által szerencsésen megkoronáztatott.¹

A főpapok manifestuma és a király koronázási oklevele egyrészt hű kifejezője az ősi koronához fűződő nagy politikai jelentőségnek, másrészt annak kétségtelen bizonyítéka, hogy a szent korona őrzési helye még az 1309. évben is Székesfehérvár volt, sőt hogy az újonnan készített koronának is őrzési helyéül, még pedig «örök időkre» Székesfehérvár rendeltetett.

De koronánk még Nagy Lajos uralkodásának első éveiben is Székesfehérvárott őriztetett, a mint ez Nagy Lajos királynak 1349. évben kelt donationalis leveléből kitünik, melyben a székesfehérvári egyház custosától Róbert Károly

¹ Fejér: Cod. Dipl. VIII/1. 337. I. — Budai Regesták az Anjouk korában, Wenzel által közölve Történelmi Tár, IV. k. 114—115. I.

tetemének megrablásáért és arany koronájátóli megfosztásáért nota infidelitatis czímén elvett birtokai közül somogymegyei «Gyoch» földjét anyjának, Erzsébet királynőnek adományozza.

Miután János, a székesfehérvári egyház örkanonokja — így szól adománylevelében a nagy király — Róbert Károly király, természetes ura és jóltevője tisztességesen eltakarított tetemének gonosz háborgatása, kiásott hullájának kifosztása és az eltemetés alkalmával fejébe tett szép művű arany koronájának elrablása miatt az ország főpapjainak és főurainak ítélete szerint, hűtlenség bűnébe esve, örökös fogságra ítéltetett; miután ezen hűtlenség következtében bármi néven nevezendő, az ország bármely megyéjében vagy részében fekvő összes birtokai és birtokrészei az ország approbált szokása szerint a király kezére szálltak vissza: ugyanazért ezen Jánosnak, egykori örkanonoknak Somogy megyében fekvő és az említett okoknál fogva minden joggal a király adományozása alá eső «Gyoch» nevű birtokát minden hasznaival és tartozékaival együtt anyjának, Erzsébet királynőnek adományozza örök birtokul, királyi hatalmánál fogva teljes szabadságot adván az anyakirálynénak, hogy azt tetszése szerint bárkinek adományozhassa.¹

Miután a székesfehérvári örkanonok hűtlensége folytán az ország területén bárhol található, bármi néven nevezendő jószágaitól megfosztatott, kétségtelen, hogy a koronaőri tiszttség czímén birt javakat is elvesztette; a tisztsséggel járó javadalmazás elvonásának természetes következménye csak az lehetett, hogy maga a tiszttség is megszűnt, és pedig nem csupán és kizárólag a hűtlen koronaőr személyében, hanem — tekintettel ezen tisztsségnek mint előjognak alkotmányos jelentőségére és közjogi természetére, tekintettel az egyháznak III. Incze pápa leveléből kitetsző nagy felelősségére —

¹ Fejér: Cod. dipl. IX/l. 644.

a székesfehérvári egyházban is, a hol a hűtlenség szennye moeskolta be az ősi méltóságnak negyedfél századon át megőrzött tiszta fényét. A székesfehérvári egyház ezen előjogának az örkanonok hűtlenségével erkölcsi, az azzal járó javadalmazás elvonásával pedig anyagi alapja is elesvén, a székesfehérvári egyház örökre megszűnt a koronának őrzési helye lenni.

Hogy ekkor Visegrád lett a korona őrhelye, a mellett azon történeti tényen kívül, hogy az Anjouk királyi székhelye Visegrád volt, későbbi események is szólnak. Albert király a szent koronát, midőn költött híre járt, hogy a korona Esztergomból eltűnt, a hol ekkor ideiglenesen elhelyezve volt, egyenesen Visegrádra vitette, nem pedig Budára, a hol pedig az — mint alább látni fogjuk — Zsigmond alatt jó ideig őriztetett; Mátyás és II. Ulászló törvényeiben pedig Visegrád úgy említetik, mint a korona *szokott* őrzési helye, már pedig azon rövidke és közelmúlt idő, melyet a korona Albert király intézkedése folytán Visegrád falai között töltött, nem állapíthatott meg oly szokást, melynek alapján a korona őrhelyéül Visegrád tekintessék. Ezt csak egy régibb, hosszabb, nagyobb és dicsőbb kor traditiójának tulajdoníthatjuk.

A mi pedig azon véleményt illeti, mely szerint a korona a visegrádi koronaboltba már Róbert Károly idejében került, csak Bél Mátyás azon állítása alapján keletkezhetett, hogy Róbert Károly Visegrádot főleg a korona kedvéért választotta székhelyül, a hová a nagy fáradtsággal visszaszerzett koronát 1310. évben a koronázás után vitte.¹ Midőn pedig Henszelmann Bél Mátyás ezen nézetét, melynek nyomán azt állítja, hogy Róbert Károly a visegrádi fellegrát egyenesen a korona őrhelyéül építtette, Kottaner Ilona jegyzetei alapján történeti bizonyosságra emelni törekszik: ² ebben több a regés vár-

¹ Notitiae Hung. 1737. III. 475.

² Archeologiai Közl.: 1873. IX. 1—15. 1.

romokon merengő költői lélek fantasiája, mint a rideg valót fürkésző történetíró kritikája, mert e vélemény történeti hitelességre nem tarthat számot, a mennyiben a vár ezen kori (1440. évi) lakási viszonyaiból, a királyi lakosztályok ezen kori berendezéséből, a koronaboltnak alakjából és fekvéséből stb. a vár építési modorára és tervrajzára vont *következtetések* a legjobb esetben is csak *vélelmet* állapíthatnak meg a vár és egyes részei építésének kora és hajdani célja mellett, a mi ott, a hol ama ténynek, hogy a szent korona valóban mikor került Visegrád várába, történeti bizonyosságra emeléséről van szó, figyelembe alig jöhet, legkevésbé pedig akkor, midőn okleveles bizonyíték tanúsítja, hogy koronánk csak a székesfehérvári örkanonok hűtlensége következtében nyert új otthont Visegrád várában.

Hogy különben a vegyes házbeli királyok alatt a korona-örzés helyére és az őrző személyekre nézve gyakori intézkedések történtek, az bizonyos; de hogy ezen intézkedések idejét és természetét nem tudnók,¹ legalább ily általánosságban, mint az Virozsil állítja, nem mondható.

Zsigmond királynak 1434. évben kelt okmányából megtudjuk, hogy Magyarország szent koronája — az ő intézkedéséből — már régóta Budán, és pedig István vezérnek a budai bárban levő tornyán túl a kút körül a királyi udvar tárnoki házában a király pecsége alatt Gara Miklós nádor által őriztetett: « dudum ante egressum nostrum de regno nostro Hungariae praedicto sacram coronam ipsius regni nostri Hungariae cum omnibus ad se pertinentibus in tavernicali nostra domo circa cisternum, eis turrim condam ducis Stephani, in castro nostro budensi situata, sub nostro sigillo reconditam, custodiae et conservationi condam Nicolai de Gara palatini commiseramus » — mondja a Baselben tar-

¹ Virozsil: i. m. II. k. 344—345. l. jegyz.

tózkodó Zsigmond király.¹ Gara Miklós nádornak és korona-örnek 1433 nyarán² történt halála következtében a király ezen okmányával elrendeli, hogy az egri püspök a szent koronát a hozzátartozó jelvényekkel együtt a nádor özvegyétől és László fiától, a macsói bántól átvevén, Palóczy György esztergomi érseknek és Palóczy Mátyás országbíró-
nak adja át őrizetül mindaddig, míg a király az országba visszatérhet.

A szent korona Palóczy György haláláig ennek őrizete alatt maradt és pedig Esztergomban; halála után Albert király a vár őrizetét a koronával együtt az érsek testvérére, a Zsigmond király idézett levelében említett Palóczy Mátyás országbíróra bízta. Csakhamar híre járt, hogy a szent korona Esztergomban föl nem található, miért is a király a királynéval Esztergomba megy. «Georgius Paloczius strigoniensis ecclesiae pontifex moritur, apud quem pretiosa regni supellex in custodia fuit, rex Strigonium petit et regina cum eo, aperiuntur archae, in quibus thesaurus observabatur, coram regina et selectis regni baronibus illa clam subtracta corona fidelique anui tradita, archas claudit atque obsignat.»³ A korona ekkor Visegrádra vitetett a király, a királyné s több főúr kíséretében, s ott Miklós bazini gróf fiának, Györgynek őrizetére bízott.

Erzsébet királynő azonban férje, Albert király halála után György grófot csakhamar fölmenti a korona őrzése alól, mint ezt Visegrádon, 1439-ik évben kelt oklevele igazolja. A királyné ugyanis ezen oklevelében György grófot meg-

¹ Fejér: Cod. Dipl. X. köt. 7. füz. 535. és 536. l.

² Horváth M.: i. m. II. köt. 499. l.

³ Aenaes Sylvius: Status Europae ad Struv. II. 85. — Itt Aeneas Sylvius és utána Bonfin (dec. III., lib. 4.) ezen esztergomi átvételt a királyné parancsából Kottanner Ilona udvarhölgy által végrehajtott lopással zavarja össze.

nyugtatja és fölmenti minden kötelesség alól, miután az Albert király által őrizetére bízott szent koronát, minden tartozékai-
val együtt, a király, a főurak és főpapok pecséteivel ellátva,
sértetlenül, a királynő híveinek és pedig Benedek egri püspök-
nek, Losonczy Dezső erdélyi vajdának. Báthory István ország-
birónak, Rozgonyi István temesi grófnak és sok másoknak
jelenletében átadta.¹ Erzsébet királynő ekkor a korona és a
többi országos jelvények őrizetével Gara László hívét bizta meg.

Királyaink tehát, saját királyi hatalmoknál fogva, a nem-
zet minden részvéte nélkül intézkednek a korona őrzésének
ügyében, a nemzet minden befolyásától függetlenül töltik be
a koronaőri hivatalt, mentik föl a koronaörököt a felelősség
terhe alól. Igaz ugyan, hogy Albert király és Erzsébet királynő
egyes főurak jelenletében veszi át a koronát, egyes főurak
és főpapok pecsétje alatt adja át a koronaőrnek, de ezen
egyes királyhű főurak és főpapok jelenléte csak egyszerű
ünnepélyesség és ezek személyében a nemzet képviselőtének
még csak árnyékát sem szemlélhetjük.

Mindez lényeges változáson ment át, midőn a nemzet-
nek a legközelebbi koronázások alkalmával ép úgy, mint már
III. Endre és Róbert Károly koronázásakor, nélkülöznie kel-
lett a királyi hatalmat törvényesítő szent koronát. Csakhogy
míg III. Endrét a nemzet, a nélkül, hogy egy más koronához
kellett volna nyulnia, az ország igazi koronájával megkoro-
názhatta; míg Róbert Károly fejére, ennek háromszori érvény-
telen koronázása után, végre is a visszakerült valódi koronát
tehette: addig *I. Ulászlót* egyáltalán nem avathatta fel kirá-
lyává a szent István koronájával, hanem csakis azon koro-
nával, melyre az országgyűlés a kéznél nem levő szent koro-
nának hatályát és mysteriumát átruházta; *V. László* királyt
pedig országgyűlésileg egyáltalán meg nem koronázhatta,

¹ Fejér: Cod. Dipl. XI. köt. 327—328. l.

hanem egyszerűen jóváhagyta azon koronázást, mely csecsemőkorában a szent koronával ugyan, de csupán anyja és hívei által vitetett véghez; sőt *Mátyás* király homlokát uralkodásának csak hetedik évében övezhette a szent koronával.

Ezen körülmények oly döntő momentumot képeztek a koronaőri intézmény történetében, mely ennek törvényhozási szabályozásához vezetett.

III.

A koronaőri intézmény törvényhozási szabályozása Mátyás és II. Ulászló királyok alatt.

Gara László koronaőri tiszte alatt történt a hirhedt koronalopás.

Albert király halála után a rendek Ulászló lengyel királyt választák el királyul, s míg a követség Krakkóban járt, Albert király özvegye fiúgyermeket szült. Az anyakirálynő utószülött fia részére remélvén megnyerni az országot és hangolni a közvéleményt azáltal, ha Ulászlót a koronázásban megelőzi, a koronát a visegrádi koronaboltból az álnok Cilley rábeszélése folytán Kottanner Ilona, a kis Erzsébet hercegnő vakmerő udvarhölgye által az éj fedező homályában alattomosan ellopítja s azzal a három hónapos csecsemőt Székesfehérvárott megkoronáztatja. A koronázás után Ausztriába menekül és Frigyes császárnak zálogosítja el — orzott kincset.¹

¹ A néprege avagy családi hagyomány azt tartja, hogy a királyné útközben elfáradván, a Ladonyi-család birtokát képező mihályi kastélyban állapodott meg; itt azonban szüntelen lelkifurdalás és remegés között levén, úgy hogy még «a fák leveleinek csördülésére is megdobbant szívében», a kastély kapuja előtt álló vén odvas fűzfának üregébe rejtette s egy felbérelt paraszttal őriztette a koronát. (Révay: De monarchia et sacra corona Hung. — Schwandtnernél II. 662. — Decsy: I. m. 155. §)

A tenger vészes vihara nem oly borzasztó, mint a koronázó rendek haragja volt, midőn a szent koronát rejtő láda Teleky szerint Budán, Bonfin szerint Visegrádon, Révay és Pray szerint Székesfehérvárott felnyitattott és üresen találtatott. Csak a király közbevetése menté meg a «hítszegett hazaáruló koronaőrt», hogy «a felingerelt szenvedélyeknek tüstént martaléka» nem lőn. mert a közvélemény neki tulajdonítá a koronasikkasztást, vagy legalább ennek előmozdítását:¹ ennek daczára Magyarország karai és rendei 7—8 nappal később — a tömegek változékony szeszélyének és párt-dühének tanúbizonyiságául — már csak hanyagsággal vádolták a koronaőrt, az 1440. évi július 20-án alkotott és Kovachich által fölfedezett törvénykönyvben² kijelentvén, hogy a szent korona a fölötte vigyázatlan őrzés miatt: «propter multum incautam conservationem clandestine» sikkasztatott el.

A korona nem lévén kéznél, hosszas vita támadt az országgyűlésen a koronázás mikéntje iránt; végre abban törítént megállapodás, hogy Ulászló azon diademával koronáztassék meg, mely az apostol-királynak és az ország véd-szentjének szent fejét ékesíti a székesfehérvári sirboltban. I. Ulászló koronázása azután tényleg ezen koronával ment végbe.

Szokatlan és különös a rendeknek ezen koronázásról készült kiáltványa, melyben az országgyűlés egyrészt ténykedésének érvényét bizonyítgatja, másrészt pedig a kényszerhelyzet diktálta logikával törekszik a szív szózatát elnémitani, a mi csak annak tulajdonítható, hogy az országgyűlés az ősi szent koronához fűződő hagyományos kegyelet és hódolat kötelékeiől akarva se szabadulhatott.

Albert király halála után — úgymond e manifestum —

¹ Teleky: Hunyadyak kora Magyarországon. I. k. 215. l.

² Teleky: i. m. I. k. 221. ¹) alatti jegyz.

Erzsébet királyné Ulászló koronázását meghiusítandó, Visegrád várából titkon ellopatta azon koronát, melyvel eddig Magyarország királyai megkoronáztatni szoktak, és azzal három hónapos csecsemő fiát a rendek akaratán kívül az ősi szokás ellenére az ország szent jelvényei és pedig *a szent király kardja, királyi pálcája, az alma és apostoli kereszt nélkül megkoronáztatta*. Ennek folytán ezen koronázás, ha ugyan koronázásnak mondható az, a mit Erzsébet királynő az országgyűlés akarata ellenére a maga csecsemő fián végrehajtatott, nehogy a nemzetben valamely meghasonlás magva hintessék el, semmisnek, hatálytalannak, érvénytelennek nyilvánítottatik.

Ulászló koronázására vonatkozólag pedig a manifesztum a következőket tartalmazza: tekintve, hogy a gőgös külellenek vad támadásai folytán veszélyben forgó haza most sürgős és célirányos gondoskodást igényelvén, egy derék és vitéz királyt nem nélkülözhet, de tekintve, hogy a szent korona mostantól fogva az őt megillető becsben nem részesíthető, másrészt pedig *a királyok koronázása mindig az országlakók akaratától függ és így a korona hatálya és ereje azok helyeslésében áll*, közakarral határozattá lön, hogy Ulászló azon régi aranykoronával koronáztassék meg, mely a székesfehérvári királyi sírboltban sz. István fején (in theca capitis reliquiarum ejusdem) díszlik; ezen koronázás pedig — folytatja a manifesztum — mindazon szertartások nyilvános és pontos megtartásával hajtatott végre, melyeket annak hatálya és ünnepélyessége megkövetel, miután Ulászló a szent király minden ékszerével és jelvényével, a tényleg neki felajánlt és kezeihez adott *királyi karddal, jogarral, almával és apostosi kereszttel, szóval mindazzal feldíszítetett, a mi ehhez szükséges*, egyedüli kivételével — a szent koronának.

Ennek folytán határozatként kinyilatkoztatják a rendek,

hogy ezentúl az új korona és a koronázás minden tekintetben oly erővel, hatálylallyal és érvénynyel bírjon, mintha a király homloka az ősi koronával öveztetett, a koronázás pedig az ősi koronával hajtatott volna végre, úgy hogy a távollevő ősi korona, ha vissza nem kerülne, minden hatályát veszítse és annak minden jelentősége (*signaculum, mysterium et robur*) ezen új koronára átszarmazottnak tekintessék. — Határozattá lőn az is, hogy az ősi koronának visszaszerzése kísértessék meg, de ha visszaszerezhető nem volna, Magyarország királyainak koronázása jövőben a mostani új koronával történjék, mely ezentúl oly buzgalommal őriztessék és oly tiszteletben tartassék, mint a régi korona mindaddig, míg visszaszerezettnek. a mikor is ez újra vissza fogja nyerni előbbi fényét, erejét és hatályát.¹

A rendek V. László koronázását érvénytelennek nyilváníják, daczára annak, hogy az ország szent koronájával hajtatott végre, mert annál *az ország többi jelvényei nem használtattak*; ámde ha áll azon tétel, melyet «az egész világ előtt» hirdetnek, hogy a korona hatálya és ereje az országlakók beleegyezésében áll, akkor fölösleges hivatkozniok az ország ereklyéire, mint olyanokra, melyek a koronázásnak hatályt és érvényességet kölcsönöznek.

De eltekintve ezen ellenmondástól, a rendek felfogása szerint a más diademával történt koronázás, ha abba a nemzet beleegyezett, teljesen oly hatályúnak volna tekintendő, mint a szent koronával való koronázás; ámde közjogi elv, hogy a szent koronával való koronázás is csak úgy érvényes, ha abba a nemzet beleegyezett, és így a kétféle koronázás között a kétféle korona különbségén kívül semmi más különbség

¹ Pray: *Annal.* II. 346. — Katona: *Hist.* XIII. 79. l. — Cziráky: *Disqu. hist. de modo consequendi summum imperium in Hungaria.* 235—242 l.

nem volna. Ámde ezen fictio, mely szerint a más koronával való koronázás az ország szent koronájával való koronázást csupán azért, mert a szent korona nincs kéznél, tehát szükségből teljesen pótolná, a nemzet jogi meggyőződésének meg nem felelt, és nem fog megfelelni mindaddig, míg a szent korona — ha mindjárt az ország és király birtokán kívül is — létezik.

Ennek illusztrálására a következő két példát hozzuk fel:

Jóllehet V. László nem országgyűlésileg koronáztatott meg, jóllehet ezen koronázás a bevett szokás ellenére a királyi pálcza, kard, alma és apostoli kereszt nélkül történt, jóllehet az 1453. évi országgyűlés nem tekintette e koronázást szabályszerűnek, mégis, midőn V. Lászlót teljes forma szerint királylyá választotta, mellőzte V. László megkoronázását, és megelégedett azzal, hogy a szabálytalan koronázásnak mintegy correctivumául az ország alkotmányára és területépségére esküt tegyen (1453: 1. t.-cz.).

Mátyás király koronázás nélkül lépett az ország trónjára, hét éven át koronázás nélkül uralkodott: mégis a nemzet késett választott királyának megkoronázásával mindaddig, míg csak a szent korona vissza nem került, nehogy a szent korona iránt táplált magas véleményén csorbát ejtsen.

Mindez nyílt bizonyítéka annak, hogy nemzetünk az 1440. évi országgyűlés elvét, miután az nem az ő alkotmányhű érzületéből fakadt, nem az ő jogi meggyőződéséből forrászott, közjogi szabályként soha nem szentesítette, hanem egyszerűen a pártviszály szellemének szüleményeként tekintette, és ennek alapján nem koronázott sem 1453. évben, sem 1457. évben, jóllehet még ekkor is fennállt azon szükség, mely 1440. évben készítette az országgyűlést ily határozathozatalra.

A nemzet alkotmányának szent palladiuma, melyben — Mátyás király szavai szerint — «totius pene dignitatis

regiae virtus quaedam et summa consistit»,¹ 24 éven át volt a hon határain túl, idegenben, egyszerű adósságot biztosító zálogként, míg végre oly sok vér- és anyagi áldozat árán 1463. évi július 24-én délután 6 óra tájban az ország és király birtokába visszakерült: «. . . divina favente clementia die dominico in profesto videlicet beati Jacobi apostoli proxime praeterito circa horam sextam ejusdem diei sacra corona regni Hungariae, quae dudum ab hoc regno alienata fuit, domino nostro generoso regi et regno praetacto restituta est et existit in manibus nostris» — e szavakkal tudósítja a koronaért Fridriknél járó követség a hét szász széket.²

Ezen szomorú előzmények után a nemzet és király első kötelességének tartotta, hogy a szent koronának szigorúbb őrzéséről gondoskodjék, és így jött létre a korona őrzésére vonatkozó első törvényhozási intézkedés: *az 1464. évi 2. törvényczikk.*

«Jól tudjuk — úgymond Mátyás e törvényczikkben — tudják a főpapok és főurak, hogy a korona mi módon idegenítettett el országunktól, annak helytelen őrzete és gondviselése következtében. Elorzása miatt pótolhatatlan károkat, kimondhatatlan veszteségeket és nyugtalanságot szenvedett az ország, míg végre sok bajjal, fáradsággal és költséggel váltatott vissza ezen korona az ország közönségének pénzéből, «ex pecuniis communitatis Regni». Mi tehát az egyházi és világi uraknak és az ország rendjeinek megegyezésével akarunk és tartozunk is a szent koronának illendő megtartásáról, őrzéséről, őrzetének szokott helyéről és alkalmas korona-őrző személyekről e helyen gondoskodni, nehogy — mitől Isten óvjon! — ezen korona ismét elidegeníttessék az országtól.»

¹ Mátyás királynak koronázási meghívó levele: Telekinél i. m. XI. köt. Oklevéltár 81. l. (355. sz. oklevél).

² Teleki: i. m. XI. köt. Oklevéltár 75. l. (350. sz. oklevél).

E törvényczikk — mint látjuk — csak elvi enuntiatiókat tartalmaz: hangsúlyozván a koronaórzés szükségét, kimondja, hogy a korona alkalmas koronaőrök által a szokott helyen (Visegrádon) őriztessék, a nélkül azonban, hogy megállapítaná *a koronaöröknek e hivatalra képesítő személyi tulajdonait*, kimondja továbbá azon alkotmányos elvet, hogy a koronaórzés tekintetében az intézkedési jog nem csupán a királyt egyoldalulag, hanem a királyt és nemzetet közösen illeti, s így a koronaöri méltóság betöltését az egész törvényhozás hatáskörébe utalja, a nélkül azonban, hogy megszabná *a betöltés módját*, a miből következik, hogy Telekynek azon véleménye, mely szerint ezen országgyűlés határozata az lett volna, hogy a koronának gondos őrzésére a király — az egyházi és világi nagyok s a nemesek javaslatára — alkalmas személyeket nevezzen,¹ téves, mert Mátyás király idézett végzeménye egy szóval sem említi, hogy a koronaörököt a király fogja kinevezni — az országgyűlés javaslatára.

A koronaörök személyi qualificatiójának megállapítása és a koronaöri hivatal betöltési módjának közelebbi meghatározása II. Ulászló törvényhozásának feladatául jutott, mely e feladatot akként oldotta meg, hogy Mátyás király végzeményének alkotmányos elvét az 1492. évi 3. törvényczikkben feladta. Végeztetett ugyanis ebben, hogy a király az ország koronáját az egyházi és világi nagyok kezeiből semmi okból vagy keresett szín alatt, semmi iparkodással vagy csellel ki nem veszi, hanem megengedi és tűri, hogy azt a főpapok és országnagyok régi szabadsága és szokása szerint közülök és általok egyértelműleg választandó és kirendelendő egyének őrizzék; egyszersmind Visegrád várát, mint régtől fogva a korona őrzésére kijelölt helyet, ezen koronaörök kezeihez kiszolgáltatja.

¹ Teleki: i. m. III. 365.

Hű kinyomata e törvény az ország ezen kori belviszonyainak. A királyi hatalom végelgyengülésben szenved, egykori nagyságának romjain egy féktelen olygarchia hatalmaskodása tombol, mely a köznemesség minden tekintélyének és befolyásának teljes megszüntével járt. A királyság és köznemesség alkotmányos hatalma helyébe az országnagyok absolut hatalma lépett. Innen van, hogy maga a törvény az ország koronájáról úgy beszél, mintha az csak az országnagyok kezén és így csak az országnagyoké volna és mintha azt a király csak az országnagyoktól idegeníthetné el; ennek megfelelőleg rendeli is, hogy a koronaörök csakis az egyházi és világi főrendek kebeléből, csakis az egyházi és világi főrendek által választandók, úgy hogy a köznemes koronaörre nemcsak nem választható, de még csak választó sem lehet, a mi nyílt megsértése Mátyás király decretumának, mely megszabja, hogy a koronaörök választása, a koronaörzés helye és módja iránti intézkedés az ország rendeinek megegyezésével (de pari consensu et voluntate dominorum praelatorum et baronum ac regni nostri nobilium) történjék.

Másrészt e törvényből a Miksával 1491. nov. 7-én Pozsonyban megkötött trónörökösödési szerződés folytán létrejött vagy létrejöhethető külviszonyok miatt támadt reactio szelleme is kiérzik. Miksa ugyanis e szerződésben — mert jól tudta, hogy a magyar király az országról és annak koronájáról önhatalmúlag nem rendelkezhetik — kikötötte, hogy e szerződést az ország minden főhivatalának és főméltóságának viselője (minden főpap, nádor, erdélyi vajda, horvát bán, temesi gróf, jacezai, szőrényi, nándorfehérvári bán, budai várkapitány, pozsonyi gróf) köteles legyen esküvel megerősíteni, de sőt — mert azt is jól tudta, hogy a magyar király hatalmát csakis az ország szent koronája övezheti a törvényszerűség nymbusával — kikötötte még azt is, hogy a koronaörök is hivatalbalépésük alkalmával kötelesek legyenek esküvel

fogadni, miszerint a szent koronát azon esetre, ha Ulászló törvényes gyermekek nélkül volna ki, senkinek kezeihez ki nem adják, hanem azt az ő vagy örökösének koronázása czeljából híven megőrzik, úgyszintén Visegrád várával csakis neki vagy örökösének hódolnak.¹ Ezzel szemben a hatalmukat feltő urak, midőn kizárólag a király személyét érintőleg oly részletességgel törvénybe iktatják, hogy az ország koronáját «de manibus dominorum praelatorum et baronum nulla *causa* vel quaesito *colore*, nulla etiam *industria* vel *arte* auferat», oly archimedesi pontot akartak maguknak biztosítani, melyből az egész szerződést kiforgathassák.

A halálos láz, mely az országot a mohácsi temetőbe vitte, már ekkor vészes lánggal ég a nemzet életereiben. Egyrészt a Miksa császárnak biztosított örökösödési igények, másrészt pedig a jogot és törvényt lábbal tipró főurak és főpapok túikapásai és féltelenségei miatt háborog az ország, mint a szélvész által felkorbácsolt tenger. Egy háborgó tenger hullámveréseinek képét mutatja az 1497. évi országgyűlés elkeseredett küzdelme, melyet a köznemesség a főrendek ellen vív, el lévén szánva — ha kell — erőszakos eszközökkel is fölvenni az élethalálharcot. Bennünket azonban, tárgyunknál fogva, e küzdelemnek csak azon része érdekel, mely a szent korona őrzése miatt foly.

A támadás heve különösen Zápolya nádor és Bakócz Tamás püspök és cancellár, mint koronaörök ellen irányult. A nemesség ugyanis nemcsak a koronajavak elsajátításának és közpénzek elsikkasztásának, hanem azon titkos törekvésnek vádjával illette a nádort, hogy fiát készül Ulászló halála esetére a trónra emelni, a mit könnyen keresztülvihet, mert

¹ Cziráky: *Disquisitio historica de modo cons. summum imp. in Hung.* című munkájának oklevéltárában közli a terjedelmes okiratot, 255—289. l.

a szent korona ő reá és az egri püspökre (Bakócz Tamásra) van bízva, ezen társát pedig megvásárolhatja; ennek folytán azt kívánta, hogy a király a szent koronát a nádor és az egri püspök kezeiből vegye ki és a köznemesség által választandó négy koronaőrre bizza; kívánta továbbá, hogy egyháziak világi és így koronaőri hivatalt se viselhessenek.

A Rákoson egybegyűlt nemesség ezen kívánatainak csak kis töredeke ment teljesedésbe, mert *a királyi rendelet* csak arról szólt, hogy a korona a nádor és az egri püspök által kiszolgáltatandó, minek folytán a két koronaőr számos nemes kíséretében Visegrádról Buda várába szállította a szent koronát;¹ arról azonban, hogy a nemesség által is választassanak a koronaőrök és az egyháziak a koronaőri hivatalból kizárásának, mélyen hallgatott.

Természetes, hogy e miatt az 1498. év tavaszán tartott országgyűlésen még hevesebb elkeseredés láza lüktetett a köznemesség soraiban. Mégis, midőn a nemesi rend a múlt évi országgyűlésen nyilvánított kívánatait megújította, a főrendek azoknak ismét csak egy részét engedték törvényerőre emelkedni, mert az 1498. évi 25. törvényczikkben csak az végeztetett, hogy ezentúl az ország szent koronáját ne főpapok, hanem csakis világi országnagyok őrizzék; ezzel tehát az 1492. évi 3. törvényczikk csak annyiban szenvedett módosítást, hogy a koronaőrök ezentúl nem a főpapok és főurak, hanem kizárólag a főurak kebeléből választandók, minden más tekintetben és így abban is, hogy a koronaőrök az egyházi és világi országnagyok által választassanak, továbbra is érvényben hagyatott.

A nemesség azon kívánsága tehát, hogy a koronaőrök választásában ő is részt vehessen, teljesen mellőztetett. Czélt

¹ Fraknoi: Erdődi Bakócz Tamás. 67—69. l., a Magyar Történelmi Életrajzokban.

csak a következő országgyűlésen ért, melyen a koronaőrök száma tekintetében is döntés történt, az 1500. évi 23. törvénycikkben megállapítván, hogy az ország szent koronájának őrzésére, midőn szükség leend, mindenkor nem több, mint két hű világi úr választassék, és pedig a királyi felség, az összes egyházi és világi főrendek, és a többi országlakók által.

Az eddigi törvényhozási intézkedéseket összegezve, azon eredményre jutunk, hogy az ország szent koronája Visegrádon, és pedig a király és nemzet, tehát az egész országgyűlés által választandó két hű világi úr által őrizteték, úgy hogy a főpapság és nemesség kizárásával csak világi országnagyok viselhettek koronaőri méltóságot.

Azon körülménynek, hogy csakis főrendűek, előbb úgy egyháziak, mint világiak, később csak világiak viselheték e méltóságot, természetes következménye volt, hogy a két koronaőrnek tiszte teljesítéséhez külön egy-egy segédre, várnagyra volt szüksége, mivel a koronaőrök más hivatalt is viselvén, így Szapolyai István, a ki nádor, és Bakócz Tamás, a ki győri és választott egri püspök volt, a koronaőrzés helyén nem lakhattak.

A koronaőrzés ezen kori módjára érdekes világot vet azon eskü formulája, melyet 1493. évben Némai Kolos László az akkori koronaőrnek, Bakócz Tamásnak kezeibe tett le.¹

Ezen eskü tartalmát — elhagyva az eredeti latin szöveg hivatalos stílusának czikornyáit — egész terjedelmében ide igtatom, hogy abból a korona őrzésével járt kötelességeket megismerhessük.

Némai Kolos László, Visegrád várának kapitánya jelen írása rendében mindazoknak, kiket illet, tudtára adja, hogy miután ura, Tamás győri és választott egri püspök udvar-

¹ Révay: i. m. Schwandternél II. 458.

nokai közül őt küldötte a visegrádi várba s őt bízta meg a szent koronának őrizetével, keresztyén hitére, becsületére és emberségére fogadja, egyszersmind az élő Istenre, a boldogságos szűz Máriára és minden szentekre esküszik, hogy urához mától fogva ezen hivatalában (in hoc officio) mindenkor hű lesz, urának híven fog szolgálni, a várat s szent koronát híven fogja megőrizni és megtartani (dictumque castrum et sacram coronam fideliter custodiam et conservabo). Abban az esetben, ha urát halál vagy más szerencsétlenség érné, a várat és koronát hűségesen megőrzi ura, illetve helyette Ferencz testvére, a budai prépost számára, és a szent koronát azon helyről, a hová azt ura Szapolyay Istvánnal, az ország nádorával együtt elhelyezte, az ő híre és tudta, akarata és beleegyezése nélkül elmozdítani, és azt sem a királyi felségnek, sem a főpapoknak, sem a főuraknak, sem másoknak kiadni soha nem fogja. Ha pedig ura avagy — az említett esetekben — a prépost a várat és a koronát tőle visszakívánja, avagy őt hivatalától felmenti és helyébe mást rendel, azt minden nehézség, ellentállás és keresett szín nélkül át- illetve kiadni köteles leend: hozzátevéen azonban, hogy sem urát, sem ennek testvérét nem köteles nála, kapitánytársánál és a hozzájuk tartozóknál nagyobb számú, és így nagyobb erőt és hatalmat képviselő csapattal a várba bebocsátani, sőt urának és testvérének több szolganépét sem köteles a várba bebocsátani, mint a mennyi megállapított vagy mint a mennyivel hivatalbeli társa, a nádorispán várkapitánya rendelkezik. Azon esethen pedig, ha a hatalmasok valamelyike megszállaná a várat, köteles urának, valamint a nádorispánnak, avagy a nádor fiának, Szapolyai Jánosnak embereit, mindazonáltal egyenlő számban, és csakis oly számban, mint a mennyit a veszély idején a várórség kiteend, a vár oltalmára bebocsátani. A mi pedig ezen visegrádi várnak és koronának őrizetét illeti, e tekintetben a nádorispánnak és

fiának ép oly hűséggel és engedelmisséggel tartozik, mint urának és testvérének, és egy hajszálnyival sincs szigorúbban kötelezve ura s ennek testvére iránt, mint a nádorispán és ennek fia iránt. Mindezeknek megtartását pedig becsülete és embersége veszteségének, örökös gyalázat és hitszegés büntetésének terhe alatt urának, a püspöknek, és testvérének, a prépostnak kezeibe letett esküvel fogadja, minek hitelül és bizonyságául saját pecsétjével és nemesi czímerével megerősített jelen okmányát kiadta a visegrádi várban, 1493. esztendőben.

Eltekintve rendi alkotmányunk szellemének megfelelő azon körülménytől, hogy ily várnagy csak magyar nemes ember lehetett, a ki hűtlenségben tapasztaltatván örök gyalazzattal sújtatott, ezen esküformulából kétségtelenül kiderül, hogy úgy az egyik, mint a másik koronaőr várnagyjának hivatala, hatásköre és kötelessége egy és ugyanaz volt; miután pedig a várnak és koronának féltő gondviselése és őrzése képezte legfőbb hivatali kötelességöket, ezért uraiknak világos engedélye nélkül senkit be nem bocsáthattak a várba, még uraik cselédjeinek és háznépének sem engedhették meg a várba való bemenetelt, ha számuk meghaladta a várnagyok, a várórség és cselédség számát; ezért még veszély idején is az egyik koronaőr nagyobb számú segélycsapatot mint a másik, és a két koronaőr együttvéve nagyobb számút, mint a mennyi maga a várórség, nem küldhetett a várba, sőt ezért még a királyi hatalom parancsszavának is ellenszegülhettek — büntetlenül. Hivatalukat azonban csak addig viselhették, míg uraiknak tetszett, úgy hogy ezek kívánságára kötelesek voltak hivatalukat bármikor letenni, a várat, az abban őrzött koronát és jelvényeket kezeikhez bármikor átadni.

Ha pedig tekintetbe vesszük, hogy a várnagyok — ezen esküformula szerint — nemcsak saját uraiknak és uraik hivatal-

beli társának, hanem ezek fiainak, véreinek hűségére is kötelesek voltak esküt tenni, akkor nyilvánvalóvá lesz, hogy már e korban is nemcsak a koronaörök, hanem törvényes örököseik is felelősek voltak a szent korona és a hozzátartozó jelvények őrizetéért. Valószínű, hogy ez szolgált alapul a koronaörök felelősségét szabályozó azon későbbi törvényhozási intézkedésnek, mely szerint az elhunyt koronaőr örökösei is fölmentvényt nyerjenek az országgyűléstől.

A koronaőri méltóság történeti fejlődésében a II. Ulászló törvényhozására következő egész századon át stagnálás áll be: a XVI. század nagy eseményeinek zűrzavarában egyetlen törvényes intézkedés sem történik a koronaőri méltóság tekintetében, de sőt azon körülménynél fogva, hogy szent István koronája csak annyi ideig volt a haza területén, mint a mennyit az időközi koronázások vettek igénybe, a koronának a magyar alkotmány értelmében való őrzése önként elesvén, az ide vonatkozó törvényeink tárgyaltanokká lőnek; de részint a belső kór, részint külső erőszak által elfojtott fejlődés e százada után életre keit alkotmányos és vallási viszályok súlya mint teher alatt a pálma csak annál nagyobbá, erősebbé, alkotmányunk egyik garantiájává fejlődött, nőtt az ősi intézmény. Azon lázas tevékenységről, melylyel a XVII. század törvényhozása a mulasztottak pótlásán serénykedik, a következő fejezetben van szó.

Dr. Rátvay Géza.

AZ ÉLET ÚJ ELMÉLETÉRŐL.

Félix Le Dantec, a lyoni állattudós a *Revue philosophique*-ban *Az élet elemi jelenségei* (1895. aug.), *Az élet és a halál* (1896. febr., márcz.) és *A faj vegyi kifejlődése* (1896. május)¹ címek alatt az életnek igen érdekes s egészen új elméletét adja a sejtek életének különös tanulmányozása alapján, melynek alapelvét a francia akadémia előtt is bemutatta,² s mely, noha már fővonásainak vázlata *Az élő anyag*³ című könyvecskéjében is feltalálható, a maga egészében *Az élet új elmélete*⁴ címen jelenik meg külön kötetben. Századunk hatalmas vívmányai közé kell sorolnunk ezt a mély bepillantást az élet titokzatos jelenségeinek révén, melyek alapján Le Dantec e felettebb elfogadható elméletét megalkotta.

Már *Claude Bernard* megmondotta, «hogy az összes élő testek kizárólag a kosmikus milieu-ből merített ásványi elemekből állanak», s hogy «anyag és törvényei nem különböznek az élő és élettelen testekben», hogy «a világon csak

¹ *Les phénomènes élémentaires de la Vie. — La Vie et la Mort. — L'Évolution chimique de l'Espèce.*

² C. R. Acad. sc. Décembre 1895.

³ *La matière vivante* (Encyclopédie des Aide-mémoire Léauté).

⁴ *Théorie nouvelle de la vie.* (Bibl. scient. internat. — sajtó alatt.)

egyféle mechanika, csak egyféle physika, csak egyféle chemia van, mely közös a természet minden létezőjére nézve». ¹

Le Dantec szerint az élő testek legfőbb jellemvonása, hogy anyaguk, «összetételüket tekintve, örökösen változó egyensúlyállapotban van», folytonos kicserélődésben az öt fűrösztő környezettel, pl. oxygent szív be s majdnem annyi szénsavat lehel ki, miáltal azonban szervezete szénmennységből veszít, most már hogy lassankint fogyasztva, meg ne semmisüljön, ezt az anyagelvonást (soustraction), kiadást pótolja az anyagfelvétel, melyet *Le Dantec* a legszigorúbb óvatossággal anyaghozzáadásnak (addition) nevez. Hogy a test tulajdonságait fenntartsa, e két működésnek olyannak kell lennie, hogy általános összetételét ne módosítsák. Az *anyaghozzáadás*, az *anyagfelvétel* tehát feltétlenül szükséges működés az élet fenntartásához, s mint ilyen, a legfontosabb életjelenségnek látszik. Ezt vizsgálta tehát és pedig kezdve legegyszerűbb alakjaiban a legelső rangú állatokon, a *Vég-lényeken* (*Protozoa*).

Az állatország legelemibb szervezetű lényei a *hálószerű Gyökérlábúak* (*Rhizopoda reticulata*), melyek a víztől, melyben élnek, csak igen gyöngén elválasztott, elkülönülő homogén protoplasmából s ennek közepén magból állanak. A protoplasma bárhol kinyúlhat hosszú, vékony gyökérszerű ágakban; e nyúlványok az állábak (pseudopodia), melyek aztán ahol érintkeznek egymással, ismét összefolynak, egybeolvadnak. Ez elágazó, tagolt gyökérszerű lábak hálózatától kapták nevüket. Ezeknél az anyagfelvétel lehet egyszerű hozzáadása a protoplasmához a vele azonos anyagoknak (ép úgy ahogy

¹ «Tous les corps vivants sont exclusivement formés d'éléments minéraux empruntés au milieu cosmique . . . la matière et ses lois ne diffèrent pas dans les corps vivants et dans les corps bruts . . . il n'y a au monde qu'une seule mécanique, une seule physique, une seule chimie communes à tous les êtres de la nature.»

vízet vízhez öntök), vagy hozzáadása a protoplasmához a tőle különböző, de vele elegyíthető anyagoknak (ahogy bort öntök a vízhez), vagy pedig hozzáadása a protoplasmához a protoplasmában oldható szilárd anyagoknak (cukrot a vízbe).

A következő magasabb állatosztály a *karalyos Gyökérlábnak* (Rhizopoda lobata) pl. az amoebák. A protoplasma széle jobban elkülönül a víztől, úgy mint valami zsáknak az oldala, míg belül a víztől kevésbé elkülönült, folyékonyabb. Itt tehát közvetlen hozzáadás már nem lehetséges, mert a víz nem elegyülhet a protoplasmával s így sem a víz, sem a szilárd test nem vehet részt a protoplasma vegyi visszahatásaiban. Az anyagfelvétel a következőképpen történik. A vízben úszó idegen test, úgy nedvesen mintegy begyűrődik a protoplasmába s ott vizes üreget alkot (formation d'une vacuole à contenu aqueux). Ez a *berekesztés* (ingestio, inclusio) vagy *beüregezés* (envacuolement, invacuolatio). Így bekebelezetvén az idegen test, most *átszivárgás* (diffusio) történik a protoplasmából *az üregbe*, melynek tartalma ezáltal sajátos oldóképességet nyer. Ezután következik *az üregbe bekebelezett anyagok feloldása* (dissolution des ingesta dans la vacuole, digestion) s végre *átszivárgás a protoplasmába* mindaddig, míg a kicserélődések egyensúlyra létrejö s ez a közvetlen anyaghozzáadás.

A *csillós Ázalékoknál* (*Infusoria*), bár ezek már sokkal bonyolultabb életjelenségeket tüntetnek fel, mint az amoebák, az anyagfelvétel egészen hasonlóan megy végbe, csak a berekesztés bonyolódottabb. Az ázalékok protoplasmáját már bőrhártya borítja, mely üregképződést kizár. E helyett a protoplasma egy bizonyos része csupasz, melyet a rendes merev hártáyal borított tölcésér vesz körül s ennek rezgő csillói örvényszerű mozgásukkal besodorják az idegen testet a protoplasmába, mint valami keztyűujjba, ez a *behüvelye-*

zés (invagination en doigt de gant). A továbbiak ép úgy történnek, mint az amoebáknál.

Végig tekintve tehát a véglényeken, kétféle anyagfelvételt találunk: az első, mikor az idegen test közvetlenül belehatol a protoplasmába, s a második, mikor vizes üregben jut be a protoplasmába. A magasabb rangú állatoknál a Metazoáknál, e különféle fajta sejtrendszerekből alkotott lényeknél, melyek között szervezeti szempontból legfelső helyen áll az ember, az anyagfelvétel egészen más, harmadik mód szerint történik.

Már némely véglények, magasabb szervezetek belső élősdiei (eudoparasites) úgy alkotvák, hogy hártályok kicserélődéses átszivárgásokra csak abban az állati környezetben alkalmas, a melyben élnek. Az anyaghozzáadás itt egyszerű átszivárgás (osmosis) csak. Bizonyos coccidia, pl. csak bizonyos állatfaj bizonyos rendszerű sejtjeiben, azaz teljesen állandó összetételű környezetben élhet. Ugyanezt találjuk bonyolultabb alakban a magasabb rangú Metazoáknál, megfelelő munkamegosztással a szervezet különbözőekké fejlődött sejtrendszerei között. A megragadott táplálék bár a testben, de a szervezeten kívül elhelyezett külön üregekbe kerül (dans des cavités spéciales *extérieures à l'organisme*). Az üregek falában található bizonyos sejtek az idegsejtekből jövő sajátos inger hatása alatt emésztő nedveket választanak ki s megtörténik az emésztés a szervezeten kívül. Az emésztés termékeit aztán a sajátos felszívó szerkezet abba a folyékony milieube viszi, mely a különféle szövetelemeket fürösztli; így a sejtek csakis átszivárgás útján táplálkoznak ebből az emésztő-üregekben kidolgozott folyadékból. Az anyagfelvétel minden sejtjénél külön történik.

Az anyaghozzáadás tehát azt az elég korlátolt számú esetet kivéve, amikor közvetlenül történik a hálószerű gyökérlábúaknál, mindig csak *átszivárgás útján* történik, már az egészen mindegy, hogy a protoplasma s a kebelébe vajúdott

üreg, vagy pedig a protoplasma és kívüle kidolgozott milieu között.

A protoplasma a körüllevő milieuvel szemben folyékony és légnemű kicserélődések székhelye. Az átszivargás már most sajátos kiválasztó (électif) módon történik. Csak az oly anyagokat engedi a protoplasmába, melyek a szüntelen tartó respiratorikus égéstől fölemésztett részek helyreállításához szükségesek. *Azoknak az életjelenségeknek összegét, melyeknek eredménye az élőlény összetételének állandó volta, összes tulajdonságainak fentartása, nevezzük anyaghasonításnak, assimilationnak.*

Úgy látszik, hogy a protoplasmának megvan a sajátos kiválasztó képessége (pouvoir électif), hogy amint idegen anyaggal érintkezik, csak a neki megfelelő, veszteségei pótlására szükséges anyagokat veszi magába, hogy sajátos visszahatását mindig fenntartja s ennek folytán a kívülről jövő anyaghozzáadásokkal nemcsak fentartja magát, hanem gyarapodik is az életbeli égések állandó veszteségei daczára. *Ez az anyaghasonítás azonban csak a maggal ellátott protoplasma tömegben érvényesül.* A véglényeken tett merotomiai kísérletek, mikor is a plasmából lemetszett darabok életét figyelték meg, bebizonyították, hogy *az anyaghasonítás a magtól függ.* Eleinte a két protoplasma-darab ugyanis egészen egyformán feltüntette a lélegzést, anyaghozzáadást, oldóképességet, mozgást, mert *ezek a protoplasma sajátosságai.* De míg e működések végtelenül folytatódtak a magvas részben; a magtalan részben egymásután tűntek el. A magvas rész megmaradt protoplasmának; a magtalan pedig bizonyos idő múlva megszűnt protoplasma lenni, oly lényeges változásokat szenvedett.

Bizonyos vegyi összetételű protoplasmáknak bizonyos sajátos alak felel meg. Bizonyos vegyi összetételekkel együtt jár mészhéjak, kagylók kiválasztása mindig meghatározott

alakban, akár a kristályoknál. Magtalan protoplasma részeken ez sem történik. Ha azonban képesek volnánk a magtalan rész protoplasma összetételét állandóan fentartani, akkor itt is tovább folynának a rendes működések. Az összes működések tehát a protoplasma tulajdonságai, csak *az anyag-hasonító szerepe magé (le rôle assimilateur du noyau)*. A mag elengedhetetlenül szükséges a protoplasma összetételének fenntartásához. Magvas protoplasma állandó összetételű, a magtalan a bomlás útján.

Ha tehát az ázalek anyaga állandó összetételű, teste formája már ezáltal meg van határozva. Minden ázalekalakra jellemző a meghatározott vegyi összetétel, melynek állandóságát csak a mag jelenléte tartja fenn. Oly összefüggést látunk itt a meghatározott vegyszerkezet s alak közt, mint a kristályoknál.

A mag csak a protoplasma állandó összetételének környezetében élhet, a vízzel érintkezve elpusztul. Csakis annak a lénynek a protoplasmájában él meg, amelyhez tartozik. Merotomiailag másba oltott magvak elpusztultak. *Az egysejtű állatokat tehát bármily vékony, de teljes réteg, fajukra jellemző plasmával körülvevő magvak határozza meg.*¹ Csakis az anyaghasonítás marad titokzatos, ez az igazi életjelenség, a többi mind ettől függ, ez meg a magtól függ.

Mi is tehát az élet? A hal a vízben mozog, eszik. Ha bizonyos ideig szabadlevegőn tartom, elveszti ezt a mozgó s evőképességét, még ha ismét a vízbe teszem is.

Őseink ilyenféle jelenségeket látván a többi lényeknél is, e közös tényekből sajátos elvet alkottak, melyet *Életnek* neveztek, ami megvan minden *élő lénynél*; nincs, ha meg-

¹ *Ce qui définit un être unicellulaire, c'est son noyau entouré d'une couche aussi petite que l'on voudra, mais complète, du sarcode caractéristique de son espèce.*

szűnik élni, ha *meghal*, s nincs meg az élettelen testekben. Ma minden nyelv ismeri ezt a kifejezést s fiatal korunktól fogva egész folyékonyan használjuk, bármily fogalmat is kös-sünk ugyan hozzá, tekintjük akár imponderabilis elvnek vagy rezgésállapotnak. A «halál» szó egészen hasonló, mint az «élet» ellentéte. Claude Bernard mondja, hogy «lehetetlen e két kép-zetet elválasztani; ami él, meg fog halni; ami halott, élt».

Valami életféle elv föltevése (l'hypothèse d'un principe vital) önként merül föl a lélekben, mikor a lénynek s hullá-jának szembeötlő hasonlóságát látjuk. Az élet tudományában pedig egészen a legújabb időkig mindig az összetett, bonyo-lultabb tüneményekről haladtak az egyszerűek felé. Elhanya-golták az igazi tudományos módszert, mely az elemiről tér a bonyolultabbra, az összetettre. Ha egy plastid-nak, azaz magvas protoplasmának elemi életét meg tudjuk magyarázni, a többiekre nézve csak azt a nagy törvényt kell szem előtt tartanunk, hogy ugyanazok az okok ugyanolyan feltételek kö-zött ugyanolyan hatásokat hoznak létre.

A plastid alatt *Le Dantec* a magvas protoplasmát érti. Nyilvánvaló, hogy a sejt szót itt mindenütt azért nem hasz-nálja, mert mindjárt hártvás protoplasmára gondolunk, pedig a hártva csak esetleges.

A fentebbiekből tudjuk, hogy a plastid plasmaanyagai-nak megvan az a sajátos vegyi tulajdonságuk, hogy ha meg-felelő körülmények között bizonyos határozott anyagokat tar-talmazó környezetbe kerülnek, az anyaghozzáadás és hasonítás útján a különféle anyagok közt a visszahatások oly sorozatát hozzák létre, melynek eredménye a plasmaanyagok mennyi-ségének gyarapodása. Nevezzük a plasmaanyagok összegét α -nak, a megfelelő környezetet Q -nak, a környezetből meg-maradt visszahatás-termékeket R -nek, s vegyük fel azt az időt, mialatt a plasmaanyagok megnégyszereződtek, lesz a tények egyenletbe foglalása:

$$(I.) \quad a + Q = 4a + R,$$

vagy általánosan kifejezve:

$$(II.) \quad a + Q = \lambda a + R,$$

hol az λ az 1-nél nagyobb szám. Ez az *elemi élet egyenlete*.

A plasmaanyagoknak (substances plastiques) az a közös tulajdonsága, hogy mindegyik csak a maga mennyiségében gyarapodik s az egész protoplasma állandó összetételét meg nem bontja, valószínűleg az atomszerkezetben, a molecularis elrendezésben rejlik, mire a chemia még nem tanított meg bennünket. Ilyen és ilyen atomikus vagy molecularis csoportosulás a szükséges anyagokat tartalmazó folyadékban hasonló szerkezetű csoportosulás képződését idézheti elő. Ilyesmit látunk a kristályoknál s itt is ily jelenséggel van dolgunk.

Minden plastid tehát végtelenül érdekes vegyi tulajdonságú egymás mellé rendelt anyagok határozott, a körül folyó víztől elkülönült tömege, melyek legalább külső felületükön oldhatatlanok. Mindegyiknek faját jellemző sajátos alakja van, a nem elegyülő anyagok különféle csoportja is belsejében sajátos alakot mutat. Mind e sajátos (specificus) alakokat a vegyi anyagok egyensúlyalakjainak kell tekintenünk. Az anyaghozzáadás bár többféleképen, de mindig átszivárgás (osmosis) útján történik. Ami az anyag hasonlítást illeti, a szükséges anyagokat (melyek minden plastid fajra külön meghatározhatók s ezek közé kell számítanunk mindenkor az oxygent) tartalmazó vizes folyadékban a megfelelő physikai (hőfok) körülmények közt, a plastid plastikus anyagai oly visszahatás-sorozatot hoznak létre, melynek eredménye, bizonyos külön anyagok (melyekhez mindig oda kell számítanunk a szén-savat) termelésén kívül, a plastikus anyagok mindenikének mennyiségbeli gyarapodása. Az ily alkalmas környezetben a plastid nem pusztul el, hanem plastikus anyagai gyarapodnak s ezt kell az egyplastidos lények életének tartanunk.

Az elemi élet vagyis az egysejtű lények élete tehát a plastid s a plastidnak megfelelő környezet közt történő visszahatásokból keletkező jelenségek összege volna. Csakhogy ehhez hozzá kell tennünk, hogy ez a *nyilvánuló elemi élet*, melylyel szemben meg kell különböztetnünk a *lappangó elemi életet*, mikor a vegyi visszahatások szünetelnek, de folytatódhatnak.

A plastid főhatározmányja a II. egyenletbe foglalt visszahatásokra való képesség megfelelő körülmények közt. *Nyilvánuló elemi élet a plastid oly tevékenysége, mikor a II. egyenletbe foglalt összetételező visszahatások folyamatban vannak. Lappangó élet, mikor e visszahatások szünetelnek, de folytatódhatnak*, tehát ez a *chemixi közömbösség* állapota volna, ilyen azonban nem igen létezik, csak lassú bomlás, melyet alkalmas környezetben felújuló visszahatások megakaszthatnak. Ellenkező esetben, a nem alkalmas környezetben a folytonos bomlások elpusztítják a plastidot, ez a *plastid halála*. A mikroorganizmusok milliói a száraz levegő porában az ily lappangó élet példái. Ahogy tudjuk az alcoholról, hogy mily hatása van, úgy tudjuk az Aspergillus sporájáról, hogy a Raulin-folyadékban mily jelenségeket fog felmutatni s az alcoholnál vegyi hatásról beszélünk s az Aspergillus sporájánál életjelenségekről! Voltakép a halál szót nem is fűzhetjük a plastid szóhoz, összeegyeztethetetlen ez a két fogalom. A plastid nem lehet plastid és halott egyszerre. Plastid csak az, ami a II. egyenlet visszahatásaira képes. Ami erre képtelen, már nem plastid. A halál itt csak a pusztulást jelezheti. *A plastid halála mindazon visszahatások eredménye, melyeket nyilvánuló elemi életének feltételein kívül szenved.* Ilyen visszahatás a mérgek hatása. Az érzéketlenítő (anesthesikus) szerek csak állhatatlan, mulékony visszahatásokat idéznek elő, melyek vegyületei felbomlásával a régi plastiddal van dolgunk. A nyilatkozó elemi

élet tehát ép úgy vegyi tűnemény, mint a plastidok halála is vegyi tűnemény.

A folytonos anyaghasonítással a plastid folyton nő. Ha bizonyos nagyságot elér, ketté oszlik s így tovább, tehát egyetlenünket így egészíthetjük ki:

$$(III.) a + Q = \lambda_1 a_1 + \lambda_2 a_2 + \dots + \lambda_p a_p + R,$$

hol a számok az egy plastidból osztódás útján származott plastidok megkülönböztetésére szolgálnak s p alatt a plastid vénülése szerint bizonyos számot, vagy végtelent kell érteni. Maupas ugyanis leírta a csillós ázalékok vénülésének jelenségét, a vénülő ázalékok többé nem osztódtak, hanem elpusztultak, de e jelenség nem látszik általánosnak. Ha a környezet alkalmas, az anyaghasonítás és az oszlás a végtelenbe folytatódik. A környezetbeli feltételek változtával a plastidok alakja is változhatik. Úde tenyészetben ez a microba megnyult, bacillusalakú, s kerek coccus lesz, ha a tenyészet régi. A plastid egyensúlyalakja s méretei a környezet feltételei szerint módosulnak.

A visszahatásanyagok (R) közé tartoznak a microbák-termelte toxinok, melyeknek hatalmas mérgező hatása ismeretes. ha a bizonyos határolt környezetben, pl. a vérben felgyülemlenek. A sporozoák olyan plastidok, amelyek csak bizonyos lény bizonyos sejtjei belsejében találhatják meg nyilvánuló elemi életük feltételeit. A környezet itt a plastidokhoz hasonló méretű s így magyarázódik meg ez állatok fejlődés-cyklusa (cycle évolutif).

A plastidok mozgásának a környezet különeműsége (hétérogénitité) az oka.

Eddig mindig az egysejtű állatokról, a véglényekről beszéltünk. A magasabb rangú állatok, a metazoák különbözőké fejlődött plastidok nagy tömegéből állanak. Ezek a plastidok nem úsznak szabadon bizonyos környezetben, hanem

helyhez vannak kötve s egymással összenőve szöveteket alkotnak. Többfajta plastidrendszert találunk az ilyen magasabb rangú állatnál.

Az izomrendszert képező plastidok nem teljes plastidok, működésüket, fejlődésüket az idegáram határozza meg. Ha az összekötő idegszálat elmeteszem, az izomrost elsorvad. A nem használt izom elcsenevészedik. A gyakran használt izom fejlődik, növekszik, mint a testgyakorlás különösen mutatja. Mert az izomnak működése, az izomösszehúzódás ép abban áll, hogy az izomplastidok az idegáram hatása alatt erős vegyi visszahatásokat fejlesztenek a környező vérből. Ezért dagad meg az izom, mert plastidjai a hatalmas visszahatásokban rohamosan gyarapodnak. A vér hozza az új Q anyagokat s elviszi az R anyagokat. Ez R anyagok egyikének (pl. tejsav) mesterséges befecskendezése az izomba ezért idéz elő *fáradtságot*. Maga a *kimerültség* fáradtsága sem egyéb, mint a visszahatás anyagok felgyülemzése az izomban, melyeket a vér nem bír oly hamar elvinni.¹ Látható, hogy az izomplastid oly tökéletlen plastid, mely csak az idegelemek hatása alatt fejthet ki nyilvánuló elemi életet.

Ugyanez áll a kiválasztó mirigy-plastidokra; ezeknek működése, azaz elemi élete bizonyos R anyagok kibocsátása.

Úgy az izomplastidok, mint a mirigyplastidok, a magasabb rangú állatok szervezetének ez oly fontos elemei tehát csakis az idegrendszer hatása, működése alatt küzdenek nyugalmi állapotuk végzetes pusztítása ellen, mely állapot nem a vegyi közömbösség, de sem a nyilvánuló elemi élet állapota. Ezért tűnik el természetesen minden olyan izom vagy mirigyelem, mely már semmire sem szolgál. Elpusztult környéki szervnek idegvezetése is elpusztul, ennek az agy-

¹ Erős izommunkánál ép a vérnek az izmokba tódulása s erős felhasználása szédülést okozhat.

működések localisatiójának tana is hasznát vette. Amputáltaknál a hátgerinczvelő bizonyos megfelelő része visszafejlődik.

Ha az idegplastidok működését tekintjük, akkor is vegyi visszahatásokat kell feltételeznünk a tengelyszálakban, mert mindeddig nem találtunk plastidot, melynek működése ne vegyi visszahatásokból állott volna. Tévedés a működést e visszahatások külső nyilvánulásának tekinteni; a működés magukból a visszahatásokból áll, ezért beszél *Le Dantec* functionalis anyaghasonításról (assimilation fonctionnelle).¹ A visszahatások, az anyaghasonítás maga a működés, maga az elemi élet.

Az idegrendszer működését a következőképen gondolja: Egy idegplastid magában szintén tökéletlen plastid. A legegyszerűbb reflex egy teljes plastid (környéki elem — idegelem) s még egy teljes szomszédos plastid (idegelem — környéki elem) nyilvánuló elemi életének eredménye. Az anyagkicserélődések csak egy teljes plastid területén történnek s csak az e plastid nyilvánuló elemi életével járó physikai jelenségek hatnának a szomszédos plastidra pl. villamos áram indítása alakjában, melynek nagyon kedvezni látszanak az idegsejtek protoplasmányúlványainak elágazódásai, melyek kosárszerűen veszik körül a következő idegsejt nyúlványának végződését.

A külső inger tehát, mint mechanikai hatás a környéki szövetelemben vegyi visszahatást hoz létre, melyben a következő idegsejt tengelyszála is osztozik s valami új anyagot hozván magába az idegsejtbe, nyilvánuló elemi életre kelti. E nyilvánuló elemi életet kísérő physikai jelenség indítólag hat a szomszédos plastid idegsejtjére s ép úgy vegyi visszahatást idéz elő benne, mint előbb a mechanikai hatás a környéki szövetelemben. A visszahatás a sejtről átterjed a környéki elemre is pl. az izomsejtekre s ezeket kelti nyilvánuló elemi életre s ez az összehúzódás.

¹ C. R. Acad. sc. Décembre 1895.

A plastidokra nézve az élet nem egyéb, mint gyarapodás, sokasodás. Az agyaghasonítás ép oly tulajdonsága a plastidoknak, mint a hidrogéné az, hogy égve vizet ad. Az izom, a mirigy, az idegplastidok működése is csak gyarapodás, sokasodás. Igaz, hogy nyert munkáról van szó, tehát anyagfogyasztásnak is kell lennie, csakhogy magának a gépnek s belső milieujének anyagából, míg a gép állománya csak jobban gyarapodott.

Ez a belső milieu, mely végig fűrésztli a különböző szövetelemeket, a vér. A gerinczes állatokat minden oldalról zárt zsáknak kell képzelnünk, melynek oldala helyenkint átjárható vagy áthatlan a folyadékoknak vagy a légnemeknek. A zsák falát külön szövetelemek, a hámsejtek képezik; néha kívülről holt állományú rétegekkel van borítva. Az összes többi szövetelemek benne vannak a zsákban s mindaz, a mi a zsákban nem szövetelem, alkotja a *belső milieut, környezetet*.

A makroszkopos életjelenségek, a lélegzés, táplálkozás, kiválasztás csak a külső és belső környezet közötti kicserélődések s nem vethetők semmikép egybe az egysejtű állaton észlelhető hasonló nevű jelenségekkel. A belső környezetből merítik mind a plastidok a II. egyenlet Q anyagait s idevetik R anyagait. Összetétele a külső környezettel és a szövetelemekkel való kicserélődéseitől függ. A vérkeringés állandóan kavarja ezt a belső környezetet. Mennél magasabb rendű az állat, annál szűkebb határok között ingadozhatnak a belső környezet összetétele, sőt a physikai feltételek annál kevésbé változhatnak (állandó hőfok). A biztosító gépezetek mind e kívánalmaknak megfelelnek. Természetesen az elemi működések tökéletes összerendeződése kell ehhez. Érthető annak káros hatása is, hogy ha belejutott idegen plastidok e környezetből merítik nyilvánuló elemi életük Q anyagait s belévetik R anyagait (microbás betegségek). A magasabb rangú

állatok (metazoák) élete tehát sajátos szerkezet oly sajátos állapota, melyen kívül fent nem maradhat.

Az egy plastidból származott összes szövetelemeket, amelyekből a normalis gerinczes egyed áll, az idegrendszer köti össze. E különféle szövetelemek idegsejtjei a testnek nagyon is localisált részében vannak összegyűjtve s mind-egyiknek protoplasma nyúlványai számos más idegsejttel állanak a contiguitas viszonyában. Így a reflexek említett mechanismusánál a központi áttétel igen különféle lehet az ideges indításra nézve nagyobb vagy csekélyebb ellentállású irányok szerint. Az idegelemek vezetóműködésében található igen kis eltérések hatalmas különbségeket hozhatnak létre ugyanahhoz a fajhoz tartozó egyének szervezetének általános működésében; a tudat látszatjelenségei (épiphénomènes) szintén az idegműködéssel változnak. Így az *egyéniség* az idegrendszer különféle részeinek sajátos működésétől függ.

Az érett pete még nincs a nyilvánuló elemi élet állapotában, még nem plastid, csak a plasma anyagát kiegészítő ondószál teszi teljes plastiddá s megkezdődik az anyaghasznítás és osztódás.

Amint az idegfolytonosság létre jő, már létezik az egyéniség. A felserdült ember mindannak eredménye, amit azóta tett, hogy pete volt. Olyanok izmai, olyanok mirigyei, ahogy használta. A szövetelemek minden működése az alakra is befolyással van (morphogène), mert hisz a működés anyaghasznítás. Psychikus egyénisége is idegrendszere eddigi működésének eredménye. Nincs oly működés, nincs a szövetelemeknek oly nyilvánuló elemi élete, melynél e szövetelem anyaga ne módosulna. Ez a nevelés s emlékezet alapja is. A használatlan szerv elcsenevészik. A kellenél jobban használt szerv oly túltengésbe jut, mely természetesen valamelyik más szerv hátramaradásával és csenevészedésével jár. Az ember igazán multjának alkotása, a szó legteljesebb értelmében.

A nappal folyamán felhalmozódó R anyagok okozzák estefelé az általános fáradtságot. E felhalmozódott anyagok sajátságosan hatnak az idegrendszerre s az álmodást idézik elő, mely alatt a csekélyebb működés kevesebb R anyagot termelvé, lehetséges e felhalmozódott anyagok többletének kiküszöbölése.

Ez anyagok kiküszöbölése azonban nem teljes. Sok bennmarad a szervezetben. Így a mészók a csontokban rakódnak le, más szervekben meg más visszahatásanyagok, A mindinkább tökéletlen kiküszöbölés, az igen sok szövetelemben felgyülemelő visszahatásanyagok teszik vénné az embert. Pedig az élet ép a folytonos visszahatásokból áll, melyek pl. az emlősöknél csakis a bizonyos állandó hőfok mellett lehetségesek. A kiküszöbölhetetlenül felhalmozódott visszahatásanyagok okozzák az elmeszesedett erek repedését, sclerosis folytán az idegvezetés csökkenését az öregeknél. Az igazi *természetes halál* az volna, mikor a plastidok elemi élete a felhalmozódott R anyagok miatt lehetetlenné válik, ha ugyan ilyen akad, mert a halál rendszeren *esetleges halál*, midőn is más esetleges ok idézi elő.

A halál fogalma így nagyon egyszerűvé válik. A physiological élet (visszahatás a plastidok s a milieu között) és a psychological élet (közvetlen visszahatás az egyes plastidok között az idegfolytonosságban) oly szorosan összefüggnek, hogy ha egyikük megakad, a másik is végzettszerűen megáll. A plastidok vegyi közömbösség állapotában nem lehetnek. Ha nincs elemi élet, visszahatás, akkor bomlás, pusztulás következik be s ez a halál, mely tehát a plastidok szempontjából kétféle lehet: halál a környezettől (mérgek, elyengülés stb.) s halál az idegfolytonosság megszakításából.

Amit tehát *életnek* mondunk, mint szervezet, a szövetelemek összerendezettség; mint állapot, a szövetelemek elemi életének állapota; mint jelenség, a nyilvánuló elemi élet álla-

potában levő összes szövetelemek synergikus visszahatásai összességének eredménye. *A psychikus élet* csak látszatjelenség (épiphenomène), kísérője az idegfolytonosságnak s előbb tűnik el, mint a physiologiai élet. *A physiologiai halál* többé-kevésbé lassú jelenség, olyan, mint az általános fáradtság. *A psychologiai halál* hirtelen, mint az elalvás, az idegműködések végleges megakadása pillanatában lep meg.

A plastid tehát a szervetlen anyagtól *anyag hasonító tulajdonságával* különbözik. Ez az *egyetlen* közös tulajdonsága minden plastidnak. Az áthasonító visszahatások oly külső jelenségekkel kapcsolatosak, melyeket a plastid működésének nevezünk. *A működés azonban mindig az anyag hasonítással járó jelenségek összege és sohasem annak okozata vagy oka.*

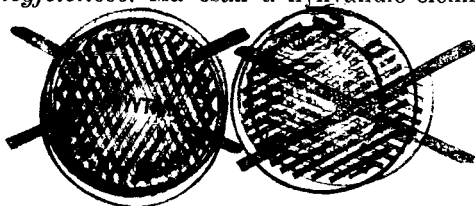
A plastid visszahatásai megváltoztatják a környezetet. Az Ichthyophthirius multifiliis nevű ázálék anyag hasonítása oly hatalmas, hogy alkalmas környezetben e faj egy hónap alatt oly tömeg plasmaanyagot termelne, mint a nap! Hát még geologiai korszakok alatt! Az oceáni környezet (milieu océanique) pedig határolt környezet. A *Q* anyagok fölemésztése, az *R* anyagok felhalmozása az a két tényező, mely itt a faunák fejlődésmenetét meghatározza. Hozzájárul bizonyos fajok symbiotikus viszonya, amennyiben bizonyos ürülekevőknek (scatophages) bizonyos fajok táplálékkal szolgálnak.

Mindazok az anyagok, amelyek a plastid nyilvánuló élete környezetéhez nem szükségesek s a plastiddal szemben nem tétlenek, mérgek rá nézve, megölik a plastidot. Néha azonban új plastiddá alakítják át, azaz a plasma összetétele megváltozik, pl. egyik anyaga helyét két újabb anyag foglalja el. Ekkor azt mondjuk, hogy a plastid *alkalmazkodott a környezethez*, pedig voltaképp a régi plastid nem létezik, új plastiddal van dolgunk. Ez összetétel-változás alak- és színbeli

változásokkal járhat (gombák, bacteriumok, achromogen sajátosságok változása). Így lehetséges, hogy pl. a mag egyik anyaga helyett oly anyag jut be, mely nem keveredik a mag másik anyagával, s meghatározott alakban bejesejébe tolul s így a magvas plastidból, magocskás-magvú plastid lesz. Így fejlődhetett a több részt (paraplasma, hyaloplasma, mag, magocskás stb.) feltüntető plastid a geologiai korszakok folyamán olyan kezdetben egymással elegyült anyagok teljesen egynemű tömegből, a milyenek a Haeckel-féle monerák volnának. Az átalakulást hirdető tannak (doctrine transformiste) ez volna chemiailag kifejtve az alapgondolata. Így fejlődhetek az elemi életre képes egyetlen anyagtömegből, a monerából, a különféle plastidok, a hely, hőfok stb. változásai szerint, a növényi plastidok, melyek cellulose *R* anyagot termelnek, meg az állati plastidok. Az *R* anyagok közt olyan is lehet, mely a plastidokat összetapasztja, így jönnek létre a plastid-telepek.

Minden fajnál a plastid alakja szerint meghatározott osztódás, hasadásterv tűnik fel, így a magasabb rangú állatok segmentatiójában is. A sok-plastidos magasabb rangú állat alakja és petéje protoplasmája vegyi összetétele közt is meghatározott viszony van. Csakhogy a magasabb rangú állatokban a szövetelemek a hely és működés szerint nagyon különböződtek (différenciation). Bizonyos *R* anyag szövetekké ragasztja a plastidokat. Hogy bizonyos meghatározott növényi anyagok bizonyos meghatározott családokból vonhatók ki (Solaneum-félék), ez is az alaktan és élettan szoros kapcsolatát mutatja.

Bár a különféle plasmaanyagok vegyi összetételét kellően nem ismerjük, de azt tudjuk, hogy a százfokos hőmérő 200 fokán felül semmikép sem létezhetnek. Földünk pedig valamikor olyan volt, mint a nap, tehát a ma élő plastidok sorozatának volt valaha kezdete valami monera-féle anyagból s ez volt az *elemi élet megjelenése*. Ma csak a nyilvánuló elemi

élettel van dolgunk, de sohasem az elemi élet megjelenésével.

Amint az élet megjelent az első monera alakjában, kedvező körülmények között a végtelenségig tenyészhetett volna, de az oceán különmeműsége, áramai sok plastidot elpusztítottak, másokat átalakítottak alkalmazkodás útján. Az elpusztult plasmaanyagok új plastidoknak szolgáltak Q anyagul. Ha az elemi élet megszakítás nélkül folytatódott volna, néhány hónap alatt minden alkalmas anyagot felhasználta volna s ezek híján lehetetlenné lett volna az elemi élet. Az elemi halál, a plastidok pusztulása tehát végzetes bizonyos számú plastidra, de feltétlenül szükséges, mert különben bizonyos idő múlva alkalmas Q anyag híján lehetetlenné válnék az elemi élet az összes plastidokra nézve. Nem mondható azonban az elemi halál az elemi élet következményének.

A plastikus anyagok mennyisége a geometriai haladvány szerint nő, míg az oszlások száma a számtani haladvány szerint. Szükséges a pusztulások, fejlődések ingadozása, míg a plastikus anyagok egész mennyisége érhetőleg ugyanaz marad, minthogy jelentéktelen csekély ingadozásokkal már régen el kellett azt a maximumot érnie, mit Földünk jelenlegi állapota, főleg felületes szénmennyisége megenged. Bizonyos idő lefolyása alatt tehát majdnem annyi plastikus anyagnak kell elpusztulnia, amennyit ama idő kezdetén létező összes plastidok nyilvánuló elemi élete az alatt az idő alatt termelt. Ugyanez áll a magasabb rendű állatok plastidjaira is. Az emlősök megesznek más állatokat s növényeket. Íme a plastikus anyagok állandó átalakulása. Ez az örökös kör, az életforgatag. A környezet korlátoltsága hozza magával ezt az *életversenyt* (concurrance vitale), ezt a *küzdelmet a létért*. Ahogy az erősebb állat felfalja a gyöngébbet, úgy találjuk ezt a növényeknél is más-más alakban. Ez a faunák és flórák váltakozásának elve.

A mai fajok már igen kevésbé módosíthatók, annyi változáson, módosuláson mentek keresztül, oly törekeny plasticitások, hogy nem igen alakulnak át, nem igen alkalmazkodnak, hanem inkább elpusztulnak. Igen sok fajnak kellett feltűnnie, mely már nyomtalanul letűnt. Ép a módosulások halmozódása, a számtalan viszontagság, min a ma élő összes fajok átmentek, teszük érthetővé, hogy miért nem maradt fenn a kezdet korszakának egyetlen faja sem, hogy nincsenek mo-
nerák.

Ismert. *Dr. Pekár Károly.*

ÁLLAMJOGI TÉVEDÉSEK.

A nemzetek, mint sajátosan, különyszerű módon létező s az általános emberi haladásra is értékkel bíró sajátosságuknak nemcsak tudatával bíró, de ezt országló erővel megvalósítani is képes emberegészek országló, államfentartó képességüknek biztosítékait alkotmányukban rakják le, vagyis azon szabályok által, melyekkel az emberi rendeltetésről alkotott sajátos felfogásukhoz mérten, állami életük egész berendezését, annak szerveit s e szerveknek egymáshoz való viszonyát állapítják meg.

Minden élő fenmaradásának, fejlődésének az élni akarás, az életben bizás első feltétele. Így a nemzeteknél is, lévén ezek is élő egészek. Lengyelországról mondják, hogy elenyésztét csak siettette ama körülmény, hogy már jóval annakelőtte minden remény kihalt a hazafiakban országuk fenmaradhatása iránt. E remény kihalása már maga a feloszlás jele volt, mert a jövőbe vetett erős bizodalom elválaszthatatlan a nemzeti léttől. A nemzetnek folyton, napról-napra kell nemcsak éreznie, de mutatnia is, hogy van, hogy az illető nép nemzetül létezik. A jelen ez ostentálása és a jövőbe vetett hit kapcsolatosak. Mint Renan szépen mondja: «Valamely nemzet fennállása valóságos plebiscitum egyik napról a másikra, mint a hogy az egyén létezése az életnek szüntelen bizonyítása».¹ A népek

¹ Qu'est ce qu'une nation. 27. l.

azt, hogy nemzetül létezésüknek mily főirányt kívánnak szabni, alkotmányukban állapítják meg, mely a nemzet szabadakátának legfőbb nyilvánulása. Innen az országgló, állami lét s az alkotmány legszorosabb kapcsolata. Mert ország, állam nélkül nincs nemzet; az alkotmány pedig épen annak a kapcsolatnak, mely jogi formát ad egy nép összéletének, vagyis az állam életműködésének szabályozása.¹ Következik ezekből, hogy az állam alapszervezetét meghatározó jogi szabványokhoz való szigorú ragaszkodás, az ezekben biztosított szabadságok feletti aggodalmas örködés a nemzetnek legtermészetesebb életnyilvánulása. Hogy hazánkban az ú. n. közjogi érzék a multban mennyire ki volt fejlődve, fölösleges emlitenem. E közjogi érzék éberségében ma sincs hiány, de helyessége ellen már kifogást lehet tenni. Államjogi kérdések feszegettetnek ugyan gyakran a közélet minden terén, de a nélkül, hogy e taglalásokban a szükséges szabatosság, fogalmi élesség megállapítható volna. Közbeszédünk hemzseg a részint hanyagságból, részint tudatlanságból eredő hamis szólamtól. A közjog némely szabványai megsértetnek a mindennapi élet legközönségesebb dolgaiban. Mindenki tudja, milyen a magyar czímer; de ez nem akadályozza meg, hogy monumentális középületeken hamis nemzeti czímerek díszeljenek. Törvényeink nyelve sem szabatos e szempontból. A parlamentben pedig minduntalan hallunk oly felszólalást, melyben közjogunkra vonatkozó téves felfogás és az általános államjog terén való nagyfokú tájékozatlanság constatalható. Az alábbiakban néhány ilyen téves szójárásra, tanra fogunk rámutatni. Megbeszélhetők e kérdések a nélkül, hogy a napi politika dolgaival való bibelődésbe keverednénk, mert úgy a különös, mint az általános államjog tudománya teljesen szétválík az állammű-

¹ Gerber szerint: «Az állam valamely nép összéletének jogi alakja». Grundzüge 1. l.

vészet¹ értelmében vett politikától, és ha a tudománynak nem is feladata az actualis érdekességre való törekvés, nem vallja kárát annak, ha egyes kérdéseket akkor von vizsgálódása körébe, midőn azokat az állam szakadatlanul folyó élete felszínre veti.

Csak igen röviden kívánok megemlékezni az osztrák államhoz való viszonyunkkal kapcsolatos ferde kitételekről, mert ezek jórésztben csak a hanyag szóalkalmazásra vezethetők vissza. Épen ezért ideje volna már ma, e kapcsolatunk harmadik évtizedének vége felé, figyelembevenni, hogy a hivatalos nyelvben is helyet foglaló eme kitételek: «*osztrák-magyar monarchia*» — «*a birodalom*» (mindkét államra együtt) — «*Ausztria-Magyarország*» — «*osztrák-magyar birodalom*» — «*Cis- és Translajtánia*» — «*a birodalom, a monarchia egyik-másik fele*» — «*összállam*» — «*államfél*»,² — helytelenek és egyszersmindenkorra elvetendők. Elvetendők, mert itt nem egy államról s annak fele részéről van szó, hanem két külön államról. A birodalommal combinált kitételek pedig kétszeresen tévesek, mert nekünk az osztrák állammal semmiféle birodalmi törvényhozásunk nincs. Nincs itt birodalom, mint a hogy a kiegyezési törvény előtt Magyarországról is, mint annak részéről szerettek beszélni a fejedelmi leiratok, ilyféle kitételeket használva: «A magyar koronához tartozó országok birodalmunk összegének nagy részét teszik»; vagy pedig: «Ez országgyűlés első feladatául kell, hogy birodalmunk egyéb országai- és tartományaival közös ügyek tárgyalásának és kérdésének elhatározását sorozzuk». (1865. évi december 10-iki trónbeszéd.) Ha nincs birodalom, annál kevésbbé lehet annak felerészeiről beszélni. Ma már az ily

¹ Staatskunst.

² Mely két utóbbi kitévelt némely közjogi írónk is használja; így Horváth I.: A magyar királyság közjoga 574. l.

beszédmodot olyanoknak kell átengednünk, a minő többek közt Gareis, a königsbergi egyetemi tanár, a ki a Marquardsen-féle gyűjteményben megjelent «Allgemeines Staatsrecht»-jében folyton «Reichshülfe»-ről, birodalmi részekről beszél, a delegatiót pedig megteszi «közös népképviselet»-nek.¹ Vagy engedjük át az olyan felületes írónak, mint Funck-Brentano, a különben dicsért politikai író, a ki többek közt azt mondja Politikájában, hogy Ausztria (jobban mondva az osztrák uralkodóház) átengedi a birodalom egyik felét a magyaroknak, hogy fentartsa az egész birodalom egységét, de azért a magyarok jó osztrákok, daczára ellenzékeskedési hajlamaiknak.²

Gyakran halljuk ezt a kitétel is: «közös delegáció», illetve abban közös törvényhozási organumot látnak. A delegáció alapgondolata Deák Ferencz második felirati javaslatában foglaltatik s behozatalának oka az volt, hogy a két-két házból álló magyar és osztrák parlament, vagyis összesen négy testület közt az egyetértés létre nem jövetelét kizárni kívánták. De a delegáció által valami közös törvényhozási szerv egyáltalán nem teremtett; a delegáció nem közös parlament, nem közös törvényhozás, a minővé az 1863-iki conservatív vezéregyének memoranduma tenni kívánta. Ezt az 1867. évi XII. t.-cz. 28. §-a világosan kimondja. Itt legfeljebb arról lehet szó, hogy jöhet eset, midőn az országgyűlést megillető, de általa egy külön, e célból alakított bizottságára ruházott költségmegállapítási jognál a másik állam képviselőinek szavazata dönt. Történhetik ez ugyanis akkor, midőn a két delegáció többszöri üzenetváltás után se tudva megegyezni, szavazás céljából együttes ülést tartanak. Ezért akarták többen ily esetben a döntést a fejedelem

¹ I. m. 106. l.

² I. m. 318. l.

személyére bízni, jobban megegyeztethetőnek tartva ezt hazánk függetlenségével. De hát nekünk nem lehetett elvont állam-bölcseleti elvek után indulni, hanem a gyakorlati szükség-szerűséggel kellett számolni. És jobban biztosították volna hazánk függetlenségét — kérdehetjük Kerkapoly-val¹ — ha királyunkra bizzuk a döntést, ki osztrák császár is egyúttal? — További közjogi tévedés az a hivatalosan használt szólam is: «az Ő Felsége által *szentesített* delegácionalis határozatok». Azokat a határozatokat szentesíteni nem, csak jóváhagyni, megerősíteni lehet. Szentesítést csak az illető állam költségvetési törvénye nyer, melyben a delegációkon megállapított közös költségek is befoglaltatnak. Kétszer szentesíteni ugyanegy megállapodást nem lehet. A delegáció csak határozatot hoz, nem törvényt; azért azokat a határozatokat lehet megerősíteni, jóváhagyni, de nem szentesíteni.²

Kérdés, hogy kifogásolható-e ez a cím: «*Ő császári és apostoli királyi Felsége*», a mit némely részről kifogásolandónak vélnek, akkor t. i., ha kizárólag magyar ügyekről, az uralkodónak magyar fejedelmi méltóságáról van szó. Kétségtelen, hogy Magyarország fejedelme, mint ilyen, csak apostoli király és ha ezzel a császári címet összekapcsoljuk, ez még nem jelenti a két külön uralkodói állás teljes egybefolyását, mert a két államban azonos uralkodói személy más jogon ausztriai császár és más jogon magyar király, a két főméltóság egybe nem folyhatik. Ugyanazon személy, de más fejedelem, mert az egy személyben levő két fejedelemnek neve se mindig egy, a mint ezt I. és egyszersmind V. Ferdinand esete igazolja. Vagyis csak a fejedelem személye közös, de az uralkodó, az uralkodás nem. És Deák Ferencz 1865. májusában meg-

¹ Publicistikai dolgozatok. 71. l.

² Közjogi íróink itt se szabatosak. Nagy Ernő közjogában (328. l.) megerősítést és szentesítést vegyesen említ.

jelent híres czikkeiben, melyekben a kiegészést körvonalozta, az egyetlen tévedés az volt, hogy ő a később törvényileg megállapított három közös ügyön kívül egy negyediket is tervbevelt, mindjárt első helyen a fejedelmi udvartartást jelölve meg oly ügynek, mely az Ő Felsége uralkodása alatt álló összes országokkal közös. Pedig az udvartartás közösségének kimondása az uralkodás közösségének kijelentését foglalta volna magában, a mit pedig Deák maga se akarhatott. Igaz, hogy magában a 67-iki törvényben ily kitételek fordulnak: elő: «*közös uralkodó*» — «*ugyanazon fejedelem*», így a 7. §-ban: «*a practica sanctio értelmében közös ugyan az uralkodó, amennyiben Magyarország koronája ugyanazon fejedelmet illeti, a ki több országokban uralkodik*». stb. De ez csak nem szabatos szóhasználat, a mi kitűnik abból, hogy az elvet, mely szerint az egy physikai személyben két jogi személy maga egyesül, a törvény is előbb elismeri.¹ Ő Felségének 1868. november 14-én kelt legfelsőbb rendelete állapítja meg a fenti címet. Az intézkedés célja épen az volt, hogy a felségjogi körébe eső cselekedetekenél, főleg a kül-államokkal kötendő szerződéseken magyar királyi méltóságának önálló, ausztriai császári méltóságától független, különböző volta kiemeltessék. A császári címnek bevonása a megszólításba akkor, midőn tisztán magyar dolgokról van szó, vagyis midőn az uralkodó tisztán mint Magyarország fejedelme jó tekintetbe, inkább csak amaz udvariassági követelménynek felel meg, hogy a fejedelmi címek közt legmagasabb e cím az uralkodótól egy esetben sem hagyassék el. Károlyt (a ki mint spanyol uralkodó III., mint német császár és az osztrák tartományok uralkodója e néven a VI. volt) a practica sanctio elfogadásakor (1723.) Németalföld rendei, «*Ő császári és katolikus felségé*»-nek nevezik, jóllehet az uralkodó egy

¹ Nagy Ernő is «*közös uralkodó*»-t említ. I. m. 355. l.

némely németalföldi tartománynak csak hercege volt.¹ Szigorúan véve azonban a dolgot, semmi kétség, hogy helyesebb volna mindazon esetekben, midőn nem oly ténykedésről van szó, mely Ausztriát is illeti, egyedül az *«apostoli királyi Felség»* czímet használni.

Általános államjogi ismereteink ki nem elégítő voltára vezethető vissza az olyan álláspont, mely csak nemrég talált egy parlamenti felszólalásban kifejezést s mely szerint nekünk jogunk van azt vizsgálni, hogy *Ausztriában teljes alkotmányosság van-e életbeléptetve*, miután az 1867. évi XII. t.-cz. 25. §-a szerint a magyar törvénynek alapfeltétele az, hogy Ausztriában teljes alkotmányosság legyen. Ugyan-ezen nézet pedig Ausztriától a teljes alkotmányosságot megtagadta azon indokból, mert: *«az osztrák kormány ugyan a parlamenttel együtt működik, de nem kerül ki a nép, a többség akaratából, mert az a képviselőház nem a többség akaratát fejezi ki és nem felelős a kormány azon birodalmi képviselőtöbbségének, mely az ország akaratát representálja»*. Továbbá: *«ha mi egyszerűen teljes alkotmányosságnak tekintünk egy olyan állami berendezést, melyben van egy bizonyos népképviselőlet és van egy kormány, mely magát a népképviselőlettől teljesen függetlennek és nem parlamentinek ismeri el és annak felelősséggel nem tartozik, akkor mi elhagytuk azt az elvi alapot, melyen őseink 1867-ben állottak, elhagytuk azon parlamenti szabadság tradícióját, melynek kedvéért nem fogadtatott el az októberi diploma nemcsak ránk, hanem Ausztriára nézve se»*. Végül: *«A 67-iki törvénynek életbeléptetési feltétele az, hogy teljes alkotmányosság legyen Ausztriában, a 67-iki felfogás szerint pedig csak parlamenti és felelős kormány mellett lehetséges a teljes alkotmányosság és nem lehetséges oly kormánnyal, a mely*

¹ Gachard : L'histoire des Pays-Bas. II. 15. és 456. l.

nem parlamentáris és a parlamenttel szemben nem felelős, mert ott a népakarat nem érvényesül. És ha ehhez a feltételhez kötötték a 67-iki törvényhozók ezen törvénynek életbeléptetését, gondoskodtak arról is, hogy Magyarország, a nélkül, hogy Ausztria anyagi ügyeibe befolyást gyakorolna, ép a törvény azon intézkedésénél fogva, a mely a 19. §-ban megrendeli, hogy a kvóta iránti alku felelős kormányok közbejöttével alkotandó meg, — tehát felelős kormány kell, hogy legyen Ausztriában és kell, hogy legyen Magyarországon — midőn ilyen időről-időre lejáráó intézkedései a 67-iki kiegyezésnek a teljes alkotmányossághoz és a felelős kormányhoz vannak kötve, az azt teszi, hogy ha ezen alapfeltétele a törvénynek megszűnnék, Magyarországnak joga van az alkut a kvóta iránt meg nem kötni és a megszünt alapfeltétel következtében a közösügyekre vonatkozó törvény végrehajtásában többet részt nem venni».¹ — Nem ritkán halljuk azt, a minek e parlamenti felszólalás csak hatékony kifejezése volt, hogy Ausztriában alkotmányosság valóban még ma sem létezik. Előrebocsátva azt, hogy Ausztria igenis alkotmányos állam, mert benne a közület befolyása a főhatalomra biztosítva van, lássuk honnan ered ez a téves felfogás, mely Ausztriát azért nem teszi meg teljes alkotmányosságú állammak, mivel ott a kormány nem parlamentáris, illetve nem létezik oly compact országgyűlési párt, mely a kormányt támogatná, s melynek a kormány egyenes kifolyása lenne.

Különbség van a csak alkotmányos és a parlamentáris monarchia között. A parlamentáris monarchiában a parlament nemcsak a törvényhozásra, hanem a kormányzat vitelére, az állam alapirányának meghatározására is döntő befolyást gyakorol az által, hogy a kormány, a kabinet a parlamenti

¹ Ugron Gábor beszéde a képviselőház folyó évi január 10-iki ülésében.

többségnek, tehát közvetve az egész országnak, a nemzetnek kormányzó bizottmánya, nem lévén az máshonnan vehető, mint a parlamenti többség kebeléből, miután a kormány működésében ennek a többségnek folytonos bizalmát, támogatását nem nélkülözheti; tevékenységében azonnal megakad, mihelyt ez a parlamenti többség bizalmát megvonja tőle. A parlamentáris monarchiában tehát szükségképen kell lenni egy állandóbb jellegű, tömör országgyűlési pártnak. A miniszterek solidárisak egymással szemben, vagyis az egész kabinet áll, vagy bukik, mint egyetlen ember, a szerint a mint a többség bizalmával rendelkezik vagy ezt elveszítette. A miniszterek nemcsak cselekedeteik legalitásáért, az alkotmánynyal megegyező voltaért felelősek, hanem politikailag is; vagyis nem elég, hogy ők az állam üdvét, a «salus reipublicae»-t megvalósítani igyekezzenek, hanem ezt éppen úgy, abban az irányban kell keresniök, a mint a parlamenti többség akarja. Ez a lehető legtökéletesebb kormányzati szervezet, miután a kormány megválasztása a fejedelem és a parlament egyező akarátának találkozása; annak megtartása pedig mindenkor a parlamentnek (tehát végeredményében a nemzetnek) kezében van, módjában áll ennek az államirányzás egészét önállóan meghatározni s változó véleményének az államirányzás szellemét illetőleg azonnal érvényt is szerezni, megvonván bizalmát az oly kormánytól, mely nem az ő felfogásának megvalósítását célozza az állami élet vezetésében. Lehetővé teszi tehát, hogy a nemzeti élet irányának megszabása mindig éppen azokra bízassék, a kiket erre a parlament (a nemzet) legképesebbeknek tart; lehetővé teszi, hogy a nemzeti élet éppen úgy folyjon, a mint saját önálló fejlődésének feltételei leginkább megkövetelik. Kizárja azt, hogy (a mint az a csupán alkotmányos, de nem parlamentáris kormányzat mellett előfordulhat) az állami életnek oly irány adassék, melyet a nemzet a maga egészében nem helyesel, mely iránt bizalom-

mal nem viseltetik. Ily módon aztán a fejedelem nem egyedül álló tényezője lesz a souverainitásnak, csak egyik szerve, melynek a parlamenttel mindig harmonikus működésben kell maradnia. Sőt az állami élet löktetésének főszabályozója itt mindenképen a parlament lesz az által, hogy a fejedelem a kormány megválasztásánál a parlamenti többség bizalmához van kötve; a kabinet pedig az államélet irányzását a parlamenti többség véleménye szerint köteles eszközölni.

Ellenben a csak alkotmányos monarchiában, épen mert alkotmányos, a főhatalom gyakorlására a közületnek is befolyás van ugyan engedve; de azért itt mégis többé-kevésbé a személyes uralom érvényesül, vagyis a döntő szó nem a parlamentnél, de a fejedelemnél van. E személyes uralmat elének állító monarchiának többféle árnyalatai vannak. Legtipikusabb alakja ma Poroszország. De ily, csak alkotmányos monarchia kétségkívül ma Ausztria is; ott sincs meg a parlamentarismus valódi alakja, nincs pártkormányzat, nincs kabinetsolidaritás, nincs politikai felelőssége a ministereknek. Ezért lehetséges ez államban oly kormányok megalakulása, melyek egyedül a korona bizalmában bírják egész lételalapjukat, parlamenti pártra azonban nem támaszkodhatnak s megállanak helyükön addig, míg javaslataiknak időről-időre a szükséges parlamenti többséget a legkülönbébb kompromissumok, egyességek által megszerzik; elhagyják a kormány polczait, midőn már e különböző pártokkal nem bírnak boldogulni.

Következik mindezekből, hogy ha a «teljes alkotmányosság» alatt a párturalmon, a valódi parlamentarismuson alapulót értjük, hát akkor Ausztriára nézve igenis elmondhatjuk azt, hogy nem «teljesen alkotmányos állam» ez értelemben. De mert annak, hogy ott a parlamentarismus (csakúgy, mint a német államokban) még mai napig se tudott kifejlődni, nem az alkotmány az oka, mert hiszen a parlamentarismus sehol az írott államjog rendelkezésének tárgyát

nem képezi, azt az írott jogon kívül, az a mellett működő nemzeti erőnek kell létrehozni, a minthogy Ausztriában is létrejönne a valódi parlamentarismus, mihelyt ott a nemzeti egybeolvadásnak, consolidálódásnak nagyobb foka következne be; mert a fentiek szerint lényeges a különbség a csak alkotmányos és a parlamentaris állam között, ezért azt kell mondanunk, hogy Ausztria igenis alkotmányos állam, ha nem igazi parlamentaris állam is. Alkotmányos állam, a hol a közület befoly a főhatalom gyakorlására, a hol a ministerek igenis felelősek, de csak jogilag, politikailag nem. De hát kinek is felelnének politikailag, mikor nincs compact országgyűlési párt, mely egységes véleményt vallana az államirányzás tekintetében?

Már most szó lehetett-e arról, hogy a kiegyezési törvény életbeléptének Ausztriában ez a teljes alkotmányosság, vagyis a valódi parlamentaris kormányzat tűzesség feltételül? Hogy erről nem lehetett szó, azt bővebben felesleges is fejtegetni. A parlamentarismus semmiféle írott államjogi szabálytal nem teremthető meg; a nemzet maga-magától kell, hogy megteremtse e valódi nemzeti önkormányzatot. Nekünk tehát nem is lehet feladatunk azt vizsgálni, hogy Ausztriában eljutott-e már az államélet arra a legmagasabb fejlődési fokra, hogy parlamenti kormányzata legyen vagy csak alkotmányos-e, de nem parlamentaris e monarchia. Nem lehet feladatunk, mert akkor oly helyzet megváltoztatására vállalkoznánk, melyet se fejedelem, se államférfiak nem módosíthatnak, csak a nemzet a maga összeségében. Ha Ausztriában valaha a nemzeti egybeforrottság meg lesz, ha ott a politikai gondolkodásnak egyetemesebb iránya bekövetkezik, mely a közdolgozók felőli véleményeket csak néhány főirányba tereli, vagyis compact országgyűlési pártok kiképződése ez alapon lehetséges lesz, akkor ott is nemcsak alkotmányos, hanem parlamentaris monarchiával fogunk szembenállani.

Ha Ausztria valamikor nem lenne alkotmányos állam, akkor igenis bekövetkeznék a közös ügyek intézési módjának változása. Csak a módnak változása, mert a közös ügyek akkor is megmaradnának, mint megvoltak 1867 előtt. Akkor e közös ügyeket intézné Magyarország, vagyis a magyar parlament és a magyar király egyfelől, az osztrák császár másfelől, a ki ez esetben az osztrák tartományokat ismét abszolút hatalmánál fogva képviselné.

Megjegyzéseim befejezéseül azt kívánom felemlíteni, hogy államjogi viszonyaink felől a külföld alapos tájékoztatása céljából nagyon elkelne egy szigorú tudományos alapon, valamelyik nyugoti nyelven kiadandó oly mű, mely az «Oesterreich» és «L'Autriche»-féle kitételekkel kapcsolatos téves fogalmakat valahára megigazítaná. Mert ma a külföld csak oly ítéletet képes alkotni államjogunkról, a minőt a fentebb idézett Gareis-nél olvashatunk, nem is említve az osztrák államjogi íróknak ránk vonatkozó rosszakaratú tanításait. Ezáltal megszűnne végre az a bosszantó helyzet, melyről az államjog tanulmányozójának minduntalan alkalma van meggyőződni, hogy t. i. a külföldi államtudományi írók egy kis Balkán-állam vagy egy talán pár esztendőse oceanontúli republica államjogi viszonyait jobban ismerik, mint egy, itt Európa szívében ezredik éve fennálló állam alkotmányát. Egy ilyen, Magyarország ezredéves alkotmányának történetét s mai államjogi viszonyait hiven feltüntető, a nyugoti külföldnek hozzáférhető nyelven is megjelent munka, a kérdés fontosságánál fogva, bizonyára nem utolsó helyet foglalt volna el millenniumi alkotásaink között.

Balogh Arthur.

AZ AESTHETIKAI ÉRZÉSEK PSYCHOLOGIÁJA.

— Ötödik közlemény. —

Csak hasonlítsunk össze valamely spanyol genreképet a fjordvidékeket ábrázolóval s látni fogjuk a különbségeket. A keleti képek, délvidéki tájak *sötét árnyékai* ép a világos színek világosabbaknak látszásából eredő contrast eredménye. Például szolgálhatnak akár *Wagner Sándorunk* spanyol genreképei.

Érdekes az éjjeli sötét-kékes coloratura *múzeumunk* egyik olasz képén, mely a tarantellatánczot ábrázolja *csillagos, holdatlan homályban*.

És talán a legérdekesebb és legremekebb példa ennek tanulmányozására *Rembrandt Őrjárata*, mely ép a sötét és az ebben felcsillanó tárgyak, dárdahegyek, lándzsavégek realis festéséről nevezetes. Hisz *Rembrandtról* mondja *Taine*, hogy senki úgy nem tudta festeni *a fény és homály, a derű s ború harcát, örök drámáját*, mint ő.

De lássuk az egyes színek változását a világitás változásával. A fényerő növekedésekor a *v. s. jobban növekszik, mint a kék*. V. és k. papir közül nappal a v. világosb, éjjel, holdnál a k. *Festők napos tájat* — mondja *Helmholtz* — *túlnyomólag s., a holdasakat túlnyomóan kékes színárnyalatokkal festik*.

Ha festőkkel beszélünk, ezek azt szokták mondani, hogy nappal a meleg színek, a sárga és vörös uralkodnak, estefelé meg a hideg színek, a kékek. Ezért nevezik piktornyelven az alkonyat idejét «*kék órá*»-nak (bleue heure). A fentidéztem *Tarantella* kép s hasonló gyakori festő-themák, mint pl. a *velencei holdas éj* rossz és kitűnő feldolgozásaival emellett bizonyítanak, amennyiben sikerük ép ettől függ.

Átérhetünk a *színes árnyékokra és ellentétességi szintüneményekre*. A naptól és gyertyától megvilágított vessző naptól adott árnyéka vörössárga, a gyertyától vetett fehér, de kéknek tetszik. A papir vörössárga világú gyertyánál is fehérnek tetszik s nem aransárgának. *Zöld fátyol alatti fehér vörösnek tetszik*, mely a zöld utóképe. E tünemények az úgynevezett *ellentétességi szintünemények (contrastünemények)*. Az utóképek okozta csalódás *bekövetkező ellentét (successiver Contrast)*, a relativ arány okozta félrevezetés az *egyidejű ellentét (simultaner Contrast)* tüneménye.

Az egyidejű ellentét fontos tüneményeit közelebbről először *Chevreul* kutatta. Az ő törvénye, «*színek egyidejű ellentétének törvénye*» (*loi du contraste simultané des couleurs*) szerint a színfoltokat kiegészítő színük gyöngéd, látszólagos koszorúja (*auréole du complémentaire*) övedzi, mely kifelé fokozatosan gyöngül. Így a vöröset zöld, a narancsszint kék, a sárgát ibolya színekoszorú, aureola veszi körül. Ha már most a festő, mint *Véron* megjegyzi (*Esthétique* 2. éd. 1883.), nem kiegészítő színeket helyez egymásmellé, e színekoszorúk meghamisítják és kivetkőztetik a két színt; ha ellenben kiegészítőket tesz szomszédokká, az azonos színekoszorúk csak növelik a színfoltok erejét, intenzitását. Íme a *színharmonia* jól eső voltának másodlagos oka.

Ezekből látjuk, hogy *az érzésben a tisztán észrevehető különbségek nagyobbaknak tetszenek, mint a kevésbbé*

tisztán észrevehetők. A jelrendszer újabb tökéletlensége (XII.). Tisztán észrevehető pl. a szem előtt levő, kevésbé tisztán észrevehető az emlékezetben létező.

Ha a festményeken végig tekintünk, azt látjuk, hogy *a festők a természet szintüneményeit s különösen az ellentétességi tüneményeket gyakran fokozott utánzással alkalmazzák*, a czélből, hogy nagyobb fénykülönbségeket és teltebb színeket tüntessenek föl, mintsem amúgy lehetne.

Látjuk tehát, hogy nemcsak a szem optikai készüléke, hanem maga az érzet is rendkívül hiányos. Tökéletlen és hiányos lesz az így nyert jelrendszer a valósággal szemben.

Összefoglalva tehát a látás physiologiai vizsgálatának aesthetikai eredményeit, a szem sajátos tulajdonságai, optikai hibái és érzékleteinek tökéletlen, felettébb relativ és a relativ különbségeket fokozó mivoltából folyólag a *szemrekellemes a centralis csoportosításban, az áttekinthető, egyirányú kiterjedés* előszeretében, a *reczének* nem egyoldalú kifárasztásában, hanem *a színharmonióval a különféle idegvégek egyenletes izgatásában, a coloratura és megvilágítás relativ különbségeinek fokozásában és a szabályosan változó, mozgékony formákban* van, melyek a szem természeti mozgékonyosságát foglalkoztatják, anyagot adnak neki, s szabályosságuk folytán még sem fárasztják ki.

A szemre-nézve kellemes elemekből alakultak ki azután különféleképen *az építő, faragó és képiro* művészetek különféle rendszerei, módjai, iskolái a különféle korok és népek szerint. A physiologia dolga csak annak megmagyarázása: *mit, miért érez kellemesnek a szem útján látó-idegközpontunk, s mit, miért kellemetlennek*, vagyis a «művészi szem», a «technikai» vagy «plastikai érzék» mivoltát megfejtteni, mert mind e kifejezések csak *szemünk s látó-idegközpontunk alkotottságára és működésére vonatkoznak.*

**A hang- és fényérzetek közös vonásai.
Az érzéki-kellemes feltételei és határozmányai.**

Mind a két aesthetikai érzékszervnek *csak homolog* ingerével foglalkoztunk ; heterolog ingerek : az általános ingerek szép érzésnek úgy sem lehetnek forrásai. Szándékunk most e homolog ingerekre felelő érzés *közös vonásait* : *analogiáit* a két érzéknél kutatni s e közben, ahogy a hangérzeteknél kerestük a fülre-kellemest, a fényérzeteknél a szemre-kellemest, úgy most egyáltalán *az érzéki-kellemes általános feltételeit és határozmányait* levonni az eddig tapasztalt közös tényekből.

Mindenekelőtt úgy a hangérzetek, mint a fényérzetek idegizgalmak. Tudjuk pedig, hogy minden idegizgalom, *mint izgalom egyforma*, az érzés módjabeli különbsége csak a *végszervektől függ*, melyek szerint az inger mindig a megszokott specialis hatást kelti a szokásos helyen. Mint idegizgalmak, alá vannak vetve az általános idegélet ismertett törvényeinek. De e természetes közös törvényeken kívül több analogiát sikerült constataálnunk a két érzék működésénél, melyek hasonlóan feltételei az érzéki-kellemesnek.

A hang- és fényérzetek analogiái tehát :

1. *az idegingerlés általános törvénye*, mely szerint az állandó hatás alig vagy épen nem ingerel, hanem *a hirtelen változás, a megszakítás, vagy indítás*, szóval *ingerváltozás* hat érzékiségünkre (v. ö. W. Preyer: Die Empfindung, als Function der Reizänderung. Zeitschrift für Psychologie und Physiologie der Sinnesorgane. 1894.4. Heft.) Azt hisszük, ez egyszerű s az idegélettanban constatált főtörvénynek aesthetikai alkalmazása, értékesítése a *Grant Allen* Physiologiai Aesthetiká-jában oly nagy szerepet játszó *lengés törvénye*, mely — szerinte — minden szépen *a symmetria alapja*. «Alvás meg ébrenlét, belehelés meg kilélegzés, táp-

lálkozás meg kiválasztás, a szív összehuzódása meg kitágulása» — szerinte — mind egy törvény kifejeződése. E törvény «jelképe *az inga*», melynek esése új emelkedéssel jár és viszont. Formulázása: «*az izgalom kielégítése és új izgalom keltése*».

2. *Az ingerküszöb törvénye.* Hogy valamely benyomás rám hasson, bizonyos erőfokot kell elérnie, melyen érezhetővé lesz. Ez erőfok az *ingerküszöb*.

3. *Az idegingerlés quantitativ törvénye.* Hogy az inger hasson, az ingerküszöböt kell elérnie, de viszont az ingermagasság bizonyos fokán túl a fokozott működés gyors elfáradást hoz létre; a gyenge ingerrel szemben való *tétlenség és az elfárasztó fokozott működés* közt van a rendes működések s így kiválóan az éppen *se nem untató, se nem fárasztó érzéki-kellemes skálája*.

Az érzéki kellemes tehát ne untasson, azaz érdekeljen, de ne fárasztson. E két természetes határ között iparkodik a szépet meghatározni Grant Allen is akképen, hogy szép, ami az ingerlés maximumával a fáradás és erőfogyasztás minimumát idézi elő oly izgalmakban, melyek a szorosán vett életműködésekkel közvetlenül össze nem függnek. Az utóbbi határozmányra már bővebben rámutattunk a bevezető fejezetekben, ahol az «*érdeknélküliség*»-ről és a czéltalan «*játék*»-ről szólottunk. A fáradás minimuma, mint a kellemtelen minimuma az érzéki-kellemesben ép az idegingerlés quantitativ törvényének természetes folyománya. A mi az ingerlés maximumát illeti, ez — szerintünk — csak relativ értelemben vehető, tudniillik a szépézés a fárasztás minimumának határain belül idézze elő az ingerlés maximumát.

4. *Az egységes érzéklés törvénye.* Az összetett ingert mindakettő, a fül a Corti-szervben, a szem reczején elemezi, részeire bontja ugyan, hanem az érzés egységesnek fogja

fel az egyszerű, de már szintén összetett csengést, az accordot, a telítetlen s fehér fénynyel vegyült rózsaszínt egyaránt.

5. *Az intervallum-os relativ érzés.* A hangok intervallumos megkülönböztetése ismeretes; a fénynél meg megjegyeztük, hogy a színeknél ép a relativ különbségek, ezek relativ aránya, mely részeiben változik, de egészében, mint arány állandó, ismerteti fel velünk a tárgyakat. A színskála hasonló intervallumos, szinközös felosztása az aetherrezgéseknek, bár nem oly rendszerű, mint a hangé. A fénynél csak három alapszín különböztethető meg. A szem érzeteiben pl. a hangérzetek ötödének megfelelne a színekép B. vonalú vöröse és G. vonalú ibolyája, melyek a $\frac{3}{2}$, az ötöd viszonyát adják. Természetesen a más rendszer folytán e viszonyoknak itt jelentőséget nem adhatni, mint egyesek teszik (*Henry*). A hangnál, a fénynél voltaképp *a relativ intervallumokat és pedig a felötlőket* érezzük meg első sorban. *A valóság ingerei fokozatos sorozatának érzésünkben csak relativ intervallumos különbségekben haladó skála felel meg.*

6. *Az intermittáló hatás kellemes* az érzékekre, a milyen a légrezgés és aetherrezgés, de csak akkor, ha *discontinuáltsága* mellett *continuálnak* látszik; így láttuk a hangnál, a hanglűktetésnél; a fénynél is azt hiszem a vörös kellemetlensége telt alakjában talán ily nem egészen continuált érzetben leli physiologiai alapját.

7. *Harmoniájuk: a hangharmonia a részben azonos* elemek kiérzésében, *e rokonság* felfogásában van, *a színharmonia a kiegészítő* szín jelenlétében, hogy így a recze elfáradása *ne egyoldalú*, hanem *általános* legyen. A kiegészítő pedig ép a recze természetétől függ. Ha a vörösérvő idegvegeket izgatom, a zöld s ibolya kivánja izgatását. Innen az utóképek is. Ime a hang és színharmonia is egyedül és

tökéletesen fülünk, szemünk és halló s látó idegközpontunk érző természetétől függ.

8. *Az absolut relativ érzése, ennek korlátoltsága:* hogy csak a 16—36,000 rezgésszámu légmozgást és csak a 400—800 billió rezgésszámu aethermozgást érezzük hangnak illetve fénynek, — e tény tisztán a *Corti-szerv* és a *recze* alkotásától függ. A vadak Corti-szerve csak négy sorozat szállal bír, zenéjük monoton, hangterjedelmük kisebb. Nem érzik hangnak azt a rezgést, a mit mi még hangnak érzünk. A színvakok reczejének Helmholtz elmélete szerint hiányosnak kell lennie; a színekülönbségeket nem érzik meg bizonyos színterületen. Azt hisszük, hogy a színvakság és a vadak szük skálája analog tünemények.

Ép ezért nem olyan nagy paradoxon, mint amilyeneknek látszik, az oly állítás, hogy ha finomabb fülünk volna, a nap hangját, a sphaerák zenéjét hallanók; s ha feltételelesen kevesebb számu rezgésekre volna érzékeny szemünk, a hangverseny képét láthatná.

9. *A relativ érzésen belül eső újabb relativ különbségek.* Már ide sorolható a vadak rövid skálája, a színvakok hiányos színrendszere, de ezenkívül sok más tünemény. A cinóbervörös, ha oly fényt bocsátunk rá, melyben nincs vörös fény, majdnem fekete színű lesz. Túlerős dohányzás következtében elveszthető a vörös szín iránt való érzőképeség s az illető a vöröst feketének látja. Kiemeltük már Topinard (*Anthropologia* 534. l., magyarban) szerint, hogy «azok a hangok, amelyek bizonyos race-ok agyvelejének halló idegsejtjeit összhangzatos módon ingerlik, más race-nál nem ezt a hatást idézik elő». A szép relativitásának már ez alapja. Hozzájönnek az ethnographiai s historiai járulékok, melyekre csak ráutalunk e helyen s melyek a szép relativ elemének főtényezői. Ilyenek a szépségtypusok. A hottentot Vénus a milóival szemben. Kelet moll-os rendszere nyugat kevésbbé

moll-os rendszerével szemben. Mindezekről bővebben a pszichológiai részben.

Mindezekből látjuk, mily *tökéletlen jelei* érzeteink a tárgyaknak, a valóságnak. Sokszor több jel egy tüneményre (hő, fény), máskor egy jel többre (a fehérszínnek). *Az érzéki csalódások* is ide tartoznak. *A látszat* szerepe különösen fontos az esztétikus működésben, ez mindig a látszat után indul. A hold, a naptányér, korong előtte, holott gömbalak. A látóhatár alján úszó hold óriási tányér, nagyobb sokkal az égbolt meredekén haladónál, pedig voltaképp egyazon holddal van dolgunk. A festőnek kötelessége a látszatot követni s az alantlevő holdat nagyobbnak, vörösebbnek festeni.

Jóllehet, hogy ily tökéletlen jelei érzeteink a tárgyaknak, a valóságnak; egész mindenségükben, különféle kapcsolatainkban, kombinációinkban, egymásnak ellenőrző hatása alatt mégis biztos s mondhatnók kimeríthetetlen árnyalatokkal rendelkező képét adják a valóságnak. Csak arra a kecskeméti határbeli vagy hortobágyi gulyásbojtárra hivatkozunk, aki 7—800, sőt 1000 marha közül mindegyikről tudja, ki melyik gazdáé, mindegyiket külön felismeri «mer isz' nincsen két egyforma marha a világon». És érzékiségünknek ép e bár tökéletlen, de mégis oly gazdag s oly gazdagon kombinált jelrendszerével kell a művésznek számolnia és főleg a festőművésznek, kinél éppen *merő látszat* a valóság.

A többi érzékekről s esztétikai szerepükről.

Helytelennek tartjuk azok nézetét (Kant), akik az úgynevezett alsó érzékeket kizárják az esztetikából. A rózsaillat esztétikai élvezet forrása, a legmámorítóbb pedig. Mi csak kevesebb fontosságot tulajdonítunk ezeknek, de nem,

mert talán kisebb aesthetikus élvezet forrásai, hanem, mert közvetlen szerepük az aesthetikai alkotásban nincsen, mert önálló művészetet sem a tapintás. sem az íz-, sem a szag-érzetek anyaga nem alkotott, mint tették a szem s fül érzetei. Közvetlen szerepük nincs az aesthetikában, tehát *a közvetlen művészetekben* sem szerepelnek, hanem *a közvetettben: a költészetben* a virágillatnak, forrásvíznek, mohágynak stb. van helye. Ép ezért foglalkozunk, bár röviden, velük e fejezetben.

Az ízlő érzék szolgáltatja a legkevesebb anyagot az aesthetikai működésnek. A nyelvnek, különösen hátulsó részén előforduló körülárvolt szemölcsseinek ép árokbeli felületén a nyelvet borító hám bizonyos kisterületű átalakult részeivel találkozunk s ezeket kell az ízlés ingerfelvevő helyeinek tartanunk. Ez átalakult sejtsoportokat alakjuk folytán *ízlő-bimbóknak* nevezzük. E bimbóknak, melyek az ízlő-idegvégek sajátos szerkezetű hámburkolatát képezik, bizonyos anyagok által valószínűleg részben eróművi, részben chemiai úton való izgatása hozza létre ízérzeteinket.

A szaglás szerve az orr. Az orrüreg legmagasabb részén, tetején ugyanis, mely egyirányban esik a szemek magasságával, az orrt kibélelő hámrétegnek olyatén módosult területét találjuk, amelyen közömbös hámsejtek között sajátosan átalakult s az idegekkel összeköttetésbe került úgynevezett *szagló-sejtek* vannak. E szagló-sejtek a szaglás idegvégkészülékei, a szag-ingerek felvevő, azaz idegizgalmakká átalakító helyei.

A virágillat, a rózsa kábító és a jáczint bódító illata, a fenyveserdő gyantás lehellete, a széna, a «júliusi mező» saját-szerű illatbeli varázsa, viszont fordítva a dögszag visszaszűrő, undorító, kellemetlen volta ez érzék alá eső ingerek.

E szaglás-ingerek csak légnemű testek lehetnek. A szaglás ugyanis nem egyéb, mint az illető tárgy illó, illékony

részeinek valószínűleg erőművi hatása az idegvégekre. A fentemlített szagló-sejteken kívül azonban az orr nyálkahártyájának érző-idegeire is hathatnak a tárgyak illékony elemei, s mi ezeknek izgalmaikat rendszeren összeváltjuk és összevegyítjük a tulajdonképeni szagérzetekkel. Így pl. az ammoniak szagának csipős, szúrós voltát ez érző-idegek izgalmai okozzák.

Ez érzékszervünk érzeteire úgyszólván szavakat sem teremtett a nyelv, ez is kis szerepüket mutatja, tudniillik mint itt mindent, úgy ezt is az emberre értve, amennyiben pl. a kutyánál, különösen a vizslánál igen nagy szerepet játszik. A kutyánál e tekintetben valóságos szagló-térfelfogásról beszélhetünk, ahogy az embernél látó- és tapintó-térfelfogásról («l'espace visuel et l'espace tactile») szoktak beszélni. Az állati faj fejlődésére vonatkozó összehasonlító, úgynevezett phylogenetikus vizsgálatok pedig kimutatták, hogy eredetileg a szaglás érzéke volt az, mely a többiekkel szemben először kapott magasabb idegközpontot, amennyiben az állatvilág fejlődésében fellépő agykéreg először csak a mozgató és szagló központok kapcsolására szolgálhatott (Edinger és J. Steiner). Steiner J. szerint az agykéreg, legősibb működését tekintve, nem lehetett más, mint a felsőbb érzékidegek legalább egyikének, tudniillik a szaglásnak működéséhez asszociált mozgások általános központja.

A tapintás volna ötödik érzékünk a hagyományos felosztás szerint. Helyesebben cselekszünk azonban, ha itt inkább *a bőr-közvetítette érzetéről (sensibilité cutanée)* beszélünk.

A bőrnek úgy a legfelületesebb, mint a középső, sőt a legmélyebb rétegeiben ugyanis különféle idegvégződéseket, sőt bonyolultabb szerkezetű idegvégkészülékeket is találunk. Ez idegvégződések és végkészülékek szolgáltatják mindazokat a különféle érzeteket, amelyeket bőrünk útján nyerhetünk, mint a tapintás-, súly-, nyomás-, hő-, fájdalom- és kéjérzeteket.

A bőr által közvetített e különféle érzetek között talá-

lunk már olyanokat is, amelyeket nem mint az érzékszervi érzeteket kifelé, az illető tárgy tulajdonságaként projiciálunk, azaz kivetítünk, hanem testünk állapota gyanánt mindig magunkra vonatkoztatunk. Éles határ e tárgyak tulajdonságaként kivetett, gyűjtőnévvel érzékszervi érzeteknek nevezhető érzetek és a mindig a mi saját testünk állapotára és ebben előállott változásokra vonatkoztatott közérzetek közt, amelyeknek magasabb csoportját szervi érzeteknek nevezik, nem igen állapítható meg. Így láthatjuk, hogy míg a tapintás-érzeteket mindig kivétel nélkül kifelé vetítjük, addig már a nyomás-, hőérzeteket sokszor ugyan mint külső tárgyak tulajdonságát fogjuk fel, mint súlyosabb, melegebb, hidegebb voltát, de sokszor már magunkra vonatkoztatjuk, mint saját testünk állapotát, pl. láznál, hideglelésnél. A fájdalom- és kéjérzeteket már sohasem vetítjük kifelé, hanem bár ugyan valamely külső tárgyat tekintek fájdalom- vagy kéjszerző oknak, maga a fájdalom vagy kéj már mindig közérzet.

A bőr által közvetített e különféle érzetek körében aesthetikus ingerek lehetnek pl. a hűvös nyári éj, friss forrásvíz, a kandalló melege, a tavasz fuvalma, langy lehellete, szóval *a hőmérsék (temperatura)-b eli kellemes*. Érdekes hogy a realistikusabb aesthetikusok (*Aesthetik auf realistischer Grundlage von J. H. Kirchmann*), kik az érzéki-kellemesre (*das sinnlichangenehme*) több figyelmet fordítottak, *a nagyon meleget és a nagyon hideget a fenséges érzését keltőkhöz számítják*. A nap s a jégmezők adhattak e mégis túlzott állításra okot. Azt hiszszük: ez esetekben nem a meleg, nem a hideg, hanem a nap s jégmezők *nagyságának* érzéki, szembeli képe kelti a fenséges érzését. *Az abszolút hideg* maga nem volna fenséges, pedig a legnagyobb hideg.

Továbbá aesthetikus ingerek lehetnek ez érzetek körében pl. még: a lágy moh-ágy, a ló rugalmas háta, a selymes

bőr, bársony, a puha haj, a dobogó kebel; a sziklák merevsége hozzájárul nagyságuk, égbetörekvésük fenségéhez.

Mínthogy a bőr különféle érzetei átvezettek már a közérzetekhez, nem mulaszthatjuk el itt megemlékezni azokról az egyéb fontos érzetokről, melyek egészen a közérzetekhez tartoznak. Ezek között legfontosabbak az úgynevezett *izom-érzetek* vagy *kinaesthesisikus érzetek*, amelyek tulajdonkép abban nyilvánulnak, hogy tudomásunk van testünk, végtagjaink helyzetéről, valamely mozgás végrehajtásánál megtudjuk ítélni egészen pontosan az izomösszehuzódás szükséges fokát. Innen van, hogy teljes sötétben, különösen ismert lépcsőn egész biztonsággal képesek vagyunk fölmenni, vagyis sötétben is egészen ki tudom számítani a lábak emelésének fokát. Ez izomérzet alapjául bizonyos, az izomban végződő érző-idegek szolgálnak.

E közérzetekhez tartoznak a szomjúság, éhség, undor, émelygés, a hányás előérzetei, ez úgynevezett *cenaesthetikus érzetek*. Ezek mind ily közérzetek, amelyek tulajdonkép bizonyos szervek állapotától függenek s ép azért nevezhetjük őket szervi-érzeteknek.

Dr. Pekár Károly.

A BUDGET-JOG ÉS GYAKORLÁSA.

— Második közlemény. —

A budget elkészítésének methodusában az angol parlamenti rendszer nyújtja a leglelkiismeretesebb mérlegelés képét. Minden kiadási tétel már az év elején a ház itélete alá van bocsátva. Mindenik tárca elkészíti «Estimates»-einek vastag kötetét, mielőtt még a tulajdonképeni költségvetés beterjesztenék. Így jő létre az «Army-Estimates», «Navy-Estimates», «Civil Service Estimates» — megannyi vaskos quart-alakú kiadványok, tele számokkal s a kiadási szükségletek legapróbb részletezésével. Ezekre a jelentésekre alapítja aztán a pénzügyminister a jövő évre kimutatandó szükségletek mérvét, valamint a mult év tényleges bevételeire. Ha adó lesz kivetve, egyedül a parlament illetékes eldönteni, mi legyen ez az adó. A lordok házat veto-jog illeti. Visszautasíthat *en bloc* egy pénzügyi törvényt, de mihelyt az alsóház jóváhagyását adta egy adóhoz, a felsőház többé nem módosíthatja. Rendszerint, bár nem mindig, a pénzügyminister javaslatát az alsóház elfogadja, s még ha nincsenek is részletezve, ritkán kifogásolja kiadási tételeit. A házról föltételeztetik, hogy az «Estimates»-ekkel részletesen foglalkozva, «Comity of Supply»-vé alakul át, s minden tételt szentesít a három vaskos kötetben, de tagjai rendszeren alig bírnak elég tudomással a részletekről, hogy beható kritikát gyakorolhas-

sanak, legfeljebb azt lehet mondani a bizottságról, hogy lehetlenné teszi a flagrans visszaéléseket.

Ennek különben leghathatósabb eszköze az a szigorúság, melylyel minden pénzügyi év számadásai azon évvel befejeződnek. Mihelyt márczius 31-ike elmulik, a mérleg mindkét felől bezárul s hitel csak a tizenkét hónapon át tényleg befolyt összeghez képest vétetik igénybe s kivéve a consolidált államadósságot, minden fölhatalmazás a kiadásokra rögtön megszűnik. Ha egy rendkívüli hitel engedélyeztetett s ha az, mint gyakran megtörténik, a folyó pénzügyi év alatt nem merített ki egészen, a kormánynak nincs többé joga ahhoz nyúlni. A parlamentnek meg kell azt újítani, mielőtt egy fillért is felhasználhatnának belőle, s ugyanez az eset áll az el nem költött rendes dotatióknál. E szigorú gondoskodás mellett a deficitnek minden eltitkolása s a bevétel és kiadás összezavarása ki van kerülve. Minden év maga helyett beszél s minden évben a kormány *de novo* kell hogy benyújtsa «Estimates»-eit.

Más rendszer uralkodik a continens némely államaiban, így Francia- és Spanyolországban. Ott az egy évre megszavazott közadó, melynek hátrálékai nem folynak be az év bezárását követő tizenkét-tizennyolcz hó alatt, egészben arra az évre tekintetik kötelezettnek, melyben kivettetett, s az egyszer megszavazott hitel megszavazottnak tekintetik mindaddig, míg el nincs költve, úgy hogy a kiadás gyakran egészben azon év terhére esik, melyben megszavaztatott.

Természetesen ily rendszerből a legnagyobb bonyodalmak támadhatnak s mindig eltelik három-négy év, mielőtt az ország tisztába jöhetne az iránt, hogy mi hát egy adott évnek végleges kiadása. Hiszen ily módon nem nehéz ezt a fontos tényt teljesen eltitkolni a nemzet előtt, s hogy ez meg is történik, azt könnyű lesz elhinnünk. De még ha nem történnék is, a rendszer olyan, mely az eltitkolás útját mindig nyitva tartja, s még Franciaországban sem könnyű igen sokszor, daczára

a gondosan megválasztott budget-bizottságoknak, kitudni az ország költségvetési mérlege valódi állását. Egyik év adóhátrálékai összeesnek a másik év adóhátrálékaival, a régi hitel az új hitellel, s a teljes zavar közepette az igazság elhomályosul. E tekintetben az angol rendszert mintaszerűnek kell tartanunk, ellenben a német kormány, mely némi részben utánozni kezdte azt, most közeledni igyekszik a francia eljáráshoz a maga két évi budgetjeivel.

Azt az elvet is, mely ma már minden költségvetésnek közös elve, hogy a parlament által megszavazott összeg csakis bizonyos meghatározott célokra fordítható, már II. Károly alatt elfogadta Anglia. E nagy reformról mondja Hallam, hogy az a törvényhozásnak ellenőrzést biztosított a végrehajtó hatalommal szemben, vagy jobban mondva, annyira részesítette ezen hatalomban, hogy semmi kormányzás nem állhat immár fenn közreműködése nélkül.

De más tekintetben is messzemenő biztosítékokkal van gondoskodva az angol parlament ellenőrzéséről. A külön Audit Departement feladata az egyes kiadási számadások felülvizsgálása, s ha ez nem volna elég, a ház minden évben tagjaiból egy külön bizottságot alakít, mely viszont a maga részéről az Audit Departement-ot vizsgálja felül. A teljes pénzügyi év minden számadása azon bizottság elé kerül vizsgálat végett. Rendszeresen a ház legtapasztaltabb üzletemberei a tagjai ennek a bizottságnak, s jelentéseik gyakran becses adatokat és hasznos útmutatásokat szolgáltatnak a költségek tekintetében. Egy ily testület rövidebb idő alatt több jót végez, mint maga a Committee of Supply-vé alakult ház, mely reggeli ülései alatt pár órán keresztül végez a legfontosabb tételekkel. Itt behatóan utánanéznek, hogy bizonyos kiadások okait mik idézték elő, vitatkozásokba bocsátkoznak egyes hitelkérek, külön kiadások és fedezetek felett, igaz, hogy főképp a kormány utasításához és előterjesztéséhez

tartva magukat, azonban mégis bizonyos függetlenséggel és önállósággal. Természetesen ez a testület sem ölelheti fel az ügyeknek egész körét, melyet az egyes tárczák rendelkezésekre bocsátanak, csakis egyes töredékeit s a szükségletek nagy zömével nem birkózhatik meg.

Igaz, hogy az angol pénzügyi ellenőrzésnek is megvan a maga gyengéje, az *audit office* nem elég független, mert alá van rendelve a kincstárnak, a felelősség túlságosan összpontosul az *accounting officer*-ekben, de viszont nagy előnye a gyorsaság. Rendesen a pénzügyi év végét követő január 31-ik napján, tehát az 1895—96-ik pénzügyi év számadásainál az 1897. év január 31-én a számadások már felülvizsgálva és igazolva vannak s 15 napra rá már a kamara tárgyalja a jelentést. Augusztus kezdetén már a kamara helybenhagyhatja a hiteltüллépést vagy virement-okat. Tizenhat hóval a pénzügyi év befejezése után a költségvetés minden tétele el van intézve.

Franciaországban egész az 1818. évig csak netto-budget volt szokásban, azaz a kezelési és behajtási költségeknek leszámításával készített budget, a mi nemcsak az adófizető polgároknak valódi terheiről nem nyújthatott teljes képet, de az állami szolgáltatások valóságos költségeiről sem.

Különben a budget-jog itten is százados küzdelem eredményeit tünteti föl. Már a régi monarchia alatt elv volt, hogy az adókat a nemzetnek vagy képviselőinek szabadon kell megajánlani, mielőtt behajthatók volnának. A kormányok törekvése azonban állandóan arra irányult, hogy kivonják magukat ez elv alól; s ez sikerült is 1614-től kezdve. Ez volt oka aztán, hogy 1789 óta a harmadik rend minden utasítása, s a nemesség és papság nagy része is a meg nem ajánlott adók kicsikarása elleni alkotmányos garantiák helyreállítását sürgette. 1789. augusztus havában az alkotmányozó gyűlés engedve a csaknem egyhangú óhajtnak, kimondotta,

hogy a polgároknak jogukban áll önmaguk vagy képviselőik által állapítani meg a közadózás szükségét, azt szabadon ajánlani meg, felhasználását ellenőrizni, mennyiségét megszabni, épen úgy kivetési módját, behajtását és tartamát. Az 1791. szeptember 14-iki alkotmány e jogot kizárólag a nemzetgyűlésre ruházta. Azonkívül kötelezte a ministereket, hogy minden évben az ülésezések megkezdésénél a törvényhozótestület elé terjeszszék a tárczaik körében teendő kiadások áttekintését s számoljanak be az előzőleg megszavazott hitelek felhasználásáról.

Ily előzmények után mondta ki a convent a III. évi alkotmányban, hogy: «a közadókat minden évben a törvényhozó gyűlés szabja és állapítja meg. Azok meghatározása egyedül az ő joga. Azonban egy éven túl nem érvényesek, ha kifejezetten meg nem újítatnak. A törvényhozói testület oly adónemeket hozhat be, a milyeneket szükségesnek tart, de minden évben ki kell vetnie a földadót és személyi adót.

Ehhez járult a VIII. évi alkotmány 56-ik czikke, mely szerint: «a ministerek egyike az államkincstár kezelésével különösen megbízatik, s ez biztosítja a bevételeket, elrendeli a törvény által megjelölt fizetéseket és értékműveleteket. Semmit sem fizetethet másként, mint törvény alapján és az azonemű kiadásokra meghatározott értékmagasságig». Tudvalevő, hogy az 1814. évi ápril 3-iki senatusi határozat indokai közt, mely I. Napoleon letételét kimondotta, első sorban az a vád foglaltatott, hogy a császár szétépte az alkotmányos alapszerződést, s törvényen kívül vetett ki és hajtott be adókat.

Úgy az 1814-iki charta, mint az 1848. november 4-iki alkotmány ismételten megszabták, hogy minden adó csak törvény alapján vethető ki és hajtható be, s hogy az egyenes adó csak egy évre, a közvetett adók ellenben több évre állapíthatók meg.

Továbbá a francia alkotmány a törvény kezdeményezési jogát egyaránt megadja a senatusnak és a kamarának. Mindamellet a pénzügyi törvények első sorban a kamara elé terjesztendők az azáltal szavazandók meg, az 1875. évi február 24-iki alkotmány 8. §-a értelmében, mely első ízben helyettesítette az «adótörvény» addig használt kifejezését az általánosabb jelentésű «pénzügyi törvény»-nel.

Vajjon ebben csak egyszerű prioritási jog lappang-e? S a senatus visszaállíthatja-e a kamara által elvetett hitelt? De ha erre igennel felelünk és ha utóbb a kamara ragaszkodni fog mégis első szavazatához, akkor hogyan oldódik meg a conflictus? A budget egyszerű elvetésével-e? Ez nem tehető fel. Vagy pedig a budgettörvénynek a kamara által elfogadott számszerűségében való kihirdetésével, mely esetben a senatus által bevett s a kamara által el nem fogadott tételek úgy tekintetnének mint végleg visszavetettek? De ezzel ki lenne játszva ismét az alkotmányos elv, mely azt követeli, hogy a törvények csak a két kamara általi megszavaztatás után legyenek kihirdethetők. Mert a budgetnél maga a szám képezi a törvényt s ha a két kamara egyike magasabb számot szavazott meg, mint a másik, nem lehet azt mondani, hogy a kisebbik szám törvényerőre emelésével, mivel az a nagyobbban benfoglaltatik, a két kamara által elfogadott szöveg hirdettetnék ki.

Ezt a vitás kérdést érdekesen világította meg és döntötte el Gambetta az 1876. évi december 28-iki francia kamarai ülésen, mint a budget-bizottság akkori elnöke. Ha a kormány — úgymond — egy pénzügyi javaslatot terjeszt be, melyet a kamara elvet, akkor a senatushoz küldött budgetben misem marad a kormány indítványából. Csak akkor elevenedhetnek az fel, ha a senatust pénzügyi kérdésekben személyes iniciativa illetné. Mikor a pénzügyminister a kamarához egy pénzügyi javaslatot nyújt be, ez egy ministeri indítvány,

mely legalis életet csak abban az esetben nyer, ha a kamara ahhoz ratificatióját adta. Ha a kamara nem adott neki ilyen módon törvényes életet, akkor egyéb sem marad belőle egy üres lapnál. Ha a másik kamarának nincs kezdeményezési joga, akkor nem vizsgálhat és szavazhat meg egy hitelt, csak ha a képviselői kamara is megszavazta.

Ellenkező nézetet fejezett ki ugyanazon az ülésen Jules Simon, a kinek felfogását aztán a kamara is magáévá tette. Abból, hogy a senatusnak nincs kezdeményezési joga, szerinte nem következik, hogy ne lenne joga a kamara által törölt hiteleket is visszaállítani. Csakhogy ez nem állapít meg semmi kötelezettséget a kiadásokra. Egyszerűen a senatus indítványáról lesz akkor szó, törvénynyé azonban csak akkor válnék, ha a kamara is kijelentené hozzá csatlakozását.

A mi a francia budget technikai kitejlődését illeti, az első császárság alatt a törvényhozás a budgetet még csak «en bloc» szavazta meg. 1815-ben a «chambre introuvable» a legkisebb részletek birálatába is belebocsátkozott. Az 1817. márczius 25-iki törvény 151. és 152. szakasza aztán elrendelte, hogy a ministerek mindegyike a maga budgetje különböző fejezetei közt ossza fel az általános költségvetés által az egyes tárczáknak engedélyezett összeget. Ennek megfelelőleg a kamara nem a kiadásokat szavazta meg, a mi a budget specialisatióját kívánta volna, hanem csak hitelt nyitott és pedig minden fejezethez külön hitelt s minden tárcza részére egy általános hitelt. Ha valamely szakasz módosítás alá került, azt tárgyalásra bocsátották, s ha a kiadás fölöslegesnek mutatkozott, a kamara helytelenítését fejezte ki, de nem törölte el különösen a kiadási szakaszt, hanem megfelelő arányban leszállította a fejezetek külön hitelét s az egész tárcza általános hitelét.

Tíz évig tartott ez így, a mikor 1827-ben egy, Villèle pénzügyminister indítványára hozott határozat kimondotta,

hogy ezentúl a kamara czimenkint fogja a költségvetést megszavazni, módosítások a rovatokhoz is benyujthatók, de elfogadás esetén az egész czimre kiterjed a módosítás. A júliusi monarchia azonban helyreállította a fejezetenkénti részletezést s a kamarák ellenőrzési jogát oly komolylyá tette, hogy ezentúl semmi hitel sem volt elvonható azon rendeltetéstől, melyet a törvényhozás szavazata szánt neki.

A parlamenti rendszerrel együtt azonban a fejezetenkénti specialisatio is eltűnt s az 1852. évi december 25-iki senatus-consultus visszament a tárczánkénti szavazás rendszerére, melynek keretén belől császári rendelet szabályozta a hitel fejezetenkinti elosztását, megengedve az átruházást is egyik fejezetről a másikra. Ezt azonban a jelenleg is érvényes 1871. évi december 16-iki törvény végleg megszüntette s újból helyreállítva a budget fejezetenkinti megszavazását, egyidejűleg rendezte a rendkívüli és póthitelek kérdését is, a melyek, mint mindennemű hiteltüллépések, egyébiránt már 1817-ben eltűlltattak, úgy hogy a póthitel-engedély azóta csak a legsürgősebb esetekre szorítottatott, s akkor is csak a kamara legközelebbi ülésén való bejelentés kötelezettsége mellett.

Különösen a póthitel és a rendkívül hitel közötti különbséget élesen taglalja az 1879. évi december 6-iki francia törvény, melynek második szakasza értelmében póthitel az, a mely egy, már a költségvetésbe beállított szükséglet igazolt elégtelenségén kíván segíteni, s tárgya egy már megszavazott szükséglet fedezése, annak természetes módosítása nélkül. Ellenben rendkívüli hitel az, melyet sürgős és előre nem látott körülmények tesznek szükségessé, s tárgyuk egy új szükséglet, vagy pedig egy, a pénzügyi törvényben már beállított szükségletnek kiterjesztése a törvény által megállapított határokon túl. Minden rendkívüli hitel külön tételként kell hogy szerepeljen azon év költségvetése keretében, melyre

megállapított, hacsak a hadügyi és tengerészeti költségvetésnél nem áll elválaszthatatlan összefüggésben egy más létező tétellel. Ha a kamarák el vannak napolva, akkor a rendkívüli és póthitelek ideiglenesen államtanácsi határozattal is megállapíthatók, ministertanácsi tárgyalás és jóváhagyás után, de a kamarák összeülése után legalább tizenöt nappal a kamarák jóváhagyása alá terjesztendők. Oly rendkívüli hitelek azonban, melyek egészen új kiadási ág fedezetét célozzák, nem állapíthatók meg törvényen kívül.

Budget-gyakorlatunk némileg eltér az itt kifejtett általános elvektől. Eltekintve a közösügyi költségek fedezésénél fölmerülni szokott rendkívüli és póthitelektől, átruházásoktól és elszámolási felhatalmazásoktól, példának okáért az 1876. évi XXV. t.-cz. a Horvát-Szlavonországok befolyt adóhátrálékai-ból a nevezett országokat illető százalék kifizetését az 1876. évi költségvetés rendkívüli kiadásainak egészen új czíme alatt engedélyezte, mint póthitelt, a mit a budget-technika szempontjából sehogy sem találhatunk kifogástalannak, valamint ugyanazon szempontból képezheti kritika tárgyát az 1876-iki rendkívüli árvizek folytán az ország több részében szükségessé vált óvintézkedések megtételére az 1876: XLIII. t.-cz. által szintén póthitelként engedélyezett s csupán zárszámadásilag elszámolandónak rendelt 280.000 frt stb.

De ismeretes, hogy a kiegyezés teljesen készületlenül találta meg államgazdálkodásunkat a költségvetés helyes financ-technikája szempontjából fölmerülhető jogos igényekkel szemben. Az 1867. évnek még nem is volt rendes költségvetése; az akkori kormány az országgyűléstől kért felhatalmazást arra, hogy az adókat az előbbi kormány által megállapított költségvetés alapján behajthassa. A költségvetés rovatainak felosztása is előbb csak a rendes, rendkívüli kiadásokkal szembeállított rendes, rendkívüli fedezetekre, 1871-től pedig, a pénzügyi bizottság indítványa folytán, rendes, rend-

kivüli, s azután hitel- és pénztárműveleti bevételekre és kiadásokra — még a régi slendrián volt s épen nem alkalmas az ország financiai valódi képének feltárására. Csak 1876-ban Széll Kálmán ministersége alatt tette magáévá budgetünk az olasz költségvetés helyesebb felosztását rendes és átmeneti, továbbá beruházási tételekre.

A mi a költségvetési számadások felülvizsgálását illeti, erre nézve 1867-ben Lónyay egyelőre addig is, míg az állami számvevőszék felállíttatnék, a bécsi főszámszék segítségét vette igénybe. 1868-ban aztán, illetőleg 1867 végén ugyancsak Lónyay minden ministerium kebelében külön számviteli osztályt szervezett, melynek feladatául tűzte ki az állam összes bevételeit és kiadásait, az államvagyon kezelési fejlődését havi időközökben összpontosítva visszatükröztetni és az elszámolási eljárást ellenőrizni. Ezen közeg segítségével készültek el az 1868-iki zárszámadások is.

Természetesen az állam ezen főkönyvelési osztálya, mint alárendelt hivatal, a függetlenségnek egyáltalán nem birt még azokkal a biztosítékaival, melyekhez a közvélemény méltán kötötte a sikeres ellenőrző működés föltételeit. Így aztán a pénzügyi bizottság a költségvetések tárgyalása alkalmával ismételve hangsúlyozta egy ellenőrző számszék fölállításának szükségét, s ebben a közvélemény is támogatta.

Különösen az 1868-iki zárszámadásoknak 1869 októberében történt bemutatása alkalmával a pénzügyi bizottságnak e tárgyban beterjesztett jelentése kívánta sürgetőleg, hogy azt már a legközelebb felállítandó államszámvevőszék vegye vizsgálat alá.

A pénzügyi bizottság e javaslata azonban nem találkozott sem a többség, sem a kisebbség helyeslésével. A bizottság ellenzéki tagjai ugyanis, élükön Zsedényivel, különvéleményt jelentettek be, míg a többség részéről Juszth József adott be indítványt, mely a számadások tételenkinti átvizsgálását egy,

a ház kebeléből kiküldendő hétagú bizottságra kívánta ruházni, míg a fölállítandó államszámvevőszéket csak a számadások számtani megvizsgálására, az egyes tételek igazolására, az összegek összehasonlítására kívánta utasítani. Ehhez képest a zárszámadás mindössze három retortán ment volna keresztül s föntartatván a számszéknek is a számtani felülvizsgálat, az országgyűlés feladata csupán annak constatalására kellett hogy szorítkozzék, hogy a valóságos kiadások megfeleltek-e az 1868-iki budgettörvény tételeinek s vajjon a kijelölt előirányzatot megtartotta-e a ministerium?

Szemben ezzel Ghyczy Kálmán határozati javaslata az államszámvevőszék haladéktalan fölállítását sürgette, oly célból, hogy annak a zárszámadások kiadatván, jelentésével ellátva aztán országgyűlési tárgyalás alá vétessenek.

Nagy és éles vita fejlődött ki ez indítványok fölött, melyben Lónyay, a többség álláspontját védve, hivatkozott alkotmányos szempontból az 1848: III. törvénycikkre, mely 37. §-ában egyenesen az országgyűlésre bízta a számadások felülvizsgálását, midőn ekkép rendelkezik: A ministerium az ország jövedelmeinek és szükségeinek kimutatását s a multa nézve az általa kezelt jövedelmekről való számadását országgyűlési megvizsgálás s illetőleg jóváhagyás végett évenként az első táblának bemutatni köteles. De az 1867: X. t.-cikk szavaiból is világos volt, hogy a számadások országgyűlésileg tárgyalandók és jóváhagyandók, s hogy tehát az országgyűlésnek, nem pedig egy, még csak ezután rendszeresítendő hatóságnak feladata azok iránt még az év lejárta előtt határozatot hozni; sőt az 1868-iki számadásokra nézve legalább is kétségesnek állították — habár mi korántsem osztjuk ezt a felfogást — hogy vajjon még egy új törvény is bírhatott volna-e visszaható erővel, miután azok még az 1848-iki, illetőleg 1867-iki törvény alapján lettek bemutatva.

A ház ugyan 125 szóval ezúttal elfogadta a többség

indítványát, de az állami számvevőszék felállítása elől azért maga a kormány sem térhetett ki többé, nem különösen azért, mert a számviteli ügy elforgácsolása s az egyes ministeriumok alá rendelése nem felelhetett meg valóban a számviteli s ellenőrzői feladat igényeinek. A kérdés csak az volt, hogy hogyan illesztessék be alkalmasan az államszámvevőszék a parlamentaris kormányzat keretébe. Különösen acuttá tette a pénzügyi ellenőrzés kérdését a Lónyay-kormány harmadik, 1870. évi költségvetési gazdálkodása is, melyben a rendkívüli kiadások és póthitelek szokatlan magasságra emelkedtek; így az igazságügyministerium 270.758 frtnyi és a közoktatásügyi ministerium 733.063 frtnyi póthitelén kívül még a honvédség felszerelése is öt millió póthitelt vett igénybe.

Az államszámvevőszék felállításáról és szervezéséről benyújtott kétrendbeli törvényjavaslat közül egyik, melyet Várady Gábor nyújtott be, az ellenőrzés jogát a legnagyobb mértékben kívánta kiterjeszteni a kormány pénzügyi működésére, míg ezzel szemben Lónyay javaslata méltán eshetett ama kifogás alá, hogy a legfőbb számviteli hatóság függetlenségét nem biztosítja eléggé, midőn az állami számvevőszék elnöke kinevezését a miniszerelnök fölterjesztésétől s Ő felsége elhatározásától tette függővé.

Az ennyire szétágazó nézetek némileg összeegyeztetést nyertek az osztályokban és a központi bizottságban, úgy hogy a kormány és az ellenzék együttes hozzájárulásával egy új törvényjavaslat szerkesztetett, melynek megállapodása értelmében a számszék elnökének kinevezése nem a miniszerelnök előterjesztésére, hanem a képviselőház jelölésére történik három egyén közül és pedig élethossziglan, viszont a számtanácsosokat az államszámvevőszéki elnök javaslatára s a miniszerelnök ellenjegyzése mellett Ő felsége, végül a segéd- és kezelő személyzetet maga az államszámvevőszéki elnök nevezi ki.

Két pontban azonban mégis eltért az ellenzék álláspontja s nézeteit ezekre vonatkozólag különvéleményben is formulázta, kijelentve, hogy azok elfogadásától teszi függővé a törvényjavaslatnak harmadik felolvasásában való megszavazását.

Az egyik pont vonatkozott arra, hogy az államszámvevőszéknek kötelessége legyen ügyelni, hogy minden utalványozás csak a költségvetési törvény fölhatalmazása alapján történjék s hogy ez utalványozások megfeleljenek a törvény tételeinek s ne haladják felül az ott kitett összegeket. Minderről az államszámvevőszék évnegyedenként tartozzék jelentést tenni a kormánynak, s ha ezen vizsgálatai közben a számvevőszék a költségvetési törvény és az utalványozások között eltérésnek jönne nyomára, erről a háznak azonnal jelentést tegyen, nem várva be a zárszámadások beterjesztését sem.

A többség ehhez a módosításhoz nem járult hozzá, mert elégségesnek vélte, ha a számszék az ily eltéréseket csak évi jelentéseiben említi is föl, mikor a kormány is megteheti rá észrevételeit s így a ház az egész ügyet világosan láthatja. Ki akarta már eleve zárni ugyanis az alaptalan gyanúsítások és vádak lehetőségét, melyek hevenyészett jelentésekre s egyoldalú információkra alapítva, könnyen alkalmasok volnának a pártélet túlzásainak fegyvert adni a kezébe. Másfelől azonban az 1848: III. törvénycikkre való hivatkozással, mely a számadások benyújtását a kormány kötelességévé teszi, a többség visszautasította az ellenzék azon követelését is, hogy a zárszámadások benyújtása az államszámvevőszék elnökére bízassék. Mindezekben az 1870: XVIII. t.-cz., midőn a törvényhozás és az államszámvevőszék közti érintkezés csak a ministertanács közvetítésével tette lehetővé, tagadhatatlanul megfosztotta legfőbb számviteli hatóságunkat önállósága legbecsesébb attributumától, s azon kezdeményezéstől,

mely az államélet e fontos intézményét alkotmányosságunk és a budgetjog valódi bástyájává tudta volna emelni.

Egy további collisio esetét szolgáltatta az államszámvevőszéki elnök kinevezése a képviselőház és a főrendiház között. A főrendiház támaszkodva arra, hogy nekik a választás alá eső országos méltóságok betöltésében mindig részük volt, így 1848 előtt a nádor, azután pedig a koronaörök választásában, magoknak a számvevőszéki elnök candidatiójában is részt igényeltek. A képviselőház többségének hozzájárulása ezen óhajhoz minden nehézség nélkül meg is volt nyerhető, nem úgy azonban az ellenzéké, mely főleg azon okból támasztott nehézségeket, nehogy a főrendiház, melyet a javaslat szerint ép úgy mint a ministerek vád alá helyezésénél, az állami számvevőszék elnöke vád alá helyezése esetében is a bíraskodás illetett, ily módon a kijelölést és bíraskodást egy kézben összpontosítsa. Természetesen azonban ennek a kifogásnak minden alapossága elesik, ha tekintetbe vesszük, hogy hiszen a képviselőház is egyesíti kezeiben, ha nem is az ítélkezés, de a vád alá helyezés és a kijelölés jogát.

Mindamellet az ellenzéknek az 1870. márczius 31-iki ülésen sikerült a főrendiháznak ez irányban tett módosítványát két szavazattöbbséggel leszavazni s az eredeti szerkezetet fentartani. Mikor azonban a főrendiház második üzenetében is ragaszkodott módosítványához, ez a másodszori tárgyalásnál el is fogadtatott s így módosult az 1870: XVIII. t.-cz. 6 §-a akként, hogy «az állami számvevőszék elnöke a képviselőház kezdeményezése folytán *az országgyűlés által kijelölt* három egyén közül Ő Felsege által a minisiterelnök ellenjegyzése mellett nevezetik ki.»

De egész az 1889-iki országos határozatig kellett várni, hogy a hitelgazdálkodás egészségesebb elvei érvényesüljenek. Ez országos határozat proclamálta első izben a következő elveket:

A folyó évi hitel a következő év költségeinek fedezésére nem utalványozható.

A naptári évből fenmaradt hitel terhére még a következő év első negyedében (pótkezelési időszak) lehet utalványozni oly kiadásokat, melyek jogcíme a megelőző évben gyökeredzik; ¹ a mennyiben pedig a hitel a pótkezelési időszak végeig sem lett kiutalványozva, az elévül és csak a törvényhozás újabb felhatalmazása (megszavazás) alapján vehető igénybe.

A megelőző évből fenmaradt építkezési, valamint építkezési jelleggel bíró átalakítási vagy fölszerelési hitelek a pótkezelési negyed végeig az esetben is kiutalványozhatók, ha a munka, a melyre vonatkoznak, nem fejeztetett ugyan még be, de már elrendeltetett. Ez esetben a kiutalványozás a rendelkezésre maradt hitelen belül, a valószínűség szerint szükségesnek mutakozó összeg erejéig a pótkezelési negyed végeig oly kikötéssel történhetik meg, hogy annak tényleges felhasználása, illetőleg kifizetése csak a teljesített munkának vagy szállítmánynak megtörténtét igazoló szabályszerű okmányok alapján fog annak idején eszközöltetni.

Az utólagos felhasználás céljából ekkép kiutalványozott hitelek az állami számvevőszéknek a kiutalványozással egyidejűleg mindig külön is tudomására hozandók, s mint terhelő hátrálékok, úgy az állami számvevőszéknél, mint az utalványozó hatóságok számvevőségeinél is külön nyilvántartandók. Az utalványozó hatóság vagy számvevőség minden hó végével, a melyben ily kiutalványozott hitelek tényleg érvényesítettek, az érvényesítésre vonatkozó intézkedéseket külön hátrálék-kezelési jegyzékbe foglalva, a folyó évet megillető

¹ Újabb időben ennek daczára az állami számvevőszék azt az állandó gyakorlatot követi, hogy az év végeig felhasználatlanul maradt hitelmaradványokat a központi pénztárba bekéri.

utalványozási jegyzékkel együtt tartozik az állami számvevőszéknek megküldeni.

Az utólagos felhasználás céljából kiutalt hitelek rendszerint a tárgyévet követő számadási év végeig használandók fel, s a mennyiben ezen ideig fel nem használhatók, de felhasználásuk még célba van véve, ez a körülmény a tárgyévet követő évre vonatkozó zárszámadásban a minister részéről indokolandó.

Ha a felhasználás a tárgyévet követő második számadási év végeig sem történnék meg, a fel nem használt hitelösszeg törlendő, s szükség esetén a törvényhozástól mint új hitel kérendő.

II. A részletes költségvetés alapján egy összegben megszavazott hitel, csakis a részletes költségvetés elfogadott rovatai, alrovatai és a költségvetést kísérő ministeri indokolásban kitüntetett célokra használható fel s az átruházás csak a rovatok és alrovatok keretén belül gyakorolható. Ha a részletes költségvetés alkalmával előre nem láthatott körülmények miatt évközben oly költségek utalványozása válik szükségessé, a melyekről sem a részletes költségvetésben, sem pedig az azt kísérő indokolásban említés nem tétetik, ezen utalványozások a zárszámadásban még az esetben is indokolandók, ha azok a természetöknek megfelelő rovatokon elszámolva túlkiadást nem is idéznek elő.

III. Minden törvényjavaslatban, mely a kiadásokról intézkedik, intézkedés teendő egyszersmind a fedezet módozatai iránt is.

A költségvetési törvény keretén kívül a kormány által külön felhatalmazás alapján eszközendő kiadások és bevételek, a felhatalmazást nyújtó törvényben lehetőleg számszerűen megállapítandók, vagy ha a számszerű megállapítás magában a törvényben nem eszközölhető, azok összege legalább hozzávetőleg a törvényjavaslat indokolásában jelzendő. Az ily

kiadások és bevételek, akár meg voltak eleve számszerűen állapítva, akár nem, hivatkozással a felhatalmazásra, a zárszámadásokban a költségvetési törvény hasonló természetű kiadásai, s illetőleg bevételei között számolandók el, s ha számszerűen meg vannak állapítva, a megállapítás összegével, ha pedig nem, az utalványozás, illetőleg előírás összegével a költségvetési törvény előírányzati összegei is emelendőek.

IV. Az illető ministerek gondoskodnak arról, hogy az alattok álló és utalványozási joggal felruházott hatóságok főnökei minden felmerülhető túlkiadást, előírányzat nélküli kiadást és hitel-átruházást felettes hatóságuknak s illetőleg az érdekelt ministernek előzetesen s oly időben tudomására hozzanak, hogy a költségvetési törvénytől eltérő minden kiadás tekintetében idejekorán határozhasson.

Altalában véve a költségvetési törvénytől eltérő minden kiadás rendszerint csakis a pénzügyminister előzetes beleegyezésével történhetik; halasztást nem tűró esetekben pedig az intézkedés egyidejűleg a pénzügyministernek s azután a ministertanácsnak tudomására hozandó.

V. Egyes építkezésekre vagy más czélokra. kölcsönök és egyéb hitelműveletek csak a pénzügyminister útján, vagy annak hozzájárulásával létesíthetők, s a rendes administratio keretén túlmenő terhes szerződések, ha több évre szólanak, csakis a pénzügyministerrel egyetértőleg a ministertanács hozzájárulásával köthetők. Magától értetik, hogy a törvényhozás budget-jogának megóvása végett minden szükséges kiadás és minden bevétel a költségvetésben előírányzandó s a törvényhozás előzetes felhatalmazása nélkül semmiféle nagyobb és hosszabb időre terjedő kötelezettséggel járó építkezés meg nem kezdhető s más terhelő szerződés nem köthető.

VI. Az illető ministerek gondoskodni tartoznak, hogy az alattok álló s utalványozási joggal felruházott hatóságok

mellett működő számvevőségek és számvevőségi közegek hitel-túllépéseket, előirányzat nélküli kiadásokat és hitel-átruházásokat magukban foglaló utalványokat csak azon esetekben ellenjegyezzenek, a melyekre nézve az utalványozó hatóság a költségvetési törvénytől eltérő utalványozásra a ministertől a külön felhatalmazást megnyerte; a ministeri számvevőségek pedig minden, a költségvetési vagy azt kiegészítő törvénytől eltérő utalványozás ellenjegyzése előtt, az eltérésről a minis-ternek jelentést tenni tartoznak, s az ellenjegyzést csak ennek meghagyása alapján teljesíthetik. Úgy ezen, valamint általában mindazon esetekben, a melyekben akár az utalványozó hatóság, akár a ministeriumok mellé rendelt számvevőségek oly utalványokat ellenjegyeznek, a melyek túlkiadást, előirányzat nélküli kiadást vagy költségvetésileg nem engedélyezett hitel-átruházást idéznek elő, kötelesek azokat az utalványozási jegyzékben az állami számvevőszék azonnali figyelemztetése végett «Rendeletre» jelzéssel ellátni.

A mennyiben a törvényhozás által engedélyezett évi hitellel szemben a számadási év folyamán túlkiadások, előirányzat nélküli kiadások és hitel-átruházások fordulnak elő, az állami számvevőszék az utalványozások nyilvántartási könyvében foglalt adatok alapján, minden évnegyedről az évnegyedet követő második hónapban az illető érdekelt minis-ter előzetes értesítése mellett — a ministertanács útján — az országgyűlésnek jelentést tenni tartozik.

A törvényhozásnak lehető korai értesítése végett tartozik a kormány az állambáztartást szabályozó törvényektől nagyobb eltérést okozó minden kiadást előzetesen — a mennyiben pedig ez lehetséges nem volna — utólagosan, az előbbi pontban említett évnegyedes kimutatások beterjesztéseig bejelenteni, hogy a törvényhozás az említett évnegyedes kimutatások, illetőleg a zárszámadásokkal együtt intézkedhessék.

Az állami közigazgatás bármely ágában a számvitel- és ellenőrzésre, valamint a pénz- és értékezelésre vonatkozó szabályrendeletek és utasítások, a mennyiben az utóbbiak nem pusztán a szabályrendeletekben lefektetett elvek kitéjtését, hanem azoktól eltérést foglalnak magukban, mielőtt kibocsáttatnának, véleményének netaláni nyilvánítása végett az állami számvevőszékekkel közlendők.

Kivételnek ezen szabály alól s csak utólag közlendők a számvevőszékekkel a hazai, osztrák és külföldi vasúti forgalomra vonatkozó azon elszámolási és pénzkezelési utasítások, szabályzatok és rendeletek, a melyek csak az érdekelt vasutak hozzájárulásával vagy közös megállapodás alapján adhatók ki.

A fennebbieken ismertetett országos határozatban rejlő jelentékeny alkotmányos garantiák mellett és dacára azonban azt hiszszük, hogy mint csaknem mindenütt, nálunk is érezhető a szükség a költségvetési év kezdetének áttételére, legczélszerűbben az év április 1-ső napjára. Figyelman kívül hagyva itt azokat az észszerűségi okokat, melyek az utólag megszavazott költségvetésnek a már elmúlt hónapok pénzügyi kezelésére való visszahatása abnormitásából meríthetők, melyekre nézve az előirányzat tulajdonképen többé nem előirányzat, elkerülhetetlennek látszik ez már az ülésszak kezdetének az 1892. évi téli választások folytán előállt közelebb rugtatása okából is a költségvetés beterjesztése időpontjához s a költségvetési viták előrelátható kinyúlása miatt az új ülésszak időpontjáig. E részben igen actualissá teszi a fontolóra vételt az a most előállt helyzet, mely a jelen országgyűlés legalis tartama megszűnése időpontjának a jövő évi budgettárgyalásokkal való véletlen összetalálkozásából származik.

Alig van példa rá ugyanis 1867-től, hogy a költségvetési vita az új év első két hónapján túl ne húzódott volna.

Az 1893. évi költségvetés csak ugyanazon év májusában nyert szentesítést, az 1892. évi Szapáry-kormány kétszer kapott felhatalmazást, összesen öt hónapi indemnityvel, sőt az 1891. évi indemnity a következő év öt első hónapján túl egész július végéig nyert meghosszabbítást. Épen úgy indemnityvel élt a Tisza-kormány az 1889., 1886., 1885., 1884., 1883., 1882., 1880. stb. évek költségvetésénél hosszabb-rövidebb ideig.

Föltéve már most a költségvetés elhúzódását s ennek következtében a cabinet azon kényszerhelyzetét, hogy az utolsó ülészek alatt felhatalmazást kérjen a múlt évi budget alapján való kormányzásra, egy új és érdekes praecedense merül fel alkotmányjogunknak. Jogositva van-e a ház a maga legalis mandátumának megszűntén túlfelhatalmazást adni a kormánynak közadók kivetésére és beszédésére, jövedékek kezelésére s egyáltalán az előző évi budget alapján való tovább vitelére az ügyeknek? Megjegyzendő, hogy ez az eset semmiben sem vág össze azzal a helyzettel, melyben például a Szapáry-kormány 1892-ben az országgyűlés feloszlatása időpontjában találta magát, mert az akkori törvényhozás az 1892-iki indemnity megszavazásakor még ezen meghatalmazási időt tényleg meghaladó érvényű mandátum birtokában volt.

A választók és képviselők, a nemzet és törvényhozás közötti viszony, a megbízó és megbízott közötti tényleges jogviszony analogiája. Hogy az országgyűlés, mint a nemzet mandataria, a nemzet nevében törvényhozói hatalma egészét vagy részét érvényesen átruházhassa a kormányra bizonyos cselekmények teljesítése érdekében, erre szükség, hogy a megbízó és megbízott, a nemzet és törvényes képviselők közötti jogi kapcsolat, mely a választott törvényhozói testület legalis működési idejében jut kifejezésre, megszakítás nélkül álljon fenn, nem csupán a meghatalmazás időpontjában, hanem az

arra alapított cselekmények teljesítése közben is. Hogy ez alkotmányos principium is, az kitűnik két körülményből. Az 1848. IV. t.-cz. 6. §. nyilván megszabta, hogy az évi ülés a költségvetés előterjesztése és az ez iránti határozat hozatala előtt be ne legyen rekeszhető. Viszont az indemnity-záradék világosan kimondja, hogy a felhatalmazás ipso jure hatályát veszti a költségvetésről szóló törvény életbeléptével. Ha tehát a költségvetést el kell intéznie a háznak még az utolsó ülésszak törvényes exspiriuma előtt, magától értetődő, hogy annál kevésbé mehet egy kormány csupán indemnityvel fedezve bele a választási küzdelembe.

De micsoda képtelen állapotokat is idézhetne elő egy ily theoria oly esetben, ha az új választás eredményei nem kedveznének a kormánynak? Volna egy megbukott kormány, mely mégis kénytelen volna a kapott felhatalmazás alapján az ügyeket tovább vezetni. Vagy talán az alakulandó új és nem ismert kormánynak szavazta volna meg a ház az indemnityt?

Ezzel szemben sokan úgy vannak meggyőződve, hogy a jelzett felfogás magát a törvényhozói jogkört csorbítja. Hiszen, ezzel érvelhetnek a parlamenti szabadság kiterjesztésének hívei, az indemnity is törvény, már pedig a ház, mikor törvényt alkot, azt rendesen saját időleges összalkotásán túlmenő érvénnyel, az általánosság és állandóság attributumaival szándékozik felruházni. A törvényhozás nem magának, hanem az országnak és a közjónak teremt törvényeket. Nincs benne tehát semmi baj, ha a felhatalmazást esetleg egy oly időre szavazza meg, mely idő kívül fog esni a maga törvényes létezése keretén. Végre is ebben csak az alkotmányos korlátok közt mozgó parlamentáris akarat nyer megpecsételést, a törvényhozás szabadsága, mely nincs kötve semmi-féle utasítás nyúgeihez.

A kik így beszélnek, feledik, hogy a mint fentebb már

kifejtettük, egy pénzügyi felhatalmazás a köztörvényeknek sem természetével, sem jellegével nem bír s nem egyéb egy egyszerű politikai actusnál. Törvénytárunk elég gazdag példákban, melyek formailag a törvényszerűség minden kelléke mellett becikkelyezve, tisztán declaratorius jellegűek bizonyos alkotmányos functiókra nézve. Ilyen az adók évenkénti megszavazása, midőn tehát erről a törvényhozás bizonyos meghatározott időre lemond a kormány javára, ezt nem teheti úgy, hogy lemondása által megkösse az utána következő új törvényhozás szabad elhatározását.

Sejtjük, hogy a további ellenvetés, melyet megkísérélhetnek, az 1848. VI. t.-cz. azon rendelkezésén sarkal, melylyel elismeri a törvény a korona azt a jogát, hogy az országgyűlést prorogálhassa. Úgyde az 1848. IV. t.-cz. kifejezetten csak is az évi *ülések* meghosszabbításáról intézkedik, de semmi értelmezéssel sem szabad annak azt a kiterjesztést adni, hogy a korona magát a törvényhozói mandatumot is meghosszabbíthatja a választók által adott megbízaton túl, mert ez az összes alkotmányos factorok közötti viszony összeküszálására vezetne. A korona souverainitásának megvan a maga szorosan elhatárolt köre, de épen úgy megvan a nép souverainitásának is s a kettőt egy pontban szembeállítani, egymás ellen kijátszani felettébb veszedelmes politika volna. 1813-ban Napoleon megpróbálta a részleges választás alá eső kamara kilépő tagjainak mandatumát meghosszabbítását, de oly erős ellenzésre talált, hogy jobbnak látta felhagyni szándékával. A császárság nem merte érinteni a nemzet legszentebb alkotmányos jogait.

Nem lehet analogiát keresni erre nézve a korona feloszlatási jogában sem, mert az országgyűlés feloszlatása elvileg nem egyéb, mint a korona expediense, melylyel az ország szükségletei iránt rosszul informált parlamenttől a jobban informált nemzeti közvéleményhez appellál, mint az alkot-

mány közvetlen forrásához. Itt tehát nincs érintve a népképviselési elv tekintélye, mely ellenben tényleges megszorítást szenvedne akkor, ha a koronának azt a jogát is elismernék, hogy egy törvényes határidőre alakult törvényhozói választott testület mandatumának érvényét küldői megbízásán túl is kiterjeszse.

Átvezet ez a kérdés egy másik fontos tárgyra, mely budget-jogunk sarkalatos garantiáit illeti a kormány alkotmányos felelősségében. Miután ezekben a fejtegetésekben czélunk *positív* garantiákat keresni, ennélfogva nem tartjuk a kérdést elintézettnek semmiféle jus resistendi-re való hivatkozással, mely különösen a közigazgatás tervezett reformjába aligha lesz intézményesen beilleszthető.

Az 1848-iki IV. t.-cz. 6. §-a a parlamenti budget-jognak sarkalatos bástyáját képezte abban a foglatában, hogy az országgyűlés az utolsó évi zárszámadásnak s a következő évi költségvetésnek előterjesztése s azok tárgyában határozathozatal előtt sem be nem rekeszthető, sem fel nem oszlatható. Ezzel szemben az 1867. évi X. t.-cz. kiterjesztvén a korona feloszlatai jogát arra az esetre is, ha a befejezett számadások s a jövő évi költségvetés előterjesztve még nincsenek, csupán azon megszorítást tartalmazza, hogy ez esetben az új országgyűlés még azon évben és pedig oly időben hívandó össze, hogy mind a befejezett számadások, mind a jövő évi költségvetés még az év végeig tárgyalhatók legyenek — mindenesetre azonban a feloszlatastól számított három hónap alatt — a mennyiben az 1867: X., az 1848: IV. t.-cz. erre vonatkozó 5. §-át érvényben hagyta.

Tegyük fel most, hogy a kormány elmulasztja az új országgyűlés egybehívását ajánlani a koronának, vagy pedig nem tüzi ki az új választásokat a lejárt mandatumok megújítására, s ezzel megakadályozza a törvényhozás összeülését. Nyilvánvaló, hogy ez az 1848: III. t.-cz. 32. §-ába ütköző

oly cselekményt képezne, mely a mulasztó kormány vád alá helyezését indokolná.

De miután törvényeink, nevezetesen pedig az 1848-iki III. t.-cz. a ministereknek nem hivatalos minőségükön kívül, hanem hivatalos minőségükben elkövetett vétségeik miatt csak a parlamenti biráskodást ismerik: világos, hogy parlament nem léteben a vétkes kormány vád alá helyezéséről sem lehet szó, s így az országgyűlés budget-jogát biztosító törvényes határozmányok, így az 1848: III. 37., IV. 6., 1867: X-ik stb. semmi positiv sanctiót nem tartalmaznak oly esetekre, melyekben az alkotmány a parlamenten kívül, de mégis a kormány hivatalos eljárása körében szenved sérelmet.

Mit mond ugyanis az 1848: III. t.-cz. 32. §-a? Hogy a ministerek feleletre vonhatók: *a)* minden oly tettért vagy rendeletért, mely az ország függetlenségét, az alkotmány biztosítékait, a fennálló törvények rendeletét, az egyéni szabadságot vagy a tulajdon szentségét sérti s általok hivatalos minőségükben követtetik el, vagy illetőleg adatik ki; *b)* a kezeikre bízott pénz és egyéb értékek elsikkasztásáért, vagy törvényellenes alkalmazásáért; *c)* a törvények végrehajtásában elkövetett mulasztásokért, a mennyiben azok a törvény által rendelkezésükre bízott végrehajtási eszközökkel elháríthatók nem volnának.

Tudjuk azt is, hogy ugyanezen törvényczikk szerint a ministerek vád alá helyezését a képviselőház általános szavazattöbbséggel rendeli el, a biráskodást pedig a főrendiház által saját tagjai közül titkos szavazattal választandó bíróság — összesen 36 tag, kik közül azonban tizenkettőt a képviselőház által a vádpör vitelére kiküldött biztosok, tizenkettőt pedig a vád alá vont ministerek vethetnek vissza — nyilvános eljárás mellett gyakorolja. A fent taxative felsorolt eseteken kívül a ministerek hivatalos minőségükön kívül elkövetett egyéb vétségekre nézve a köztörvény alatt állanak.

Érdekes lesz ezzel szembeállítanunk az 1876-iki osztrák ministeri felelősségről szóló törvényt, mely először is abban különbözik lényegesen az 1848: III. t.-czikktől, hogy mindkét házat a törvényhozásnak külön is megilleti a jog, a kötelességeiket túlhágó ministereket vád alá helyezni, s hogy a bíraskodást szintén a két ház által ugyan, de nem saját kebelükből, hanem független törvénytudó jogászokból választott 24 tagú bíróság gyakorolja, kik közül 6—6-ot úgy az alsóház, mint az urak háza által választott tagokból a vád alá helyezett ministerek visszavethetnek.

A kérdés most már az, vajjon országgyűlés nem létében, az adóknak a költségvetési törvény felhatalmazásán kívüli kivetése és behajtása oly cselekményt képez-e, melyet a ministerek hivatalos minőségükben vagy hivatalos minőségükön kívül követnek el? Az első esetben parlamenti felelősségről lévén szó: nincs parlament, mely a vétkes ministertől tettei számon kérhesse; a második esetben a ministerek köztörvény alatt állván, nincs oly köztörvény, mely alá a cselekményt büntetőjogilag subsumálni lehessen. De ha volna is, föltéve, hogy büntető-törvénykönyvünk 127. §-ának 3. pontja alkalmazást találna erre az esetre is, a mit azonban egyik elsőrendű büntetőjogászunk *dr. Fayer László* is (l. «A magyar büntetőjog kézikönyve», 1896. II. kötet 9. l.) kétségesnek tart, mert az idézett szakasz csak az alkotmány *erőszakos* megváltoztatására irányuló cselekményt minősíti felségsértésnek: akkor is mely bíróság vagy vádhatóság volna illetékes eljárni?

Nem vizsgáljuk itt most közelebbről, mit jelent a ministereknek úgynevezett hivatalos minőségükön kívül elkövetett cselekménye a kérdés tárgya szempontjából? Országgyűlés együtt nem létében bizonyos, hogy a ministerek alkotmányos felelőssége is csonka, a parlamenti többség, melyre mint alkotmányos factorra támaszkodnak, a szó szoros értelmében

nem létezik, sőt lehet, hogy a közhangulat már homlokegyenest ellenkező irányba fordult, a kormány egész politikai jelentősége a korona egyoldalú képviselőjére van reducálva. Maga a ház feloszlata tételes törvényeink szerint kizárólag a korona joga s bár kétségkívül felelős ministeri ellenjegyzés föltételéhez van kötve, de tény, hogy ezentúl sem törvény, sem alkotmányos jogszokás nem ismeri, nem szabályozza a kormány politikai felelőssége mértékét a parlamenttel szemben annak feloszlása és az új parlament összeülése közti időközben.¹ Nagy hézaga ez a modern alkotmányrendszereknek, melyet csak a parlamenti felelősség helyébe állított, köztörvényi felelősség corrigálhatna. Alkotmányunk előírja az országgyűlés feloszlata esetében az új választások kiírásának, az új országgyűlés egybehívásának kötelező határidejét, de nem biztosít rendelkezéseinek semmi sanctiót. Igaz, hogy a kormány országgyűlésen kívül sem adót nem vethet

¹ Ez vezette már Benjamin Constant-t azon nézete kifejezésére, hogy tulajdonképen a ministeri felelősség nem is annyira a törvényellenes cselekményekre vonatkozhatik, azaz egy oly hatalom bitorlására, melyet a törvény el nem ismer, hanem inkább a törvény által a kormányra ruházott hatáskörrel való visszaélésre. Mert a törvényellenes cselekmények épen azért, mivel törvényellenesek, már kívül állanak a ministeri hatáskörön, tehát a ministerek magán tényei, melyekért a köztörvény előtt kell, hogy feleljenek. Így egy minister, a ki a törvényhozás által meg nem szavazott intézkedéseket végrehajtat, nem hivatalos minőségében működik, hanem a törvényhozás előjogait bitorolja. Épen úgy az a minister, a ki a törvényhozás vagy, az autonom törvényhatóságok jogkörébe ütköző kormányrendeletet bocsát ki, vagy királyi rendeletet ellenjegyez. Ez értelemben a sajtószabadság és a választói rendszer elleni birhedt 1836. július 25-iki rendeletek is, melyek X. Károly ministerei vád alá helyezését maguk után vonták, voltakép a ministeri hatáskörön kívül elkövetett cselekmények. Bármilyen subtilis ez a megkülönböztetés, mutatja, hogy a hivatalos minőség és a nem hivatalos minőség közötti határvonal nem vonható ki oly szabatosan, a mint ezt a súlyos büntetőjogi felelősség megkövetelné.

ki, sem újonczokat nem állíthat, de ha még is tenné, ezzel szemben nem maradna más menedéke a nemzetnek, mint a jus resistendi-re való hivatkozás tisztán morális fegyvere, a forradalom joga, positiv természetű alkotmánygarantia nem létezik a hatalmával visszaélő kormány ellen. Világos, hogy ez részben összefügg a megyei autonomia és az önkormányzati szellem kifejlődésével a magyar alkotmány rendszerében, másfelől azzal az elvvel, melyet Verbóczy a királyi hatalomról szólva, úgy fejezett ki, hogy a király «regnat et gubernat» ellentétben az uralkodói hatalom azon újabb felfogásával, mely az alkotmányos tényezők helyesebb felosztásán alapul. Ez azonban nem teszi azt, mintha a korona tanácsosainak felelőssége ismeretlen eszme lenne alkotmányunk történetében. Már Ulászló törvényei több helyt szólnak a király tanácsos-ai felelősségéről, így a VI. decretum 5-ik és 7-ik cikkelyében világosan meg van szabva, hogy: «regia majestas omnia . . . cum consilio, . . . assessorum et aliorum suorum consiliorum faciat» — s hogy a hűtelen tanácsos az országgyűlésnek feljelentendő, a kit a nádor tartozik fegyveres kézzel kiverni jószágából. Ennek daczára azonban nálunk a szabadság biztosítékai túlnyomólag mindig a fejedelmi esküben s a megyék autonomiájában gyökereztek. Ennek köszönhette a nemzet alkotmánya visszaszerzését 1687-ben, 1790-ben és 1825-ben.

Mindez azonban nem akadályozhatta meg, hogy Mária Terézia például a hét éves háború alatt dietán kívül ne kérjen subsidiumot s épen úgy utóbb megint két milliót. II. József tudvalevőleg nem is tartott országgyűlést. Végre az 1791-iki 19. t.-cz. véget vetett e visszaéléseknek, de a francia háborúk megint napirendre hozták a törvénytelen adóketéseket, így 1809-ben, 1813-, 1814- és 1815-ben a törvényhatóságok csak óvás mellett szolgáltatták be az adót. Sok vármegye kivetette, mások nem — egész addig, míg a

rendek 1825-ben ki nem vívták ismét az alkotmányos jogot — de azért még sokáig folytak perek a megyéknél az 1813-iki subsidiumok beszedése tárgyában.

Lássuk ezzel szemben mily nemű az a sanctio, melyet az európai alkotmányrendszerek két legszabadabbika, az angol és francia, tulajdonít a budget-jog áthágásának. Anglia már 1688-ban meghozta a «mutiny-bill» néven ismert törvényt, mely szerint a közadó mindig csak a folyó év ápril 20-tól a következő év ápril 20-ig vethető ki, s ha ez elmarad, akkor nincs hadsereg, nincs flotta a nemzet bizalmával nem bíró kormány intézkedései végrehajtására. E szerint az angol parlament nemcsak hogy megtagadhatja a költségvetést, mint minden más állam parlamentje, de a mi még sokkal hatályosabb fegyver a többség és a népképviselőlet kezében, sohasem szavazza meg csak egy évre a «mutiny act»-ot, azaz a lázadást megtorló törvényt, s elég volna nem újítania meg e törvény megszavazását, hogy föloldozza az országot és a hadsereget minden engedelmesség kötelezettsége alól.

Más eszközökkel, de nem kevésbé hatályosan biztosítja a budget-jog megtartását a francia törvényhozás. Minden francia költségvetésnek egy büntető-záradéka van, mely allandó minősítést állapít meg azon esetre, melyben a törvényhozás budget-joga sérelmet szenved. E záradék a következőleg hangzik:

«Minden egyenes vagy közvetett adó, melyre nézve a pénzügyi törvényekben nem foglaltatik felhatalmazás, bárminő czímen és nevezet alatt hajtatható is be, határozottan tiltva van, különben az elrendelő hatóságok, a kivetést és behajtást teljesítő közegek ellen zsarolás czímen van helye az eljárásnak, érintetlenül hagyatván három évig a visszakövetelés iránti kereset joga minden behajtó vagy behajtható ellen, s a nélkül, hogy ezen keresetnek a bíróságok előtti érvényesítésére előzetes felhatalmazásra volna szükség.»

Az a szakasza a «Code pénal»-nak, melyre a budget záradékában hivatkozás történik, a 174. §. az 1863. május 13-iki törvény által módosított szövegben a következőket mondja:

«Minden tisztviselő, közhivatalnok, ezek megbízottai vagy felebbvalói, az adók és illetékek s mindennemű állami vagy községi javadalmak kezelői, ezek megbízottai vagy felebbvalói zsarolás büntettét követik el, ha behajtatnak, követelnek vagy elfogadnak oly adót, illetéket, jövedéket, fizetést, vagy javadalmazást, melyről tudják, hogy tartozatlan vagy a tartozót meghaladja stb.»

Az 1843-iki büntető törvénykönyv tervezetéhez benyújtott különvélemény annak idején szintén sokkal nagyobb szabadsággal foglalkozott a hűtlenség esetei közül azokkal, melyek az alkotmányos jogot erőhatalommal felforgató királyi rendeletnek kiadásában vagy végrehajtásában akár egyenesen és határozott tanácssal, akár aláírással vagy tettleges teljesítéssel résztvevők ellen construálhatók. A vita főleg a körül forgott, hogy lehet-e hűtlenségi büntettet szóval elkövetni, illetőleg lehet-e alkotmányos országban valakit pusztá tanácsért mint hűtelent büntetni, továbbá, hogy melyek azok az alkotmányos jogok in specie, melyeknek fentartásáért a ministerek felelősek. A mi az utóbbi kérdést illeti, elég lesz constataálnunk, hogy a ministeri felelősségrevonás esetei másutt sincsenek közelebről megjelölve, s lehetetlen is a dolog természete szerint erre nézve casuistikus részletezésekbe ereszkedni. Azon aggály azonban, hogy a hűtlenség büntettét elkövetheti-e a minister pusztá tanácsadással, jellemzi a parlamentarismus alapkövetelményei iránt fejletlen érzéket még az 1843-iki országgyűlés nagy szabadelvű áramlata közepette is, s jellemző különösen, hogy még a modern centralista Zsedényi is a törvényt olyanokra akarta szorítani csak, kik a tanácsot tettleges erőszakkal végrehajjták.

De ha a budget-jog nélkülözhetetlen garantiáját a kormány

köztörvényi felelősségében feltaláljuk is, előáll a kérdés: vajjon ez a felelősség kiterjeszthető-e az egyszerű mulasztásokra is? S szükség-e vajjon, hogy ezek a mulasztások bűnös szándékból eredjenek, vagy pedig elég, ha egyszerű hanyagság is a forrásuk? Természetesen ez a kérdés meghaladja a budget-jog tárgyalásánál elénkbe vont kereteket, s a ministeri felelősség természetének oly messzemenő theoretikus fejtegetésére vezetne, melyről ezúttal le kell mondanunk.

Az eddig előadottakból azonban világosan tűnik ki előttünk, hogy a budget-jog és az alkotmányos budget-ellenőrzés szempontjából a ministeri felelősség tisztán politikai megállapítása célhoz nem vezet, mert érvényben levő büntető-törvénykönyvünk elmulasztotta rendelkezéseit összhangzatba hozni az 1848: III. t.-cz. irányelveivel. A ministeri felelőségről szóló törvény hézagai tehát még sürgős revisiót várnak, különösen az eljárás alaki szabványai szempontjából, továbbá a ministeri kettős körben elkövetett büntető cselekmény praeciz construálása és a büntetés mértéke szempontjából. A belga alkotmány 90-ik szakasza legalább egy később alkotandó törvénynek tartotta fenn a felelősség esetei, az alkalmazandó büntetésnek s az eljárás megállapítását, akár a képviselői kamara, akár magánosok kérelmére való vád alá helyezés esetében; míg a 134. §. már ideiglenesen is akkép szervezte a ministeri felelőséget, hogy «addig is, míg törvény gondoskodnék arról, a képviselői kamara discretionarius hatáskörrel birjon a ministerek vád alá helyezésére, a semmitőszék pedig a biráskodásra, minősítvén a büntetendő cselekményt s megállapítván a büntetést». Nálunk a törvény ily express felhatalmazást sem ad, egyszerűen egy elvet mond ki, melynek alkalmazása adandó esetben nagy fejtörést okozhatna.

Várnai Sándor.

IRODALOM.

„Zur Geschichte und Litteratur der Philosophie in Ungarn. Von Prof. Dr. M. Szlávik in Eperjes.“ — Sonderabdruck aus „Zeitschrift für Philosophie und philos. Kritik.“ 107. Bd. Szerkeszti dr. Falckenberg Ríkhárd Erlangenben, megjelent Lipscsében.

A külön lenyomatok nem pusztán arra jók, hogy az édes „saját terméssel“ a szerző magánkönyvtárát ékesítsék, meg hogy választottainak „tisztelettel ajánlott“ emlékül szolgáljanak. Az a főhasznuk, hogy belőlük s általuk esetleg olyan dolgokat tudunk meg, melyek különben — az illető folyóiratok megszerzésének nehézségei miatt — talán mindenkorra kikerülték volna figyelmünket. A mi magában is kár Kétszeresen az volna, ha tanulságaik az illető folyóirat közvetlen olvasóinak körén túl is értékesíthetők; vagy ha tévedéseik idejekorán való jóvátételre szorúlnak.

Hogy dr. Szlávik „különlenyomata“ milyen természetű, alább rendén kiderül. Jó szándékát, mely arra törekszik, hogy tudományos életünk fejlődését a magát mindenekfölött tudósnak valló német író-világ is megismerje: föltétlen dicséret illesse. A mint ezt egyik kitűnőségünk, dr. Alexander B., a „Budapesti Hirlap“ tárczájában meg is nyilatkoztatta.

Tudományos munkában ha elég-e a pusztá jóakarát? Főképen az olyanban, melynek bevallott célja, hogy egyrészt szomszédainknak a magyar tudományos mozgalmak iránt hosszú időn át tanusított elfogult kicsinylését megszüntesse; másrészt a való *credményeket* híven föltüntesse. Elég-e a jóakarát? Olyan kérdés, melyre természetes a nem-mel kezdődő felelet.

Dr. Szlávik különlenyomata tizenhatedfél lapon számol be a magyar philosophia irodalmával. Ebből 12 jut a szoros értelemben vett philosophia fejlődésére és történetére; 14 sor a

„paedagogiá“-ra; 22 sor a philosophiai erkölcesstanra; 19 sor a vallásphilosophiára; végre három lap a jogphilosophia irodalmára. Ez a szűk keret előre sejteti, hogy inkább név- és könyvjegyzéket írt, mint szerves történetet. Mivel azonban az első 12 lapon közölt adatokhoz látszólag kritikái megjegyzéseket fűzött: e részletet illetőleg a „különlenyomat“ méltatásának is kritikainak kell lennie.

Az „adalék“ a maga természetéből mindig valami újszerűvel járul a már ismeretes részletekhez. Dr. Szlávik az 1878-ig terjedő kor magyar philosophiai irodalmát Pápay Jeromos „A magyar bölcséleti irodalom története Apáczaitól az élőkig“ című 18 lapos értekezésében (l. a kassai prem. r. főgymn. 1877/78. isk. évi értesítőjét); a Kantot illető részt pedig Behyna Gyula (lőcsei tanár) „Kant hatása hazai bölcsészettünkre s főkövetői nálunk 1848-ig“ című tanulmányában (i. a Szana-féle „Figyelő“ 1875-iki évf. 40., 41., 42. számát) teljesen készen találta. Hogy fel is használta, annak az a bizonyossága, hogy a „különlenyomat“ 2—11 lapja egyötöd részben Pápay J., négyötöd részben Behyna Gyula idézett munkájának sorról-sorra, szóról-szóra való fordítása. A 4., 5., 6., 7., 8. lapokon alig van egy-egy sor, mely a nevezett két tanulmány egyikében-másikában meg nem volna. Súlyos vád; rút gyanúsítás, ha nem igaz. A tárgyilagos méltatás ne gyanúsítson, de tényekkel igazolja állításait. Lássuk a feltűnőbbeket.

Dr. Szláviknál (4. lap 4—7. sora): Joseph Werner, Professor der Rechte zu Raab, der in seinem Werke „Metaphysica seu Gnoseologia 1835. die Kantischen Kategorien als apriorische Verstandesformen gänzlich übernahm. — Behynánál („Figyelő“ 1875. 494. l., II. hasáb, 39—42. sor: Verner József győri tanár „Metaphysica seu Gnoseologia“ 1835. munkájában Kant Kategoriáit, mint értelmünk apriori formáit teljesen átvette. Dr. Szláviknál (4. lap 7. és 8. sor): Insbesondere war es Kants Moral- und Religions philosophie, die in Ungarn sehr viel Anhänger fand. — Behynánál (495. l. I. hasáb utolsó és a II. hasáb két első sora): Kant bölcsészetének különösen az erkölcsiségre vonatkozó része páratlan hatással volt hazai bölcsészainkre.

Dr. Szláviknál (4. l. 9—37-ig): Einer der eifrigsten gelehrtesten und treuesten war Samuel Köteles, Prof. zu Marosvásárhely in Siebenbürgen . . . In den „Elementen der sittlichen Philosophie“ 1817. will er die Jugend über die den Charakter bildenden

Principien des Königsberger Philosophen als überaus nützliche Wahrheiten unterrichten. Und wenn die Gegner Kants behaupteten dass, das sittliche System der kritischen Philosophie für Religion und Sittlichkeit gefährlich, dieselbe gänzlich untergräbe . . . so wird dagegen von Köteles in wahrhaft überzeigender Weise ausgeführt, dass, die kritische Moralphilosophie ein wahres Fundament besitzt, und gänzlich durchzuführen sei. Auch wird in seinem Werke betont, dass sich die ungarische Sprache und Litteratur allmählich auch den philosophischen Gedanken und Principien anbequemen möge . . . Die Gegensätze des Indeterminismus und Fatalismus, dogmatistischen Idealismus und skeptischen Empirismus, hauptsächlich aber die moralische Freiheit werden kritisch beleuchtet und consequent durchgeführt. In dieser Hinsicht gehören seine Kritiken zu den besten und gründlichsten auch das Ausland nicht ausgeschlossen. In der Abhandlung zur Religion und Sittlichkeit 1827 wird ferner betont, dass die Moral Erkenntnisquelle der Religion sei, und mit scharfen Argumenten bewiesen, dass sich die Religion stets und bei allen Völkern an die sittliche Bildung gehalten habe. Über die Werke und Abhandlungen dieses tüchtigsten und fleissigsten Verbreiters und förderers des Kantischen Criticismus in Ungarn bemerkt mit Recht Franz Toldy, dass dieselben trotz ihrer schwerfälligen Terminologie zu den Musterwerken der neueren wissenschaftlichen Litteratur in Ungarn gehören. — Behynánál (485. l. I. hasáb alulról 9—11., II. hasáb 1—4., 6—11., 13—19., 24—26. ; 494. l. II. hasáb 1—6 , 15—20. soraiban): Kant legérdemesebb követőinek egyike Köteles Sámuel nagy-enyedi, majd marosvásárhelyi tanár Erdélyben. „Az erkölcsi philosophiának elvei“ 1817-ben megjelent könyvével célja az ifjúsággal megismertetni az igazságokat, „melyek az akaratot formálják s az erkölcsi életre hasznos gyümölcsöket teremnek“ . . . Másfelől célja megczáfolni a vádakat, hogy a criticismus erkölestana úgy maga az erkölcsiség, mint a vallásnak veszedelmes ellensége volna . . . A tiszta erkölestant teljes világitásban tárgyalja s kimerítően vitatja, hogy a szakaszok elrendezése természetes és egymást rendszeresen követő. Célja a tudomány színvonalára emelkedett tankönyvet adni . . . Különösen ki vannak emelve az indeterminismus és fatalismus egymással ellenkező eredményeinek levezetése, az ellentét bírálata és az erkölcsi szabadság védelme . . . E tekintetben műve a külföld ez

irányú legjobb műveivel párhuzamba állítható. „Erkölciség és Vallás“ című értekezésében (1827.) fejtegeti, hogy a vallásnak eredeti forrása az erkölciség, . . . mit azzal a tapasztalati adattal is támogat, hogy a vallás mindenkor és minden népnél a szellemi műveltséghez és erkölesi állapothoz szabta magát . . . Ezek, valamint az elő nem sorolt többi munkái, díszes helyet biztosítanak a kriticismus e terjesztőjének hazai bölcsészetünk történetében, mert azok „a még meg nem tisztult s alkalmatlan műnyelv daczára tudományos tankönyvirodalmunk mintaművei közé tartoznak.“ (Toldy F.: „A m. irod. tört.“) — Ez egybeállítás szerint a „különlenyomat“ 4. lapjának 39. sora közül 34 egyszerű fordítása Behyna sorainak. Az 5. lap 6—10. sora Pápay J. id. műve 8. lapjának 17., 19—21. soraival; u. a. lap 11—22., Pápay J. 8. l. 24—34. soraival; u. a. lap 23—27. Behyna (495. l. II. 7—8., 16—18.) soraival; u. a. lap 28—29. ugyancsak Behyna (483. l. II. három utolsó, 484. l. I. hasáb 2—5., 17—21., 28—32.) soraival szóról-szóra egyezik.

Ugyanígy egyeznek a 6. lap 1—6., 9—14., 15., 16., 18. sorai Behyna (485. l. I. 29—41.), u. a. lap 22—27. sorai Pápay J. 1. 23—28. soraival.

Így folytathatók a 12-ik lap 26-ik soráig, melynek 18—24. sora a Pápay J. befejező hét sorának betűről-betűre való fordítása. E 12 lapon a saját utánjárásából csak ott közöl „adalékokat“, hol a Pápay-Behyna értekezéseikben már nem tárgyalt 1878—1895-ig terjedő időszak egy-egy philosophiai művét felemlíti. Mennyire hézagosan — kitűnik azonnal.

Behyna dolga megítélni, mivelhogy Pápay J. még 1881-ben elhalt, hogy dr. Szlávik eljárása mennyire fér meg az írói tulajdonjoggal; a kritikáé, — a tények megállapítása.

Ez a szolgál fordítás oka azoknak a tévedéseknek is, melyek a „különlenyomat“ 1—12. lapján gyakori egymásutánban a laikus olvasónak is feltűnnek.

Behyna pl. (485. l. I. hasáb 29—33. soraiban) így szól: A kriticismus híve volt Jeremiás Sámuel vaizslói prédikátor, ki „Az emberi boldogság feltételeiről“ írt értekezésében (1830.) erkölesi indokul a kategorikus imperativust és az Isten létét, mint postulatumot fogadja el . . . Aztán így folytatja: Míg Magyarországon ennyi pro és contra véleményre vezette bölcsészeinket Kant rendszere, Erdélyben csaknem kizárólag az ő (t. i.

Kant) szelleme uralkodott . . . A Döbrenteitől 1814—1818. szerkesztett Erdélyi museum „philosophiára vezető értekezései“ Szabó Andrástól egészen a Kantot követő Reinhold szellemében írják; de legtöbb érdeme van e tekintetben Köteles Sámuelnek.

Dr. Szlávik szóról-szóra fordítván, nem veszi észre a vonatkozást. Jeremiás S. munkásságát illető sorok után tehát így folytatja fordítását: „Unter *seinem* und Köteles's Einfluss beherrschte Kants Philosophie in Siebenbürgen“. (6. l. 9—11. sor.)

Vaiszló baranyamegyei község, Jeremiás S. értekezése, pedig a Tud. Gyűjt. 1830-iki évfolyamában jelent meg. Erdélyre tehát nem hatott. A tévedés oka pusztán a lelketlen fordítás. Így lett dr. Szláviknál Palóczy Horváth Ádám „ruhmegekrönte poet“, holott Behyna (485. l. I. hasáb 15-ik sorában) a Hunniás *nagynevű* szerzőjének; Pápay J. (5-ik l. alulról 14-ik sorban) *népies* költőtnek nevezi. A mi legjobb esetben volksthümlicher-nek fordítható.

Mindezek talán alakiságok. Ilyen az az állítása, hogy Erdélyi J. „A bölesészet Magyarországon“ cz. munkája csak a szerző halála után jelent meg. A „Philosophiai Írók Tára“ I. kötetére gondol. De annak előszavában világosan olvasható, hogy a „Sárospataki Füzetek“ 1857—1859-iki évfolyamában, tehát a nagynevű szerző életében már megjelent. De megjelent a „Budapesti Szemle“ 1865—67-iki évfolyamában is. Ez is kisebb tévedés, de első pillanatra elárulja a „különlenyomat“ szerzőjének egyéni búvárkodását.

Számadatai; az írók nevéhez fűzött, vagy műveik megjelenését megjelölő évszámok legtöbb helyen hibásak.

A külföld, melynek számára dr. Szlávik értekezése készült, — nem törődik ezekkel az adatokkal. Reá nézve talán azok a tárgyi és tartalmi tévedések is közömbösebbek, miktől hemzseg az értekezés. A hiányok pótlására, a tévedések helyreigazítására nem vállalkozhatik. Teljesen megelégszik dr. Szlávik záró soraival, melyek szerint „a mi philosophiánk gyöngye visszhangja csak a külföld törekvéseinek és eredményeinek.“

Ebből a szempontból dr. Szlávik talán eleget tett a maga szándékának. Értekezéséhez azonban első sorban hazai philosophiai irodalmunknak van hozzászólása.

A kép, mit megfestett, hamis színekkel, még hamisabb perspectivában állítja a külföld elé tudományos törekvéseinket.

Nem adja okát sehol, hogy az 1—12. lapon szolgailag követett, nevezett két forrásmunkájának több helyes adatát

miért mellőzte. Miért hagyott el több nevet, melyek egy időben tiszteletreméltó képviselői voltak a magyar bölcselkedésnek.

Kritikai eljárásának fölületességét azonban „jó szándéka“ sem mentheti.

Ez a fölületesség mondathatta vele, hogy Apáczeit (2. l. 6-ik sor) *protestans érzülete miatt* üldözték ellenfelei. Talán tollhiba. Még akkor sem menthető.

Dr. Szlávik azt állítja, hogy „Apáczainál Cartesius cogito ergo sum-ját szószerint veendő vezető elvnek találjuk“ — meg hogy „a maga matematikai módszerével sokat tett a Ramus-féle logikák kiszorítására“. (2. l. 9—12.)

Legjobb, ha magát Apáczeit hallgatjuk meg.

Az Encyclop. 17-ik lapján így beszél: „Ramus logikáját magyarul írván le szép könnyű és többnyire gyermeki példákkal világosítottam meg“. Ugyanott: „Rajta voltam, hogy ha Ramus fölkelhetne a halottak közül, Encyclopediámat mindegyiknél inkább ismerné el a magáénak s megköszönné, hogy nemcsak általam érte el leghamarabb kívánságát, hanem a nélkül, hogy magyarul tudna, íme a magyarnak magyarul bölcselkedik“. A De studio sapientiae-ben (437. l.) nyíltan vallja: „Auctores, quos sequor, hi sunt . . . in logicis Ramus, in metaphysicis Cartesius, in arithmeticeis Ramus, in geometricis solus Ramus“. Hogy pedig mennyire becsülte Ramust, legékebben bizonyítják azok a sorok, melyekben úgy magasztalja őt, mint a kit az ég küldött „ut tenebras cymmerias luce veritatis dispelleret confusumque chaos philosophorum lumine artificiosae methodi in pulchrum ordinem redigeret.“ A 439. lapon végre így nyilatkozik: „Maiores varii Encyclopaediarum scriptores . . . Alstaedius, Keckermann, etc. . . . in quibus (etiam invitis) qui Ramum non videt, coecus est.“

Mindezekből, meg főképen abból a körülményből, hogy „Apáczi szoros értelemben vett philosophiájának mindössze 27 lapjából csak öt lap foglalkozik Descartessel, 22 pedig a Ramus logikájának egyszerű vázlata“ (L. Bánóczy J. Apáczi Cs. J. Aethnaeum 1892. I. évf.) — az következik, hogy ha van matematikai módszere, úgy az még Ramusé s nem Descartesé; továbbá a Descartes cogito ergo sum-ja nála sehol nem vezető elv, pusztán az új philosophia korán messzehatónak föliszert alaptétele, mit magasztal és fejtegetni is megpróbál, de nem követ; végre, hogy nemcsak nem törekedett a Ramus logikájának kiszorítására, de

ellenkezőleg tőle telhetőleg terjesztette. S hogy mennyire nem szorította ki az 1654-ben (nem 1656-ban) megjelent Logikácskája s az 1655-ben (nem 1653-ban) megjelent Encyclopaediája, azt a dr. Szláviktól is említett új kiadások (Debreczen: 1664., 1697., 1704.) és legfőképen az bizonyítja, hogy Tolnai F. István 1659-ben „Dialectica secundum principia Petri Rami“, Martonfalvy György 1664-ben „Notationes ad P. Ramum“, Buzinkay Mihály 1669-ben „Compendii logici libri duo“ cz. munkával toldják meg a Ramus logikák sorát. A Buzinkay munkájára Carlovsky azt jegyzi meg, hogy „sive materiam spectes, sive ordinem, totus libellus cum dialectica Rami congruit“. Tehát Apáczai Logikácskája után még java divatjában maradt a Ramus bölcselete.

Az Apáczairól szóló irodalomban dr. Szlávik Rác Lajos sárospataki tanárt is megemlítette. Az önértetes író azonban sietett tiltakozni („Sárospataki Lapok“ ez idei 4. és 5. számában) ez állítás ellen, mivelhogy eddig Apáczairól se nem írt. se szándéka nem volt írni. Jellemző adat dr. Szlávik eljárásához. Olyan művekről beszél, melyek nincsenek; a melyek megvannak, azokról nem tud. Eltekintve Erdélyi J. „Apáczai Cs. J. ismertetése“ értekezésétől, mely önálló részletként a „Sárospataki Füzetek“ 1858-iki évfolyamában, utóbb a „Philos. Írók Tára“ I. kötetében is megjelent — se Szabó Sámuelnek („Budapesti Szemle“ XVII.) rövid, de Apáczai philosophiai fejlődését adataihoz mértén elég alaposan fejtegető értekezését; — se dr. Kwacsala J.-nak „Félszázad a magyar philosophia történetéből“ czímmel („Budapesti Szemle“ 1891-iki évfolyamában) megjelent s Apáczait, mint philosophust külön méltató tanulmányát. se a legújabbat — ezt már mégis csak ismernie kellene — Bánóczy J. („Athenaeum“ I. 1892.) „Apáczai Cs. J.“ cz. s Apáczainak philosophiai munkásságát bonczolóató magvas értekezését nem említette. Mellőzve Gyalui Farkas „Apáczai Cs. J. élete s a rá vonatkozó bibliographia“, Neményi: „Apáczai mint paedagogus“, Ormándy: „Apáczai botanikai munkássága“ s még vagy tíz ilyen részletes monographiát, ha csak amazokat ismerné dr. Szlávik, bizonyosan nem mondotta volna, hogy „Apáczainak biographiája s mint Descartes-ista philosophusnak méltatása sajnos mindez óráig hiányzik“. (3. l. 1. sora.)

Épen ennyire alapos dr. Szlávik másik feljajdulása is (2. l. utolsóelőtti 3., 4. sor), hogy „Apáczai halálával Magyarországon a philosophiai mozgékonyság kialudt“.

Apáti Miklós „Ad mentem Renati Descartes — ex unico centro deducta vitae humanae universa peripheria“ cz. terjedelmes munkája 1688-ban jelenik meg s alig egy évre rá Poiret Péter, a XVII. század egyik legélesebb eszű dialecticus-a nem győzi magasztalni. Poiret P. csak a metaphysikában követi Descartest. Annál mélyebb értelmű tehát az Apáti művének szóló dicsérete.

Reviczky Antal „Elementa logicae, metaph. et theologiae naturalis“ című műve nem pusztán azért érdekes, mert szerzője jezsuita léteire Descartes szellemében — bár azért a kinyilatkoztatás alapján — próbálkozik meg a logikai problémák megoldásával, hanem főképen azért, mert irodalmunkban első, ki Descartes metaphysikai alaptételeit — sajnos, latinul — egészen világosan ismerteti.

Se Apáti, se Reviczky nem önálló philosophusok. De Apáczai sem az. Műveik tehát ép oly joggal folytatások, a minő joggal kezdet az Apáczaié. Apáczainak mindenesetre az az érdeme fölöttük, hogy magyarul szólaltatta meg a philosophiát.

A Descartesre vonatkozó magyar irodalom kiválóbb művei közül, Alexander B. másutt említett hírneves munkáin kívül, Horváth Cyrill: Cartesius philosophiája és Cartesius ismeret-tana 1864 Cartesius dualismusa 1866. terjedelmesebb kritikai tanulmányait mindenesetre meg kellett volna említenie.

Hogy minő joggon mondja Apáczai „legközvetlenebb követői“-nek Csernatonit, Patakit és Tsétsit, arra elfelejtett meg is felelni. Pedig már csak azért is meg kellett volna felelnie, hogy Behyna, Pápay illető részleteiknek hézagait pótolhassa.

Behyna csak ennyit mond (Balogh Pál Philos. pályamunkák I. után). Descartes követői még . . . Csernatoni Pál, ki 1656-ban magyarul írta logikáját. Se Erdélyi J. se a logika egész történetét aprólékos részletességgel megíró Carlovsky nem említik.

Pataki István nem 1723-ban, de még 1693-ban meghalt. Angolból átdolgozott műve „E világ igazgatásának mestersége, mely száz jeles regulákban adatott elő“ (1681. Kolozsvártt). a Cherbury Edward természeti vallásának rejtett magasztalása. Hosszú időn át egyetlen hangja irodalmunkban a tősgyökeres angol deismusnak. Még közvetve sem sorozható Descartes hívei közé. Se Erdélyi, se Behyna, se Pápay nem említik. Inkább is az ethikusok közé sorozható.

És melyik Tsétsiről szól dr. Szlávik „különlenyomata?“

Két Tsétsi Jánost és egy Csécsy Imrét ismer irodalmunk. Mindenestre az ifjabb Tsétsi Jánost kell értenünk. Pósházi már 28 év óta porladott, mikor ő „Patakon a Pósházi tolla által üldözött Cartesianismust nagy lelkesedéssel tanítani kezdte“.

Se időrendi, se logikai rend nincs tehát dr. Szlávik e soraiban.

Annál nagyobb az ellenmondás az Apáczaik követő időket illető — fentebb idézett — lesujtó (?) ítélete s a tények között. Ime csak két lapon is mennyi hiba, mennyi hamis adat s mindennekfelett mennyi rendetlenség. A philosophiának pedig mint a rendszerezés tudományának talán épen az volna a feladata, hogy tetteleg rendezze is az adatokat s ne rontsa el még azt a rendet is, mit kor és fejlődés maguk szerint is megalkotnak.

Mint Apáczaiknál, épen oly nagyot téved dr. Szlávik a magyar Baconisták méltatásában is. Itt (3. l. 4—12. sor) szolgál különben az első ujdonsággal. Azzal, hogy Ladiver is Bacon követője, illetőleg irodalmunkba egyik bevezetője.

Hallgassuk meg őt magát.

A „Pneumatica“ előszavában mondja, hogy „az újabb koriaknál (t. i. philosophusoknál) sokkal inkább követem Aristotelest, mivel az ész tanítása szerint irt philosophiája kezére dolgozik a theologiának“. Majd az ő szellemében jelenti ki, hogy „az okos lélek a gondolkodásnak elve s egyúttal a létezésé is.“ Nem az Aristoteles „entelecheiá“-ja ez? Hogy pedig mennyire Aristoteles követője, azt a Zsolnán 1671-ben megjelent „Summulae Logicae“; a Szebenben kiadott „Symparasmata in philosophiam rationalem“ (1679); a már idézett „Pneumatica“ s mindenekfölött a Kassán 1685-ben nyomtatott „Summa metaphysicae Aristotelicae“ cz. munkája talán elég világosan bizonyítják. Legalább annyit tett volna meg dr. Szlávik, hogy Erdélyi többször hivatolt munkáját (Philos. Irók T. I. 137—141. l.) átlapozza. Megtudhatta volna, miért nevezte kora Ladivert *antik Aristotelesnek!* Hogy legkisebb jelentőségű és tisztán polemikus jellemű munkáját idézi, — hagyján. Abban a kis füzetben, mely az eperjesi collegium alapításának háromszázéves fordulójára (1867.) készült, tényleg ezt s úgy találta, a hogy idézi. Pedig egész czíme: „De atomis contra Zabanium. 1667.“ Egyszerű replika a Zabanius Izsák „Existencia atomorum“ (Wittemberg, 1667.) című theologikus vitatkozó művére, melyben ez a megújhodni

látszó atomismust — de Aristotelesben keresve támogató okokat — az úrvacsora közvetett és közvetetlen tárgyára alkalmazza. Zabaniust dr. Szlávik nem is említi. Pedig tanulságos alakja ő annak a késő áramlatnak, mely a protestans theologia sokélú dialektikájával két, merőben ellentétes világnézet összebékeltetésére vállalkozott. Igaz, meddő fáradsággal. A mint ezt a „*De existentia rei intelligibilis ac praecipue quidem naturae communis objective spectatae in intellectu*“ (Cassoviae, 1670.) című munkája legjobban bizonyítja.

Az eperjesi ősi híres collegium sajtó alatt levő története talán világot vet ennek a két — bár más arányokban, de egyformán metaphysikus tudósnak egymáshoz való viszonyára is. Elvi ellentét van közöttük, mégis közös tekintélyre (Aristoteles) hivatkoznak; álláspontjuk merőben ellenkezik és alap gondolatuk mégis ugyanaz. Ez teszi őket a XVII. század vitatkozó professorainak legérdekesebb alakjaivá.

Bayer János, tényleg első Baconistánk. De nem az „*Ostium vel atrium naturae*“-vel. A Comenius hasonló című munkájának, főképen az *Orbis pictus*nak egyszerű utánzata. A képei is jobbra ugyanazok. (L. Carlowszky, LXXVI.) Más szóval leíró természetrajz és physika. Bacon elveit egy másik és főművében hirdette a „*Filum Labyrinthi vel cynosura seu luce mentium universalis cognoscendis . . . accensa*“ (Cassoviae anno, quo Cynosura Mentis palaestrae Fragarlae ostenDebatVr.). Ebben még mesterét Bacon is felülmulni törekszik; az ő inductióját egyenesen a Mózes teremtés-történetére alkalmazza. Nem tud szabadulni a theológiától, de szelleme már új régiókba röpíti. Ez a műve sincs megemlítve a nevezett alkalmi füzetben. A történetírónak kötelessége, hogy be nem érve az ilyenekkel, a való források után kutasson. Különösen akkor, mikor egy-egy új korszak önálló íróit akarja jellemezni.

A Baconra vonatkozó magyar irodalomnak ismertetésénél ismét feltűnően hézagos dr. Szlávik „különlenyomata“. Erdélyi J.-nak „*Verulami Bacon*“-járól („*Budapesti Szemle*“ 1861.), Greguss Ágostnak „*Bacon inductiója*“ (1864) s ugyancsak az ő „*Bacon védelme Böhmertől*“ című alapos tanulmányairól mitsem tud? Már pedig, ha pár sorral alább (Leibnicznél) egy soha el nem készült munka 11 lapnyi bevezetését (Selmezbányai ág. evang. főgym. 1881/82-iki iskolai évi értesítőjében, „*Leibnitz*“

bölcsészettört. jellemkép) alapos munkának jelzi, bizonynyal kötelessége volt a rendszeres és önálló műveket nemcsak névről-czímre emlegetni, de méltatni is.

Üres phrasis, a mit (3. l.) Leibnitzről mond. Az önálló német bölcséletnek tényleg ő volt a megalkotója, a német bölcséleti nyelvén azonban a boszorkánypörök eltörlésének híres szorgalmazója, a nagy encyclopaedista jogtudós, Thomasius. Így phrasis az is, hogy „Leibnitz alig hogy csak megkezde az önálló német bölcséletet, mikor Apáczai már nemzeti nyelven hirdette az idealismust“. Mikor Apáczai (1659. decz. 31.) meghalt, Leibnitz csak 14 éves volt. Tehát tanuló pályájának is csak kezdetén állott.

Nagy hálaára kötelezte volna dr. Szlávik irodalomtörténet-íróinkat, ha — az illető helyekre is rámutatva — megjelöli azokat a műveket, melyekben Bessenyei György Leibnitz követőjének bizonyul. Hogyan, a „Holmi“ írója, a „bihari remete“, a ki maga vallja, hogy „Voltairetől tanulta a gondolkodást, Rousseautól a természetesség szeretetét“; a ki a józan észet úgy tekinti, mint „a természetnek az ember lelkében élő igazságát“: a Leibnitz monadológiájával bibelődött volna? De akkor, a harmonia praestabilita ellenére miért mondaná, hogy „belső világunk semmit sem tud arról, hogy magasabb rendeltetésünk is legyen“, meg hogy a boldogságnak az az egyetlen titka, hogy „az ember a maga józan eszére hallgasson“. (L. bővebben Beöthy: A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban, II. k. XVII.)

Leibnitznél is elfelejtette megemlíteni eddig legalaposabb monographiánkat, a Stöhr Antal „Leibnitz egyetemes tudománya“ című, 1879-ben megjelent nagy tudományos készülségre valló részletes tanulmányát.

A Wolfistákról egészen hallgat. Legalább az eperjesi collegium egykor híres rectorának, Carlowszky Jánosnak „Logicá“-ját, a Hollós Antal „Institutiones philosophiae rationalis“-át (1739., 1742., 1747.), a Berényi Sándor „Metaphysicá“-ját említette volna meg.

A Kantról szóló részleten (4—8. l.) meglátszik, hogy dr. Szlávik különösen is foglalkozott a „kőnigsbergi bölc“ hatására vonatkozó irodalommal. Hivatkozik is ide vágó előbbi munkáira (bizonyosan a „Kant criticismusa“ czímmel az eperjesi collegium 1887/88 iki iskolai értesítőjének 1—19. l. értekezését, meg „Kant

ethikája“ (1894.) kis füzetkét érti), s a bennök fölsorolt gazdag adatokra. Épen ezért csodálatos, hogy ebben a részben — alig néhány sor kivételével — idézett forrásait úgyszólván szóról-szóra fordította. És akkor, mikor a „rendszerek rendszerezőjéről“, Kant-ról értekezik, ha már logikai rendet nem tart, legalább a fejlődés rendjéhez szabta volna magát. Csak így nyújthat tiszta képet az ő eszméinek a mi nemzeti irodalmunkba való terjedéséről s a mi fő, hatásáról.

Kant erkölcs-philosophiája sokkal előbb hatott nálunk, mint akár ismeretana, akár metaphysikája. Ennek valóságos oka nemcsak az a tétlen üresség, a mely az ő — minden lehető elvonás révén megmaradó — tiszta gondolkodása, meg a mi felekezeti torzsalkodással tele politikai és társadalmi életünk lassú kialakulása között a század utolsó s a XIX-iknek első évtizedeiben lépten nyomon föltalálható. Nem a nagyszombati egyetem híres logika-tanárának, Handerla Ferencznek „per regnum Hungariae et provincias eidem adnexas“ hivatalból terjesztett s 1778-tól minden katolikus iskolában kötelező philosophiai tankönyveinek skolasztikus szelleme, hanem főképen az a gyakorlati alkalmazásra törekvés, mely a magyar gondolkodást kezdettől jellemzi. Ez lüktet a később nagy hamar lánggal fellobbant — sajnos, hirtelen el is aludt „egyezményes“ philosophiánkban is.

A latin nyelvnek, latinus iskolázásunknak egyik feltűnő hatása épen abban az eklektikus philosophálásban nyilatkozik, mely épen mint a római irodalomban, egy önálló, független philosophiai rendszernek kialakulását meggátolta. A mi nemzeti philosophiánk politikai és jogi irodalmunkban fejlődött éltető erővé. És benne van a XVII. század óta minden vallási vitatkozásunkban is. S mert a vallási és politikai küzdőfelek mindegyike a tiszta erkölcsi felfogásban keresett jogalapot a maga céljainak elérésében: természetes, hogy a legújabb erkölcsbölcseletet is a maga javára igyekezett magyarázni.

A Szlávi Pál „Bölcseségre vezető út“-ja (1779.) még a megszokott nyomokon kíván haladni, de vonatkozásaiból, a Kant önálló nagy műveinek megjelenése előtt, már kiérzik a Kantizmus lehelle. A régi dogmáknak tiszteletet kér, de már tárgyi és alanyi elemeket keres bennök; már megindítja a vizsgálódást, mely bírálva bonczolgatja a legősibb, legmegkövesültebb alap-tételeket.

Márton István, a híres pápai tanár a Schmid nyomán dolgozott „Keresztény theologiai erkölcsstudomány“-ával (1795.) tényleg első, ki utat tör nálunk a Kant erkölcs-philosophiájának. Nálunk ő hirdeti először, hogy „Isten, halhatatlanság, akarat szabadsága nem a kinyilatkoztatás révén kerülnek lelkünkbe, hanem a magunk gyakorlati eszünknek egyenes követeléseit“. Ő magasztalja először Kant erkölcsbölcséletét, mely „Jézus és az ő apostolai tiszta tudományuknak lelke és foglalatjuk szerint való“. Azért is fog hozzá, „minden ellenkezőnek ellenében“, hogy „kellőképen megismertesse kívánatosságát“. Ezek közt az ellenkezők közt pedig első sorban Hajjas Antal veszprémi kanonokot érti, a ki „Keresztény philosophus“ (1792.) című, részben polemikus művében a Szlávi Pál „újítgatásait“ iparkodik „megnyesegetni“.

Márton István tehát irodalmunkban Kantnak nem „további“ (weiterer Vertreter) képviselője, de legelső megismertetője. Csak-hogy nem a „Kis Katekizmus“-ával, mert az csak 1817-ben jelent meg; akkor, mikor Kant kritikai módszere már logikánkban is hódított. Ebben megelőzte Köteles Sámuel; de megelőzték mások is. Így Szentgyörgyi István, továbbá Fuchs Sámuel lőcsei ág. evang. lyceumi tanár, később Galiczia és Lodoméria superintendense, kinek 1800-ban Lőcsén nyomatott „Logica“-ját az ág. evang. középiskolák három évtizeden át használták. És megelőzte — épen az eperjesi collegium hírneves tanára — Carlowsky Zsigmond, C. János fia, ki „Logica“-jában (Cassoviae, 1815., 2. kiadás u. o. 1820) „in quo basis esse coepit praeunte Kantio“ — bár nem oly éles dialektikával — Kötelesnél is lelkesebb hívéül szegődik az új módszeres gondolkodásnak.

Mert „forrásaiban“ nem találta, dr. Szlávik sem említi őket. Lengyel Józsefet sem, ki ugyanebben az időben a másik protestáns főiskolán, a debreczenin tört utat a Kant módszerének és vizsgálódásának.

Behynának a Putz Antalra vonatkozó sorait szóról-szóra lefordította („Figyelő“ 1875., 484. l.) s e révén Putzot Kant „leglelkesebb hívei“ közé sorozza.

Putz Antal nagy-bajcsi római kath. plébános volt. Álláspontja, mint jó papé, már önmagában más a Kanténál. A maga dogmatikus világnézetében a kinyilatkoztatás föltétlen híve lévén, egyedül az erkölcsi felfogásban közeledett Kanthoz. Behyna Balogh

Pál („Philos. pályamunkák“ I.) nyomán követi Putz fejtegetését. Neki az a fő, hogy „Kant szerint a kinyilatkoztatás nem ellenkezik a tiszta észszel“, azaz a mi magunk esze szükségesnek ismeri a kinyilatkoztatott igazságokat, az Isten, a lélek és halhatatlansága, akaratumk szabad elhatározása eszméket.

Ebből a szempontból dicsóiti az új vizsgálódást, ezért magasztalja alaptételét. De távol attól, hogy olyan mélyreható elmélkedés útján egész bölceletét egyedül igaznak fogadja el és hirdesse, miként Márton István. A mit a Lancelin után fordított — se dr. Szláviktól, se forrásaitól nem idézett munkája — „A vallás győzdelme a mai hitetlenek és új bölcelők ellen“ (Komárom, 1797.) már a címében is elég világosan bizonyít. Ebben határozottan megjegyzi, hogy neki se a Jähsche „Critica rationis purae“-je, se a Kiesewetter „Logicá“-ja nem tetszik. Pedig mind a kettő arra törekedett, hogy Kant merész újításait a megszokott rendszerek alaptételeivel megegyeztessék, továbbá, hogy — mint ezt az erkölcs-tanban teheték — az általános keresztény elvekkel a metaphysikában is megbékéltessék.

És miért dicsérné Klenák Narciss „A mai philosophusok eszeskedésökkel egybe vetett józan elmélkedések“ (Pest, 1800—1802. két vaskos kötetben) című, legnagyobb részben kritikai művében Putz „tiszta okosságát, melyet meg nem vesztegethet az új tábor tetszetős beszéde“. Klenák maga is kath. pap (ferenczrendi) volt. Természetes álláspontja önkénytelenül is arra kényszerítette volna, hogy — a mint később tették Makó Pál exjezsuita fordított és önálló philosophiai műveivel — Putzot ne csak megtámadja, de „pro foro externo“ meg is czáfolja és megsemmisítse.

Téved dr. Szlávik, mikor azt állítja, hogy „Sárvári Pál a Kant-féle erkölcs-philosophia hűséges követője és lelkes hirdetője volt“. Az „Erkölcsei philosophiának előljáró értekezései“-ben (123. l.) határozottan kijelenti, hogy Kantnál mindig fődolog az erkölcsi érzés, „nekem fődolog a vallás“. Ezt pedig „a kinyilatkoztatásból nyerjük“ . . . „külön-külön való okoskodások nélkül“. A ki nyilt alapkérdésben így beszél, az Kantnak testestől-lelkestől híve nem lehet.

Budai Ferenczet unokatestvérével, Ézsaiással téveszti össze a „különlenyomat“. Ez a historikus. Amaz „Magyarország Polgári Lexiconá“-t írta meg. Olvassa el dr. Szlávik Beöthy Irodalom-

történetének I. 158—159. lapját, onnan megtudja, hogy szerzője „historischer Compiler“-nak épen nem nevezhető.

Rozgonyi József munkái közül épen az nincs megemlítve, melyben Kantot legélesebben czáfoggatta, s mert alaptételeit leg-higgadtabban bonczolja, legtöbb ellenokot is talál az „embert meghaladó eszmeiség“ tévedéseinek feltünővé tételére. E művének, az „Aphorismi psychologiae empiricae et rationalis perpetua philosophiae criticae ratione habita“-nak (Sárospatak, 1819.) 51—59. §-ai kétségtelenül legtöbbet hatottak nálunk a Kant philosophiája későbbi reformálásának híveire, főképen Szilasy Jánosra és — a mit dr. Szlávik nem akar észrevenni — magára Kőtelesre is.

A Rozgonyiról szóló pár sorban (7. lap, 12—23. sor) különben ismét hínárba esalta dr. Szlávikot a forrásának szolgai fordítása (12—16 sor Behyna id. m. „Figyelő“ 1875., 484. lap I. h. alsó 11. és II. felső hét . . . , a 17—22. pedig 483. l. I. 19—27. sorainak szavai betűről-betűre).

Behyna ugyanis azt mondja Rozgonyiról, hogy „A pap és a doctor a sínylődő Kant körül“ cz. „rövid vizsgálatában“ . . . érinti Márton Istvánnak „a legnagyobb kevélységgel írott feleleteit, s különösen nehezteli, hogy ez a már akkor nem élt Budai Ferenczet „tudatlan vakmerőnek“ nevezi, ki Márton szerint „Kant rendszerét megtaposta“ . . . A mit dr. Szlávik így fordít: Nach seiner (Rozgonyi) Beweisführung „hat Budai das System Kants erwürgt . . .“ Történetet írni így talán mégsem illenék!

A Folnesics-ról szóló sorok is (L. Behyna 483. l. II. hasáb 1—5., 6—7., 9. sorait) egyszerű fordítás. De még ebben is téved, mikor Folnesicsről azt mondja, hogy a „Felső-Magyarországi Minerva“ 1832-iki évfolyamában közölte értekezését. Behyna helyesen utal a „Tudom. Gyűjtemény“ 1817-iki évfolyamára. Folnesics 1832-ben már csak azért sem közölhetett értekezést, mivel még 1823. január 29-én elhunyt.

Ha utána nézne a dolognak, ugyan mit szólna Falckenberg ehhez az alapossághoz?!

Behyna (485. l. 27—28, sor) Imre Jánosról csak annyit mond — mint előtte három sorban Ercseiről is — hogy anti-Kantianus.

Mindkettőjőkről ennyit mond dr. Szlávik is (8. l. 11. sor) Behyna pusztán a „Kant hatását“ vázolta. A maga szempontjából elégnék tartotta Imre J. nevének egyszerű megemlítését. Dr. Szlávik

azonban összefoglaló philosophia-történetet kívánt írni! Okulásul nekünk, felvilágosításul a külföldnek. Hogy helyes eljárás-e, mikor a XIX. század magyar bölcseleinek egyik legnagyobb képzettségű, legmunkásabb tagjával ilyen röviden elbánik, arra önmagában keresen feleletet.

Imre János a mennyire eklektikus, annyira — szóval sem ellensége Kantnak. „Amicum foedus rationis cum experientia seu philosophia crisi recentissima deducta“ (Pest, 1824.) című nagyobb művében határozottan is nyilatkozik. „A mi Bacon a természet vizsgálásában, az Kant a gondolkodásban“ . . . „nekem úgy látszik, Kant egészen helyesen jár el (veram petere viam), mikor a megismerés alaki föltételeit meghatározza.“ . . . Egyéb, akár lapokon át folytatható idézet azt bizonyítaná, hogy „bíráta Kantot, de nem ellenkezik vele.“ A nevezett latin munkán kívül „Gondolkodás tudománya“ (1829.), „Észmérés tudománya“ (1829.), „Az ifjú bölcsekedő“ (1830.) című műveivel legtöbbet tett arra, hogy nálunk a bölcselelő kedv az utánzásból teremtővé válhasson, vagy, mint Szontagh Gusztáv mondja: „legelterjedtebb hatással volt philosophiánk irányára“. A kortársak nyilatkozatai szerint is azok közül a kevesek közül való, kikre minden mellékes gondolat nélkül elmondhatjuk, hogy alapvető. (Szalay: Emlékb.). Kora halála megakadályozta, hogy önálló munkásságával nagyobb térre is hathasson. A nevének egyszerű — nem is a maga helyén való — említésénél többet érdemel még dr. Szláviktól is.

Imre J. neve után emlékezik meg a Kant rendszerének eltiltásáról is.

Pedig az még 1795. június 19-én megtörtént, — de csakis a kath. iskolákban. A többiek szabadon fejleszthették, a mint fejlesztették is a dr. Szláviktól is — bár hézagosan — felsorolt adatok szerint.

A Perlaky „Kant vallásbölcselete“ („Sárospataki Füz.“ 1868.) című tanulmányának megemlítése után kijelenti, hogy „dies ist der Gang der Kantströmung in Ungarn“. Pedig Sebestény Istvának (1788—1803. debreczeni. 1817—1841. pápai collegiumi tanárnak) „Észrevételek a vallásra egy Kantianus philosophustól“ (Buda, 1831.) cízzel megjelent, a maga idejében nagy port vert, eleven kritikával megírt munkája éppen úgy bele tartozik még, mint a Czente István „Bölcsekedő magyar polgár“-a (1838.). Az utóbbi már csak azért is, mert a Kant erkölcs-bölcseletének

a politikai életre alkalmazott alaptételeit s ezek ferde magyarázatait kívánja helyesbíteni. Egyben eleven példája a mi politikai életünk bölcselkedő szellemének. Ha Perlaky műve, úgy Purgstaller J. „Kant észbírálatának érvényessége“ (1862.) című részletes tanulmánya is még bele tartozik a „Strömung“-ba. Dr. Medveczky Fr. másutt idézett művét „A nemzetközi jog elmélete Kant philosophiája szerint“ (1881.) itt kellett volna megemlítenie. A hogy ezt dr. Alexander B. hírneves művével („Kant“ „Kant, a tiszta ész bírálata“) tette.

Sipos Pál — előbb sárospataki tanárt, majd tordai lelkészt — Fichte követőjének vallja, a Pápay id. m. (8. l. alsó 3 sora) nyomán. Halotti beszédei (Sárospatakon a physica tanára volt) pedig kevés adatot nyújtanak arra, hogy melyik rendszerben találja meg a valódi bölcseséget. Még a P. K. L. (Petri Kovách László??) sírjánál tartott beszédében legtöbb a philosophiai tartalom. De annyit sem okoskodik, mint Csokonai a „Lélek halhatatlansága“ című tanító költeményében, vagy gr. Teleky J. „Az atyafiúi barátság oszlopá“-ban. Önálló nézetét nem nyilatkoztatja meg sehol. És ha valaki hatott reá, tényleg más alig volt, mint Krug a maga eusebiológiájával. Tőle tanulhatta, hogy a „lét és tudás egybekapcsolása“ a sok magyarázgatás helyett „legméltóbb tárgya a philosophiának“.

A Schelling természet-bölcséletének irodalmunkba való átjutásáról szóló öt sor a Pápay J. id. m. 9. l. 4—23. sorának egyszerű kivonata. De valótlanságot állít dr. Szlávik, mikor Schediusnak „Az aesthetika kézi könyve“ cízzel külön munkát tulajdonít, sőt határozottan megjegyzi róla, hogy „ennek latin kiadása 1828-ban Budapesten (sic!) következő cízzel jelent meg: „Principia Philocaliae seu doctrina pulchri“. A Pápay J. szavain botlott meg. Ő t. i. előrebocsátván azt a pár sort, mit dr. Szlávik látszólag Erdélyi-ből idéz, azt mondja Schedius munkájára (9. l. 26. sor) hogy „de latin nyelvű ez is . . .“ Míg dr. Szlávik e pár szót németre fordította, vált Schedius egy egészen új mű szerzőjévé!

Hogy Pethe Ferencz miképen kerül a Schellingisták közé, arra hiába keresünk feleletet. Mi köze is Schelling „Ideen zur Philosophie der Natur“-jának a németek számára készült „Magyar grammatika“, „A vizsgálódó magyar gazda“, „A pallérozott mezei gazda“, a „Nemzeti gazda“, a „Magyar mathesis“, a

festett táblákkal ékesített Természet historiája“ eredeti, továbbá a „Davy földművelési kimiája“, a „Rowles baromorvosi könyve“ fordított művekhez? Bizonyára nagy érdeme Pethe Ferencznek, hogy az első politikai hírlapot („Erdélyi Híradó“) ő alapította Erdélyben, Schellinggel azonban távoli rokonságban sincsen szelleme. Praktikus gazda a szó szoros értelmében, ki a „munkabér“, a „földjáradék“ gyakori szempontokból való ismertetésével a földnek „jövendelmzettetésével“ foglalkozik, de távol van attól, hogy „az ideális és realis, a szellem és test, a gondolat és tárgy ellentéteinek az abszolútban való azonosságáról“ okoskodjék.

Eleddig titok volt, hogy Fejér György, a nagy polyhistor „unter den Vertretern des dialektisch-panlogistischen Systemes von Hegel ist zu erwähnen“.

Ez a néhány sor is Pápay (10. l., 2. p., 4—5. sor) szavainak fordítása, de az előző 26 sornak figyelembevétele nélkül.

Fejér György szoros értelemben vett philosophiai munkáiban — miket a „különlenyomat“ nem említ, a mi a források számát illeti, meg a tárgynak sokszerűségét — Imre Jánosnál is nagyobb eklektikus. Hogy pedig nem Hegelista — akkor talán még nem is lehetett — az „Anthropológiá“-jából és — a mi szintén nyomós argumentum — a Szontagh G.-nak (Propyl. 278. l.) méltatásából, valamint Szilasy János (153. l.) megjegyzéséből világosan kitűnik. A Kreil Antal budai egyetemi tanártól átdolgozott Eberhard-féle erkölcsant nemcsak magasztalja, de egész lelkesedéssel ajánlja is. „Ennek oly sikere lőn, hogy majdnem minden tanodáinkban az Eberhard erkölcsantana lett az előadás tárgya“. (Szilasy 154. l.) A maga papi és egyéni meggyőződésével hirdeti, hogy a lélek Istentől leheltetik belénk“ . . . hogy „akaratuskat a legfőbb mérték, az Isten rendelése szabályozza“ . . . hogy „tudásunk nem önmagunktól vagy, hanem a teremtőtől“. (Az ember kifermáltatása esmérő erejére nézve. Buda, 1835. 31., 36. l.) Oly távol van tehát a Hegel természet-szellemétől, hogy arra hasonlatot is hiába keresgélünk.

A Hegelre vonatkozó irodalmunkból okvetetlen említéni kellett volna: Purgstaller J. „Hegel felekezetének meghasonlása“ (1864.) s Greguss Á. „Pantheismus és személyes Isten“ (1862.) című terjedelmes tanulmányát. Amaz érdekes világot vet a Hegelisták kicsinyes berzenkedéseire, melyek egyenesen útjában állottak, hogy mesterük hatalmas arányú rendszere — hibáitól való

megtisztulása után — teljessé fejlődjék; másrészt az ó- és új-Hegelisták közt kielesedett ellentéteket törekszik az alaptételek és eltérések bonczolgatásával megmagyarázni. Gregussé pedig beható kritikával szövi meg azt a világnézetet, mely a Spinoza-Schelling s legfőképen Hegel alapelveiből következő forradalmat idéz elő a vallások fejlődésében. A legújabb irodalomból, már iránya miatt is, méltó az említésre: Simon J. Sándor munkája: „Az ész, mint agyideg-tevékenység. Hegel metaphysikai aesthetikájának alapjai a panaesthesia szempontjából“ (1884.).

Tarczyról túlzott állítás, hogy „streitbare Verfechter der Panlogismus in ungarischen Hegelstreite“. Az 1836. „Tud Gyűjt.“ VIII. kötetében N. J. a Tarczy iskolai használatra szánt kéziratának első és utolsó szakaszát bírálgatva, elítélte „irányzatát“. Tarczy a XI. kötetben felelt s megmagyarázta az „elferdített részleteket“. A Hegel-vita csak 1838-ban indult meg a Vecsey felszólítására. Tarczy bele sem szólott. Warga J., Szeremlei Gábor s egy ízben Taubner, mint „jelzett Hegelisták“, védelmezték Hegel rendszerét a (***) névtelen támadó ellen. Mint ismeretes „nagy különböztető elmével“ — de siker nélkül.

Taubner K. 1839-ben megjelent művének címe helytelenül van idézve. „A lélek eszme-bölcsészeti, történet-bírálati szempontból, különös tekintettel Hegelre“ már címében is mást ígér, mint a „Die Idee der Seele nach Hegel“, a hogy t. i. dr. Szlávik idézi. Taubner másik nagyobb, e nemben irodalmunkban első philosophiai művét „Párhuzam Aristoteles és Hegel közt“ (1839.) nem is említi. Pedig egyrészt legönállóbb műve, másrészt különösen jellemzőmódjával ma is mintául szolgálhat irodalmunkban.

A 9-ik lapon tudjuk meg, hogy Domanovszky is Hegelista volt. Munkássága, egész módszere pedig nagyon is szembetűnően eklektikusnak bizonyítják. Önmaga is ilyennek vallja magát s ilyennek ígéri teljes működését. „Hogy mi az önálló, nemzeti bölcsészet korát előidézheszük — így beszél akadémiai székfoglalójában (1872.) — erre a kedélyeket elkészíteni, bennök a bölcsészeti tudományok iránt a szeretetet felgerjeszteni kell. *És ehhez czélszerű mód az, hogy a fejlettségnek mostani színvonalán álló bölcsészet eredményeit velök szabad és tiszta előadásban megismertetjük.*“ Műveiből a Hegelével egyenlő arányokban Dank, Mahrheineke, Göschel és Rosenkranz is jogot formálhatnak a maguk hatásának bizonyosságaira.

A Domanovszkyt, mint philosophia-történetírót méltató későbbi sorokból (11. l. 4—5.) egész fényében sugárik elő dr. Szlávik egyéni buvárkodása. Domanovszky még 1895. április 18-án elhunyt; Dr. Szlávik pedig 1896 februárjában írja róla, hogy „a reformatió philosophiájának s a legújabb philosophiának megírása még ettől az érdemekben gazdag szerzőtől várható“. Valóban „difficile est satiram non scribere“ . . .

Komoly munkában megeshetik az ilyen szarvas hiba? Várhatjuk-e, hogy dr. Szlávik „adalékai“ megváltoztatják a tudós külföldnek irántunk eddig táplált kicsinylését? Ha pusztán a dr. Szlávik munkájából ismernek meg bennünket, mondjunk le minden reményünkről.

Hartmann E. és Schopenhauer philosophiája csak annyiban került bele irodalmunkba, a mennyiben ezt Alexander B. koszorú műve „A XIX. század pessimismusa“ s a Bánóczy J. híres „Schopenhauer és Hartmann“-jának („Philos. Írók T.“ II., III.) megemlézése magában foglalja? Ime, Almási Balogh Sámuel „Schopenhauer Arthur philosophiája“ (1866.) című kritikai műve előbbi hirdetője irodalmunkban a sokat vitatott, még többet kárhoztatott pessimismusnak. Az újabb irodalomban sok tanulsággal szolgálnak Fényes Dezső „Schopenhauer rendszere a természettudományok világításában“ (1886.) és Harrach József híres zene-aesthetikai tanulmánya „Schopenhauer és Wagner Rikárd“ (1887.). Továbbá Kaposy I. „Hartmann E. bölcsészeteinek ismertetése“ (1882. 228. l.).

A Stöckl-féle philosophia I. részét Zafféry Károly (a bródi trappista kolostor későbbi pater Angelicus-a) fordította. Répássy csak később állott a fordítók és átdolgozók közé.

A „különlenyomat“ 10-ik lapjának első 12 sora az újabb kath. bölcséleti mozgalmaknak van szánva. „Kiss, Lubrich, Klinger sind die namhaftesten in ihren gelehrten Hand und Lehrbüchern.“ Több „kiválóság“-ról nem tesz említést. A sok közül csak Sullay István pályanyertes műveit a „Szabadság, szabadelvűség, vallás“ és „Szabadság, egyenlőség, testvériség“ (1879.), Platz B. „Az ember eredése, faji egysége és kora“ (1884.), Kazaly Imre „Élet és társadalom“ (1882.), Prohaszka Ottokár „Isten és a világ“ (1891.), végül Kozáry Gyula „Korunk bölcsélete“ (1992., 360. l.) című önálló philosophiai műveket ajánljuk dr. Szlávik figyelmébe. A Platz B. műve németül is megjelent s akkoriban sajtónk

föl is panaszoalta, hogy „Németországban kitüntető figyelemre méltatták“. A Kozáry műve meg nem pusztán felekezeti szempontból szolgál érdekes tanulságokkal. Ám az „Aeterni Patris“ szelleme lebeg fölötte, azután a keresztény bölcsélet nevében hadüzenet a positivizmus ellen; de valamint tudományos apparatusa eltagadhatatlan, úgy éles kritikájával, széles látókörével messze fölülemelkedik a közönséges „rendszer ismertetések“ a közönséges compendiumok légkörén. Egyéni meggyőződése és okoskodása még a Broglie-féle exclusiv kath. szempontok érvényesítése mellett is a positivizmusnak, irányának, eredményeinek eleddig legkiválóbb ismertetésévé teszik e művet. A Buday J., a Kun Sámuel („A positivizmus mint vallásbölcséleti rendszer“ 1892.), Ormay L. („A matematikai módszer a positivizmusban“) tanulmánya inkább részletek, az egészre való tekintet nélkül.

A „különlenyomat“ 10-ik lapján véget ér a szoros értelemben vett magyar bölcselkedés ismertetése. Itt megkérdeznünk, minő képet festett meg annak a „jó szomszédnak“, mely minden haladásunkat úgyis mindig a maga közvetlen hatásának szereti betudni.

Úgy látszik dr. Szlávik nem akart egyebet, mint az 1888-ban 98, 1889-ben 116 lapon megjelent, Zeller, Schwegler, Falckenberg nyomán készült „Bölcsészettörténet“-e jegyzeteiben jól-rosszul felsorolt magyar philosophiai írók névsorát egy külföldi szakfolyóiratban is értékesíteni. Ám ez a compendiumok-compendiuma a legújabb philosophiai áramlatokat csak kivonatosan érinti; a mennyire hasznos szolgálatot tesz a magyar philosophiai írók meg-megemlegetésével — természetesen azoknak, kik Balogh. Pápay, Behyna tanulmányát nem ismerik — épp oly hézagos és határozottan hibás ott, hol már Pápay, Behyna munkájában kész adatot nem talált. A magyar philosophálás önálló fejlődését sehol sem is kísérte kellő figyelemmel.

Így járt el a „különlenyomat“ is. Valljuk meg, kényelmes módot használ a hiányossága leplezésére. A hol kifogy a kész adatból, a hol tehát a maga egyéni búvárkodására volt kényszerítve, merész fordulattal oda vetett „és mások“ „s a többi“ zárják be hirtelen a sort.

Hogy Köteles Sámuel t pusztán a Kant híveként jellemzi, kisebb hiba?

Köteles philosophiai pályájának első része tényleg a Kant hűséges szolgálatában telik le. De 1827—1831-ig, tehát utolsó éveiben a Krug-ét is messze túlszárnyaló „harmonistikus“ philosophiát, az elhatározást formáló, az erkölcsi életben hasznos gyümölcsöket termő bölcselkedést szolgálta egész lelkesedésével Philos. encyclopaedia-ja (1829.) s méginkább az Akadémiának Kállay Ferencz és különösen Szontagh G. rendes tagoktól kitűntetően ajánlott „Philos. Anthropologia“-ja, — melyet 1839-ben Toldy adott ki — világos bizonyosságai ennek a fejlődés folyamatnak. Ha dr. Szlávik legalább a Beöthy (I. 157. l.) sorait elolvassa Kötelesről, meg kellett volna tudnia, hol és hogyan méltassa.

A „magyar vagy egyezményes bölcséletnek ő volt a megindítója.“ Erről a „magyar bölcsletről“ dr. Szlávik (a 10. l. 17—19. sorai) csak annyit lát jónak kijelenteni, hogy „ist ein Konglomerat von Kant, Schmid, Jouffroy und griechischen philosophischen Gedankenelementen“, Bizonytal azért mond *csak* ennyit, hogy alap gondolatát, mely szerint egész philosophiai műveltségünk a németek jóvoltából fejlődött — meg is bizonyíthassa. Pedig épen itt, főképen Hetényi- és Szontagh-nál lett volna legjobb alkalmá megvitatni, hogy a magyar philosophálás a műnyelv tökéletlen voltának ellenére is tudott valami újszerűt alkotni s — a mi alaki hibáit ellensúlyozza és nagy érdeme, — az elvont rendszerezést, a nyakra-főre új rendszer-alkotást gyakorlati alkalmazással kívánta felváltani. (L. Körössy György eperjesi tanár: „Önállóságra törekvés a magyar philosophiában 1837—1857.“ című Kolozsvárt 1886. megjelent tanulmányát). Hogy tökéletes egészszé nem bírt fejlődni, annak oka abban rejlik, hogy „nálunk a politikai pálya azon mező, melyre azért sereglenek össze a jelesebb fők, mivel ott a nemzeti nagy érdekű kérdések feloldásáról van szó s általuk az irodalom más érdekei háttérbe szorulnak“. (L. Térey „Elmélet és szemlélődés“ 1843. 1—2. l.) Körülbelül így beszélt Wlassics cultusminister is a kolozsvári híres avató-beszédében.

Imre J., Köteles S., Hetényi J., Szontagh G. részletes méltatása mindenestre szükséges lett volna ennek a sokat emlegetett „egyezményes“ bölcséletnek, mint immár történeti különlegességnek komoly ismertetésében.

Bárány Péter, Berényi Sándor, Benyák B., Sartori B., Endrődy J. Szilasy J. névleg sincsenek megemlítve. Talán mert

régebb írók, a kiknek munkássága nyomtalan enyészett el a következő korok irodalmi mozgalmaiban?!

De legalább az újabb kornak megközelítőleg hű képét festette volna meg dr. Szlávik „különlenyomatá“-ban. Csaplár B. „Platon munkái“ (1845.) Haberern Jon. „Aristoteles három könyve a lélekről“ (1865.) és „Aristoteles Nikomachoszhoz intézett ethikája“ (1873.) mai műfordítóinknak is állandó forrás-művül“ szolgálnak.

A Pápay J. idézett tanulmányában már nem tárgyalt, tehát legújabb kor nevezetesebb philosophiai munkái közül a következőket ajánljuk dr. Szlávik figyelmébe: Beöthy Leo „Nemzet-lét“ (1876.), „A társadalom keletkezéséről“ (1878.), Dippel József „Korunk két főkérdése, mint minden vallásbölcselet alapja“ (1879.), Soós M. „A keresztény álláspontja a természetben“, 2. k. (1879.), Szabó M. „Az ember“ (1880.), Horváth J. „A nagy isten eszméje“ (1881.), Szabó Ignác „Lélektani képek“ (1881.), a nálunk Margo T. által képviselt Darwinismus éles bírálata), Maczki V. „Bölcészeti értekezések“ (1882.), Erődsi M. „Objectiv metaphysika“ (1885.), Dressel J. „Az élő és élettelen anyag“ (1885.), Szentiványi K. Gyula „Társadalmi és állami újjászületés“ (1888.), Weisz J. „Isten a világűrben. Önálló természetes világnézet“ (1891.), Lyka K. „A modern művészet bölcselete“ (1892.), dr. Simon J. S. „Az egységes és realis természet-philosophia alapvonalai“ (1895.), Jász Géza „A fejlődés törvényei, különös tekintettel a gazdasági életre“ (1893.). A kisebb-körű legújabb tanulmányok közül: Posch J., a sokat emlegetett felekezetenkívüli tanár „Az idő elmélete“ (1894.), Pekár K. „Az aesthetikai érzések psychológiája“ (1895.), s főképen — már csak a Wundt-féle psychologiai kutatások új alkalmazásánál fogva is — Palágyi M. „Psychol. tanulmányok“ (1893.) című művét.

A philosophiai erkölcsantant illetőleg: Sárffy A. „A tulajdon“-ról (1884.).

Az ismeret-elméletben: Golenich K. „Az ismeretről“ (1877.), Pázmány Zolt. „Rosmini Serbati tana az eszmék eredetéről“ (1890.), továbbá „Az ismeret eredetének kérdése a XVII., XVIII. sz. philosophiájában Kant-ig“ (1889.), mely munkáról maga dr. Szlávik a „Prot. Szemlé“-ben (1890-iki évfolyamában I. 35. l.) úgy nyilatkozott, hogy „az egyes rendszerek ismeret-

elméleti részének tárgyalásánál a legkitünőbb forrásokat használta s a magyar bölc. irodalmunkban figyelemreméltó adalék.

A philosophiai történetírásban: Szvorényi J. „Mit tartunk a philosophiáról Platontól a XVIII. századig“ (1839.), Ompolyi M. Ernő „A bölcészet Magyarországon a skolasztika korában“ (1878.), Kaufmann Dávid „Adalékok a középkor physiologiája és psychológiájához“ (1884.), Stiegler Gyula „A héber bölcészet“ (1885.), Besze János „A történet bölcészete“ (1885.), Kőrössy György már említett „Ónállóságra törekvés a magyar philosophiában 1837—1857.“ (1886.). A Besze Jánoséval egy sorba állítható Ruzsicska Kálmán „A XIX. századbeli francia spiritismus aesthetikai munkássága“ (1878.) című terjedelmes tanulmánya.

A fordított nagy műveknek, a kisebbkörű — de a „Leibnitz“ 11 lapos értekezésénél szélesebb terjedelmű — értekezéseknek száma pedig — légió.

A felsorolt „adatok“-ból — ha dr. Szlávik a „Magyar Könyv-Szemle“ köteteit is átböngészi, többet is talál — két dologról kell meggyőződni. Arról, hogy nálunk a philosophálás ma is folytonos fejlődésben és működésben van, s arról, hogy záró sorai alaptalanul vádolják meg tudományosságunkat philosophiai meddőséggel.

A vallásbölcselet legújabb áramlatainál a Schmidt „természet-vallás“-át is figyelemre méltathatta volna. Legalább ennyit csakugyan megérdemel. Azután annyiban is érdekes, hogy a 60-as évek félbeszakadt metaphysikai új irányának a „megnyugasztáló továbbfejlesztése“. A Helfferich és Ulrici éles elmével s mindenesetre tetszetősebben alkalmazott eszméi szólalnak meg benne — valóban „zur Versöhnung des Zwiespaltes zwischen Religion, Philosophie und wissenschaftliche Empirie“. Mintha elkésett visszhangja volna a Steiner Sámuel kémárki tanár 1882-ben megjelent „Allgemeine Metaphysik zur Begründung eines vernünftigen Welt- und Lebensansicht“-jének. Csakhogy ez Kant, Fries és Appeltet vallja forrásainak; Schmidt a vert nyomoknál sokkal előbbre halad. Böhmert, Öreg Jánost külön is kellett méltatnia!

A „különlenyomat“ philosophiai részének ismertetése ezzel bezárulhatna, ha 12-ik lapjának középső pontja nem kívánna még egy pár megjegyzést.

Pápay J. értekezésének utolsó hét sorát fordítván, Kölcseyre, b. Eötvös J.-re és Madács(sic!)-ra reflectál, mint a kik „hazánkban a philosophiaiilag művelt szellemekre legtöbbit hatottak“.

Ez a pár sor akár új „különnyomattá“ bővíthetett volna, ha dr. Szlávik irodalmunkban mélyebben keresgél. A nemzet egész gondolat- és érzésvilágát megtalálhatná Vörösmarty, Arany, Petőfi költészetében; az ember lelki forradalmainak — minden német szörszálhasogatásnál alaposabb és tanulságosabb — bonczolgatását b. Kemény Zs. regényeiben; a legphilosophusabb dialektikát Deák és Kossuth szónoklataiban.

A mi a philosophiával rokon neveléstudományt és neveléstörténetet illeti. a „különnyomat“ összesen 14 sorban mondja el a legújabb (1869.) kornak bibliographiáját. De még ebben is hiányos. A dr. Mázy E. 1895-ben megjelent „Neveléstudomány“-át névleg sem említi.

Magában ugyan érthetetlen, hogy míg a philosophiánál, ethikánál a legrégebb nyomokon kezdi, itt — a paedagogiánál — megelégszik a legeslegutóbbi irodalom rövidre szabott vázolásával. Ezt a rendszertelenséget azonban eléggé megmagyarázza az a körülmény, hogy míg a philosophiára az 1878-ig terjedő időszakot illetőleg Pápay és Behyna tanulmányában, a jogbölcészetre Werner („A bölcséleti jogtudomány története“, 2. kiadás 1881.) művében — csak épen fordításra váró — kész anyagot talált: addig a paedagogia magyar irodalmára eleddig teljes művünk nincsen. Bizonyosan ezért maradt el az aesthetika is. Még pedig egészen!

A Kéry Sámuel „Keresztény Seneca“ ja (1654.); a Nagy Lajos „Magyar Cato“-ja (1750.); a Nagy Jánosnak — verses volta miatt curiosumnak is érdekes — „Údvari Kátó“-ja (1790.) és főképen Faludi Ferencznek félig bölcséleti, félig paedagogiai műveitől kezdve — mondjuk dr. Mázy E. tavaly hirdetett nagy munkájáig — alig van ága irodalmunknak, mely számra annyi, tartalomra oly önálló műveket mutathatna, mint épen paedagogiai irodalmunk. Talán legrészletesebb kérdései között sem akad már olyan, mely, akár több szempontból is, feldolgozva ne volna.

Legalább Beke Kristófra s még inkább a magyar Fenelon-ra, Beély Fidéltre büszkén hivatkozhatott volna. Sokoldalú munkásságuk, különösen a nemzeti nevelésben szerzett érdemeikért bizonynyal méltók ennyi elismerésre.

Az aesthetika a műízlés s a művészet lüktető ereje. Évzredes tapasztalás nyújtotta adatokból. lassú elvonás útján készült szabályszerűségek tudománya. Tehát bölcsélet. Elmélet s egyúttal

rendszeres gyakorlati alkalmazás. Belső kialakulására első okot és tárgyakat a költészet ad. Mint az önkénytelenül fejlődő műbirálat eredményeinek folyton gyarapodó összessége, úgyszólván egyszerre jelentkezik a szoros értelemben vett philosophálással.

Dr. Szláviknak tehát — épen célja szempontjából — mindenestre kötelessége lett volna, hogy fejlődése főbb szakait, önállóbb művelőit legalább vázlatosan méltassa. Almási Balogh Pál („Philos. pályamunkák“, I. 1835.); Versényi György („Az aethetica hazánkban“, 1874.); Radnai Rezső („Aesthetikai törekvések Magyarországon 1772—1817-ig“, 1889.); Beöthy Zsolt („A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban“, 1886., II. k. 1887.); Greguss Ágoston („Rendszeres széptan“, 1888.) és Gyulai Pál („Katona és Bánk-bán“-ja, „Vörösmarty életrajza“ stb.) kellő fölvilágosítással, bőséges adatokkal szolgálnak a lelkiismeretes buvárkodónak.

A „különlenyomat“ 14—17. lapjai (a jogbölcészetet illető rész) már egyszerű könyv- és névjegyzék, jobbára Werner idézett műve nyomán. Az 1881-től (Werner műve eddig terjed) 1895-ig lefolyt másfél évtizedben összesen hat nevet talál dr. Szlávik abban az irodalomban, mely közéletünk sajátos fejlődésénél fogva mind máig legtermékenyebb!

Egy-egy tévedés még itt is akad. Szilágyi (1813.) művének teljes címe: „Practica philosophia“. Ennek csak második része az idézett „Jus naturae“. Benczúr J. műve nem 1848-ban, de 1852-ben jelent meg, még pedig 100 arany pályadíjjal koszorúzva.

*

Hosszasabban foglalkoztunk a „különlenyomattal“.

Szerzője ne mondassa, hogy csak bíráltunk, való adatokat azonban nem állítunk az övéi ellenébe; hogy a hiányokra meg pusztán rámutatunk, de pótlásukra nem gondolunk.

Másért is. Szakkérdések történetének „tudományos“ tárgyalásában, főképp a külföldnek szánt műveknél a lelkiismeretes munka első kötelesség. Bár, úgy látszik, ma sem vagyunk túl azon a koron, mikor a külföldön rólunk megjelent műveket — egyedül a jó szándékot tekintve — minden kritika nélkül nagy ujjongva fogadtuk: annak az ideje talán mégis csak elérkezett, hogy önmagunk, tulajdon magunkról valóságot hirdetni mindenekfölött való feladatunknak ismerjük.

Dr. Szlávik tanulmánya se annak a kötelességnek, se ennek a föladatnak nem felel meg.

Annak nem, mert legnagyobbrészt mások dolgozatának merő szolgálai másolása; ennek sem, mert rendkívül hiányos volta miatt a való történetnek hű tükre nem lehet.

Külön lenyomatában szóról szóra valóra váltotta dr. Szlávik a régi mondást: „a mi kevés jó van benne — az a másé; a mi a magáé, az meg merőben hiba . . .“

Dr. Serédi L.

* * *

„Die Prinzipien der Mechanik in neuem Zusammenhange dargestellt von Heinrich Hertz. Mit einem Vorworte von H. von Helmholtz. Leipzig, 1894.“

A mechanika alapelveinek kérdése különösen a hetvenes évek óta élénken foglalkoztatja úgy a fizikai tudományok szakszerű művelőit, mint a bölcsészeket, a mit teljesen érthetővé tesz azon fontosság, melylyel ez elvek helyes felfogása, pontos formulázása és ellenmondás nélküli rendszere egész természetismeretünkre nézve bír.¹ Azonban az általános érdeken kívül, melyre a mechanika elvei alapjelentőségöknél fogva méltán számot tarthatnak: új, beható vizsgálatukat szükségessé tette mindenkéltől az, hogy az alapfogalmak egyikének — melyen pedig a mechanika egész épülete nyugodott — t. i. az erőfogalomnak sem ismerettani, sem természettudományi jelentése nem határozott s nem kifogástalan. Szükségessé tette továbbá e vizsgálatot a physika egyéb ágainak nagymérvű előhaladásán kívül az erély-

¹ L. p. o. H. Klein: Die Prinzipien der Mechanik. Leipzig, 1872. — Dühring: Kritische Geschichte der Prinzipien der Mechanik. Berlin, 1873. — Thomson und Tait: Handbuch der theoretischen Physik (Elements of Natural Philosophy). Braunschweig, 1871. — H. Sternitz, Physikalische Grundlagen der Mechanik. Leipzig, 1873. — Mach: Die Mechanik in ihrer Entwickelung historischkritisch dargestellt. Leipzig, 1883. — H. von Helmholtz több értekezését, így: Ueber physicalische Bedeutung des Prinzips der kleinsten Wirkung 1887. — Dr. Georg Helm: Die Lehre von der Energie. Leipzig, 1887. — Ostwald: Lehrbuch der allgemeinen (physikalischen) Chemie. II. Bd. I. Th. Chemische Energie. — W. Wundt: System der Philosophie. Leipzig, 1889. és Logik 2 Bde. Stuttgart, 1894. — L. még König Gy.: A dinamika alapegyenleteinek jelentéséről. 1887. és C. de Freycinet: Essais sur la philosophie des sciences. Paris, 1896.

megmaradás elvének kiváló jelentősége, melyet az e század második felében nemcsak az exakt tudományok szempontjából, hanem összes ismereteinkre nézve nyert¹ s az ennek felismerése alkalmával azonnal jelentkezett s azóta folyton erősülő törekvés, hogy t. i. az erőfogalom teljes mellőzésével összes természetismeretünk az erély átalakulásának elvére alapíttassék.²

Eme magukban is elég fontos okokhoz járul még az élő kapcsolat hiánya a bölcsészet és természettudományok között, mely századunknak különösen első felét oly sajnosan jellemzi s a melyre viendő vissza az exakt tudományok művelőinél tapasztalható két túlság: kiváló előszeretet tudományuk egyes tételeinek bizarr s a legmesésebb speculatiót megszegyenyítő értelmezése iránt,³ vagy pedig idegenkedés mindattól, a mi a legkisebb mértékben a philosophiára emlékeztetett,⁴ mindkettő egyaránt hátráltatván az egyes tudományok alapelveinek, egymással való összefüggésüknek, valamint a tudás egésze szempontjából való értéküknek helyes méltatását és felismerését.⁵

A kellő philosophiai alapvetés hiánya indítja Hertzet⁶ is,

¹ V. ö. *Heller Á*: A XIX. század physikai kutatásának mozgató eszméiről. Budapest, 1888.

² *G. Helm*: Die Lehre von der Energie, p. 56. és 71. — *W. Ostwald*: Chemische Energie. p. 48. Ez utóbbi mű szerint mai tudásunk álláspontján a természet legáltalánosabb törvénye a következő: «*Damit etwas geschieht, ist es notwendig und zureichend, dass nicht kompenzierte Intensitätsdifferenzen der Energie vorhanden sind*».

³ Az idő-, tér-, erő-, anyagra vonatkozó fantastikus elméletek keletkezése nagyobb részt ép arra az időre esik, a mikor a philosophiát a szaktudományok művelésére disqualifikálónak tekintették.

⁴ Leghatározottabban látjuk ezt kifejezve *Kirchhoff*-nak a mechanika feladatára vonatkozó ismeretes meghatározásában: «*Die Mechanik ist die Wissenschaft von der Bewegung; als ihre Aufgabe bezeichnen wir: die in der Natur vor sich gehenden Bewegung vollständig und auf die einfachste Weise zu beschreiben*. Mechanik p. 1.

⁵ Nem épen alaptalan e tekintetben *Zöllner*nek kemény vádja: «*dass es der Mehrzahl unter den heutigen Vertretern (1871) der exacten Wissenschaften an einer klar bewussten Kenntniss der ersten Prinzipien der Erkenntnisstheorie gebreche*». Über die Natur der Cometen. 3. Aufl. 1883. p. IX.

⁶ *Hertz R. H.* született 1857. február 22. Hamburgban, meghalt, mint a bonni egyetem tanára. 1894. január 1-én. Felfedezéseit, melyek nevét világhírre emelték, nagybárá 1885 után Karlsruheban tette, hol a technikán a physika r tanára volt, míg irodalmi munkásságának ez utolsó gyümölcse élte három végső évében foglalkoztatta.

a modern physikusok egyik legkiválóbbját arra, hogy megbolygatva a physikai tudományok alapvető részének, a mechanikának impozáns százados alkotmányát, új alapon egy másik, ha talán kevésbé tetszetős, de szilárdabb épület létrehozását kísérelje meg. A mi e műben — olvassuk az előszó végén — új, és a mire fektetek egyedül súlyt: az a tárgynak logikai, vagy ha úgy tetszik philosophiai oldala. Munkám a szerint érte vagy hibázta el az eléje kitűzött czélt, a mint ez irányban eredményt elérnie sikerült, vagy nem sikerült.

A mű e bevallott czélján kívül nagyérdekűvé teszi azt még a mechanika mai rendszereinek főként logikai szempontból eszközölt beható bírálata s teljesen érdemessé arra, hogy az egyébként szorosán szakmunkával e helyen is kissé részletesebben foglalkozzunk.

*

A természetismeret lehetőségének első és főfeltétele, hogy a kültárgyakat belső symbolumokra oly módon legyünk képesek vonatkoztatni, hogy jegyeinkből a gondolkodás s a megfelelő tárgyakból a természet törvényei szerint levezetett kép s illetve tárgy egymásnak ismét megfeleljenek. Ha most már mechanikai elvek alatt azokat az általános érvényű tételeket értjük, a melyek szükségesek és elegendők arra, hogy a tapasztalatra való további hivatkozás nélkül segélyökkel a mechanika egész rendszerét tisztán deductive kifejthessük: a mechanika alapfogalmainak ez elvek segélyével kapcsolatba hozatala útján nyerjük a legegyszerűbb képet, melyet a természet az érzéki világtól s annak folyamatairól alkotni képes. Az így előállott kép más és más lesz a szerint, a mint az alapul szolgáló fogalmakat és elveket változtatjuk; hogy közülök melyik felel meg legjobban az ily kép iránt támasztható követelményeknek, azt a tapasztalattal való megegyezésök, logikai tökélyök s czélszerűségük foka és mérve határozza meg (p. 1—5).

Az első képet a mechanika szokott tárgyalásmódja szolgáltatja, melynek kiképzése Archimedes, Galilei, Newton, Lagrange neveihez fűződik. Idő, tér, anyag és erő itt az alapfogalmak, melyeknek egymásra vonatkoztatása Galilei tehetetlenségi-, Newton erő-törvényei s a d'Alambert-féle elv segélyével történik. Az exakt természetismeret legkiválóbb képviselői által létesített eme kép

kiváló becsét Hertz teljes mértékben elismeri, de ez nem tartja vissza attól, hogy annak lényeges hiányaira is rá ne mutasson.

Az eddigi tárgyalásmód fogyatékoságára vall mindenekelőtt, hogy a tisztán logikai és tapasztalati elemek sem az alapelvekben, sem a további következtetésekben nincsenek szorosan elválasztva. Ép ezért nem egyszer az előző tapasztalatokból levezetett tételek is a gondolati törvény jellegét öltik magukra, holott azok érvénye csak addig terjedhet, a meddig az alapul szolgáló tapasztalatoké. Lényeges fogyatkozása továbbá e rendszernek az is, hogy az általa levezetett képek összessége nem felel meg teljesen a természetre vonatkozó képeink összességének: részben többet, részben kevesebbet tartalmazván, mint emez. A természetben vannak jelenségek és vonatkozások, melyeket az alaptörvényekből nem vagyunk képesek levezetni; viszont az alapul vett fogalmakból és elvekből oly eredményeket is nyerhetünk, melyeknek megfelelőt a valóságban hiába keresünk. Sőt egyes tények egyenesen arra vallanak, hogy e rendszer értelmében levezethető nem egy postulatum egyenesen megvalósíthatlan, a természeti renddel ellenkező. De legnagyobb kifogás alá esik e kép az erőfogalom és az erőműködésre vonatkozó elvek tekintetében. Így mindjárt a Newtoni alapelvek vizsgálata arról győz meg bennünket, hogy a két első elvben (a tehetetlenség és az erőhatás elve) szereplő erőfogalom nem teljesen azonos a harmadik elv (a hatás és visszahatás elve) erőfogalmával. Mert míg amott csupán egy testre s egy meghatározott irányban működő erőről van szó, addig itt az erő mindig két testet kapcsol össze, melynek irányául ép úgy vehető az első testet a másodikkal, mint megfordítva összekötő egyenes. Az alapfogalmakban és elvekben rejlő határozatlanság az oka azután annak, hogy egyes jelenségek magyarázatában lépten-nyomon nehézségekre bukkanunk. Például szolgálhat erre a centrifugális erő, mely mint a *mozgás okozata* jelenik meg, holott az eredeti meghatározás értelmében *az erő mindig a mozgás oka* s az erőhatásra felállított alaptörvények csakis ily erőkre vonatkoznak. Ha pedig elismerjük, hogy a centrifugális erő elnevezés helytelen s hogy itt csak a tehetetlenség hatásával van dolgunk: akkor meg a harmadik mozgási törvénnyel keveredünk ellenmondásba, mely valóságos s nem névleges erőt követel.

És még ha az erők felvétele a természet könnyebb megértésére s a jelenségek egyszerű magyarázatára vezetne bennünket!

A dolog azonban éppen ellenkezőleg áll. A természetben tapasztalható változásokat előidéző erők legnagyobb része ugyanis tapasztalatunk körén kívül esik, sőt magok az egyszerű erők, a melyek a test legapróbb részei, az atomok között működnek, tapasztalat tárgyai ép oly kevéssé lehetnek, mint az atomok, melyeket állítólag összekötnek. Különb is a mechanikai levezetésekben ez egyszerű erők csak átfutólag fordulnak elő, akárhány esetben pedig nagyon egyszerűeknek látszó jelenségek és törvények levezetésére is alkalmatlanoknak bizonyulnak. Lehet-e ily körülmények között az erő, az egyszerű erő adott fogalmát tapasztalatszerűnek s felvételét jogos és czélszerűnek tekinteni? Hát ha még az erők tarka csoportjára gondolunk, melyek egyazon atomhoz, mint közös gyűlőhelyhez volnának állandóan kötve: chemiai, elektromos, mágneses hatásokat s alkalomadtán másneműeket is létesítve! Vegyünk p. o. egy vasdarabot s helyezzük azt valamely szilárd lapra: nem méltán hihetjük az egyensúlyi helyzetből következtetve, hogy itt erők nincsenek működésben? Azonban a mi mechanikánk egészen másra tanít bennünket. A vas minden atomjára a világegyetem összes atomjainak nehézkedési ereje vonzólag hat. Azonkívül a vas minden atomja magnetikus is, ezért a világegyetem hasonlóan magnetikus atomjaihoz a mágneses erők által vonzódik. De a mindenséghez tartozó testekben egyúttal elektromos áram is kering, a mely áramok új, bonyolult erők forrásai, a melyek hasonlóan vonzó vagy taszító hatást gyakorolnak a vas atomjaira. És mert a vas részecskéi magok szintén elektromosak, ez okból megint új erőket kell felvennünk s mintha mindez még nem lenne elég, a molekuláris erőknek is különböző fajait. Ez erők közül egyesek nem jelentéktelenek, úgy hogy ha az itt elősoroltaknak csak egy része működne is: a vasat fűzé-porrá lenne képes szaggatni. A valóságban mégis olyképen lennének egyensúlyban, hogy az erőszakos hatás megsemmisül, hogy a fenforgó ezer mozgási ok daczára mozgás nem származik, hogy a vas nyugalomban marad! Ha e képzeteket egy elfogulatlan gondolkozó elé tárjuk, vajjon fog-e az nekünk hinni s vajjon kit tudunk meggyőzni arról, hogy mi *való* dolgokról beszélünk, nem pedig fékevesztett képzelet alkotásairól? Mi magunk pedig méltán gondolkodóba eshetünk a felett, hogy csakugyan egyszerű-e az a leírás és kép, melyet a vas és részeinek nyugalmi állapotáról nyújtottunk? (p. 5—16.)

Míg csak a század közepén is a természetismeret céljával és a mechanikai világnézet ideáljával az összes jelenségeknek centralis erőkre visszavezetését tekintették, addig a természettudományok legújabb fejlődése az erély megmaradása elvének előtérbe helyezése által egészen ellentétes törekvést látszik támogatni, hogy t. i. a mechanika, mint a természettudományok többi ágai is, mindennemű erő teljes kiküszöbölésével az energiafogalom és elv alapján reconstruáltassék. A mechanika ez alapon megalkotott rendszerében négy alapfogalom: idő, tér, anyag, energia szerepel, melyek közül az elsők matematikai jellegűek, az utolsók ellenben változatlan mennyiségben előforduló realitásokat — substantiákat — jelölnek. Az egyik substantia, t. i. az anyag csupán egy létalakban jelenik meg, ellenben az erélynek mindig két formája t. i. az actualis és potentialis energia szerepel s ép ezeknek egymásba átalakulása, mely az anyagon, ahhoz kötve megy végbe, határozza meg a természetben előforduló változásokat. Az alapfogalmakat pedig a közönséges mechanika által ú. n. integral elvek egyike p. o. a Hamilton-féle¹ kapcsolja össze, a melyek együtt teljesen elegek, de szükségesek is arra, hogy segélyökkel a mechanika teljes rendszere felépíthető legyen. S ámbár a mechanika ily alapon teljesen kidolgozva még nincs, annyit már eleve állíthatunk, hogy a jelzett úton nyerhető kép világosabb s a mi fő, a természetben előforduló mozgásoknak sokkal inkább megfelelő, mint az első. Azonkívül egyszerűség tekintetében is előnyben van ama fölött. Nem kénytelen ahhoz a valóban visszás eljárásához folyamodni, hogy tárgyalásaiban atomokból s ezek tulajdonságaiból, a melyekről pedig vajmi keveset tudunk, induljon ki: a melyek nagyjából nem lévén egyebeknek tekinthetők, mint önkényes feltevéseknek, a belőliök levezetett eredményeket s a mennyiben ezek tapasztalati tények volnának, a levezetés helyességét méltán gyanúba hozzák. Ezek helyett az erély megmaradása elvére támaszkodó tudományos eljárás a tapasztalat által közvetlenül hozzáférhető jegyeket: temperatura, nyomás stb. használ s ezáltal eléri azt, hogy az

¹ A testek mozgása meghatározott időközökben s adott kezdő és véghatárok között olyképen történik, hogy a kinetikai és potentialis energia között levő különbség a mozgás tartama alatt közép értékben lehető legkisebb, p. 19.

elméleti úton levezetett eredményeket ismét a tapasztalat nyelvén tudja kifejteni, sőt magokat a levezetéseket is lépésről-lépésre kísérheti és igazolhatja a tapasztalat által.

Azonban a kétségtelen előnyöknél, melyeket e ma kiválóan kedvelt eljárás mód nyújt, sokkal jelentékenyebbek a hátrányok, melyek végeredményben annak belátására vezetnek, hogy a mechanika gyökeres és kielégítő reformálását ez úton sem remélhetjük. Az energia két formájának kényszerű felvétele; a potenciális energiának állagszerű jellegével sehogy össze nem egyező negatív értéke s illetve annak lehetősége: ugyanarra nézve egy additív állandónak közömbös volta s az a körülmény, hogy a potentialis energia értéke véges anyagban bizonyos megengedhető feltételek mellett végtelen is lehet: mind arra vallanak, hogy az energia-fogalom korántsem oly határozott és ellenmondás nélküli, a milyennek egy alapfogalomnak kellene lenni. Azonkívül bármelyik integral-elv által hozzuk is kapcsolatba a rendszer alapfogalmait, kétségbe kell vonnunk, hogy az a természet alaptörvényét fejezze ki, melyet mindenestre egyszerűnek és mesterkéletlennek kell feltételeznünk. Holott p. o. a Hamilton-féle elv physikai tekintetben nagyon is komplikált jelentésű s kissé különös lenne a természetnek oly czélzatot tulajdonítanunk, miszerint csak azért mutatna fel az alapformula értelmében végbemenő mozgásokat, hogy egy adott matematikai kifejezés variációjá eltűnjék.¹ Azon esetleges ellenvetésre, hogy a természet irányában nem támaszthatunk követelményeket alaptörvényeinek egyszerű voltát illetőleg. Hertz azzal felel, hogy ha a természet irányában nem is, támaszthatunk a természetről adott kép irányában, a mely azonnal megszűnik a tapasztalat hű kifejezője lenni, mihelyt az általa fetűtetett vonatkozások nehezebben érthetők meg, mint maga a tapasztalat (p. 16—29.).

*

¹ A Hamilton-féle elv matematikai formulázása ugyanis a következő:

$$\int_{t_0}^{t_1} (\delta T + \delta U) dt = 0 \quad \text{s illetve} \quad \int_{t_0}^{t_1} (\delta T + \delta U) dt = 0$$

a szerint, a mint U erőfüggvény, vagy nem. T itt az ú. n. eleven erő, δU pedig a végzett munka, mely ha U erőfüggvény, végtelen kis eltolásnál ennek differentialejával (vagy variációjával) egyenlő.

Az erő és energia fogalmai ellen felhozottakból előre sejtethetjük, hogy szerzőnk az új rendszer alapjai közé egyiket sem fogja felvenni. És csakugyan ő csupán a három első fogalmat tartja meg: az idő, tér és anyag fogalmait, a mi az első lényeges különbség az általa felállított és az előbb tárgyalt rendszerek között.¹ A második lényeges különbséget pedig e fogalmak egyikének, az anyag fogalmának változott, helyesebben bővített értelmében használása teszi. Hogy ugyanis az annyi kifogásra alkalmasan adott erő és energia fogalmakat kiküszöbölhesse, kénytelen az anyag fogalmát oly módon határozni meg, hogy e fogalmak tényleg nélkülözhetők legyenek. Ezt az által éri el Hertz, hogy két alakját különbözteti meg az anyagnak, melyek egymástól lényegileg nem, csak érzéklésünk szempontjából különböznek. Az egyik fajta anyag ugyanis az, mely érzékszerveink által észrevehető, tehát reánk nézve közvetlen tapasztalat tárgyát képezi vagy képezhetné, a másik ellenben nem bír e sajátsággal s illetve vele szemben mi nem bírunk e képességgel: azt csak ama hatásaiban ismerjük meg, a melyeket magából az észrevétünk alá tartozó anyagból s mozgásaiból nem vezethetünk le. Az ily fajta hatásokat a másik két elmélet az erőnek vagy energiának, mint agenseknek tulajdonítja, azonban Hertz szerint az anyagra, -- bár észre nem vehető alakjában -- s annak mozgásaira való visszavitele a máséknél ki nem magyarázható jelenségeknek annyival következetesebb és tapasztalatunknak megfelelőbb, mert csak azt teszszük a mindenségben mindenütt jelenvalóvá, a mit abban közvetlenül is érzékelünk s csak oly tulajdonságokat tételezünk fel az anyagnak ez új fajtájáról is, a melyeket az ismert anyagnál találunk, az egy érzékelhetőség kivételével. Az anyagra vonatkozó ezen különbségtételnél hivatkozik Hertz a physika legújabb eredményeire, különösen a villamosságtan terén, a melyek bizonyos és pedig nem kis számú hatásokat tényleg ilyen egyebekben érzékelhetlen anyag mozgásának tulajdonítanak; hivatkozik *Maxwell*, Lord *Kelvin* és *Helmholtz*-ra, a kik a természetmagyarázatnak rokon módját

¹ *Kirchhoff* is tisztán e három fogalomból akarja levezetni classikus művében a mechanika tételeit. (G. Kirchhoff Mechanik). Azonban *Kirchhoff* a természetben előforduló mozgásokat csak egyszerűen leírni akarja s nem okaikra is visszavinni, míg Hertz *nem leírást*, hanem *magyarázatot* igyekszik adni s e magyarázatot a rejtett anyag sajátos alkatában (folytonosság) s titkos mozgásaiban találja meg.

egyes jelenségkörökre már sikerrel alkalmazták. S ha e felvételek — mondja Hertz — egyes esetekben azon kívánt eredményre vezethették korunk legkiválóbb physikusait, hogy ez úton az erőfogalmat a természetismeret egyes területeiről kiküszöbölhették, miért ne lehetne megkísérteni ugyanezen felvétel segítségével, hogy e zavaros fogalmak fellépésének minden téren eleje vétessék.¹

A három alapfogalom azonban magában még nem elég a mechanika teljes megalkotására. Kettőt közülök: az időt és tért minden új fogalom vagy tétel igénybevétele nélkül kapcsolatba hozhatunk s egymásra vonatkoztatásuk által fontos, a tapasztalattal egyező tételeket vezethetünk le, melyek a mechanika alapvető részének, a kinematikának körébe tartoznak. Ép így tárgyalhatók külön a tér és anyag fogalmainak kapcsolatából eredő vonatkozások, melyek a térbeli anyag részei között az időtől függetlenül állanak fenn. A szoros értelemben vett mechanikai (kinetikai) tárgyalás azonban mind a három alapfogalomnak összekötése útján válik lehetővé, a mihez egy vagy több mechanikai elvre van szükség. Hertz egyetlen ily elvet, „alaptörvényt“ vesz föl, de a mely csak formulázását tekintve egy, tényleg azonban két tételt tartalmaz: a Galilei-féle tehetetlenségi és a Gauss-féle elvet, melyet közönségesen a legkisebb kényszer, ritkábban a leg-

¹ Was wir gewohnt sind als Kraft und als Energie zu bezeichnen ist dann für uns nichts weiter als eine Wirkung von Masse und Bewegung. nur braucht es nicht immer die Wirkung grobsinnlich nachweisbarer Masse und grobsinnlich nachweisbarer Bewegung zu sein. Eine derartige Erklärung einer Kraft aus Bewegungsvorgängen pflegt man eine dynamische zu nennen, und man kann wohl sagen, das die Physik gegenwärtig derartigen Erklärungen in hohem Grade hold ist. Die Kräfte der Wärme hat man mit Sicherheit (?) auf die verborgenen Bewegungen greifbarer Massen zuckgeführt. Durch *Maxwell's* Verdienst ist die Vermutung fast zur Überzeugung geworden, dass wir in den elektrodynamischen Kräften die Wirkung der Bewegung verborgener Massen vor uns haben. Lord *Kelvin* rückt die Möglichkeit dynamischer Erklärungen der Kräfte mit Vorliebe in den Vordergrund seiner Betrachtungen; in seiner Theorie von der Wirbelnatur der Atome hat er ein dieser Anschauung entsprechendes Bild des Weltganzen zu geben versucht. *Helmholtz* hat in der Untersuchung über die cyklischen Systeme die wichtigste Form der verborgenen Bewegung ausführlich und zum Zwecke allgemeiner Anwendung behandelt; durch ihn ist den Ausdrücken «verborgene» Masse, «verborgene» Bewegung die Geltung technischer Ausdrücke im Deutschen verliehen. (p. 31.).

kisebb négyzetek elvének neveznek.¹ Ez alaptörvény a következő: *minden szabad rendszer megmarad nyugvó, vagy a legegyenesebb pályán egyenletesen mozgó állapotában. Systema omne liberum perseverare in statu suo quiescendi vel movendi uniformiter in directissimam.* A „legegyenesebb“² kifejezés elkerülésével s némi körülírással az alaptörvény ez: „ha az anyagi rendszer részeinek összefüggése pillanatra megszönnék, azok egyenesvonalú egyenletes mozgással szóródnának szét, de mivel ily szétbontás a fennálló szilárd kapcsolat folytán tényleg lehetetlen, a jelzett mozgáshoz a részek oly közel maradnak, a menyire ez csak lehetséges“.

E törvény számos ismert tapasztalat kifejezésének s ép ez alapon a még nem vizsgált vagy ezután lehető tapasztalatokra érvényesnek felvett *hypothesis*nek tekintendő. Hogy tehát érvényét s alkalmazhatóságának körét helyesen ítélhessük meg, a természetben előforduló anyagi rendszerek és mozgásaik három osztályba lesznek sorozandók. Az első osztályba azok tartoznak, a melyekre vonatkozó tapasztalatok alapján történt épen e törvény felállítása s a melyekre nézve ennél fogva az az ismert általános érvényű tapasztalat egyszerű kifejezése. Ilyenek p. o.

¹ A Gauss-féle minimum-elv a következő matematikai formulázásban adható:

$$\sum mc_k^2 < \sum me_i^2$$

a hol m anyagrészcskét e eltérést jelent és pedig e_k azon — irány és nagyság szerint vett — eltérést, mely a mozgó pont tényleg elért helyzete és azon helyzet között van, a melybe az erő hatása alatt szabadon eljuthatott volna, e_i pedig ugyanezen pont és a részecskére nézve lehető (a rendszer természetével egyező) elmozdulás végpontja által meghatározott eltérést. Ha az me^2 szorzatot a részecske mozgását korlátozó kényszer mértékének vesszük, akkor a tétel következőleg fejezhető ki: az anyagi rendszerek mozgása úgy történik, hogy a kényszerek összege mindig minimum. vagy más szavakkal: bármely feltételeknek alávetett rendszerek mozgása állandóan a szabad mozgással lehető egyezésben megy végbe. (L. a tétel szövegbeli fogalmazását).

² «Legegyenesebbnek» Hertz oly pályát nevez. melynek összes pályaelemei legegyenesebbek, vagyis a melynek elemei az összes lehető s közös érintőjű pályaelemek között a legkisebb görbületűek (az érintő egyenessel leginkább összeesők). p. 101. A tehetetlenségi elv *Newtoni* alakja: *Corpus omne perseverare in statu suo quiescendi vel movendi uniformiter in directum . . .*, csak az utolsó szóban tér el Hertz elvétől.

a légüres térben mozgó szilárd testek, vagy a zárt edényben mozgó folyadékok. A második osztályba azokat a testeket sorozhatjuk, melyeknek mozgásai akkor és csakis akkor rendelkezhetők az alaptörvény alá, ha a közvetlen érzéki tapasztalat mellett alkalmas hypothesisist veszünk segítségül. Ide tartoznak p. o. az ütközés jelenségei s a mozgás azon esetei, a melyeket rendszeren távolítható erők, tömegmozgás stb. hatásai¹ gyanánt szoktak tekinteni. A testek ezen osztályára nézve az alaptörvény igen valószínű, de mindenesetre megengedhető hypothesis. A harmadik osztályba végül azon testrendszerek tartoznak, melyeknek mozgásai ma még sem tapasztalatszerűleg, sem alkalmas hypothesisok segítségével nem rendelkezhetők az alaptörvény alá, a milyenek az összes szerves vagy élő lények mozgásai. Azonban ezekre nézve is az alaptörvény ha valószínűnek nem, de megengedhetőnek tekinthető, mert a mennyire e téren ismereteink terjednek. Határozottan sem annak érvényét sem érvénytelen voltát nem állíthatjuk.

Az alaptörvény érvényét illető megszorításokhoz képest ennél fogva a mechanika körébe csak a két első fajta mozgás vehető fel, későbbi kiterjedtebb és megbízhatóbb tapasztalatoktól függvén, vajjon az alaptörvény érvénye a szerves lényekre, vagy ezek részeit tevő anyagi rendszerekre is kiterjeszhető-e?

Ezzel főbb vonásokban vázoltuk a nagyérdékű mű feladatát, melynek sikeres megoldására szerző valóban bámulatos szellemi erőt és buzgalmat fordít. Még csak kiegészítésül jegyezzük meg, hogy a munka a bevezetésen kívül két főrészből áll s az első részben az anyagi rendszerek geometriája és kinematikája, a másodikban a szoros értelemben vett mechanika kerül tárgyalás alá, úgy hogy a két rész között a tapasztalásra vonatkozás szem-

¹ Wenn wir die greifbaren Körper solcher Systeme zur Ruhe bringen, so verharren sie nicht in diesem Zustande, sondern setzen sich freigemacht, aufs neue in Bewegung. Sie folgen also scheinbar nicht dem Grundgesetz. Hier wird die Hypothese immer wahrscheinlicher, dass die greifbaren Bewegungen nicht die einzigen Bewegungen solcher Systeme sind, sondern dass, wenn wir die sichtbaren Bewegungen der greifbaren Körper zur Ruhe gebracht haben, noch Andere verborgene Bewegungen in den Systemen bestehen, welche sich dann, wenn wir die greifbaren Körper freigeben, diesen aufs neue mitteilen. Über diese verborgenen Bewegungen lassen sich, wie es scheint, stets solche Annahmen machen, dass die vollständigen Systeme dem Gesetze gehorchen. (p. 164.)

pontjából lényeges különbség van. Az első könyv — mint szerző kifejezi — csupán Kant értelmében vett a priori ítéleteket tartalmaz, a melyek képzésénél kizárólag a belső szemlélet és az értelem alakjai és törvényei az irányadók. A második könyvben ítéleteink már tapasztalatokra és pedig kiválóan jövő tapasztalatokra vonatkoznak, tehát szükségképen előző tapasztalatokra támaszkodnak. A tapasztalat igénybevételét azonban Hertz csakis a fentebb adott alaptörvény felvételére s az alapfogalmaknak tapasztalatszerű felfogására s illetve értelmezésére korlátozza. Ha még megemlítem, hogy a tárgyalási módszer mindkét könyvben a levezetések helyességének elbírálását nagy mértékben megkönnyítő synthetikai, s hogy a használt forma a szokottól sokban eltérő, a mit a szintén eltérő tartalom eléggé megmagyaráz: azt hiszem, kiterjeszkedtem mindarra, a mit a kiszabott tér s e folyóirat természete Hertz felfogásának vázolására tekintetbe vennem engedett.

*

Ha most már kérdezzük, vajjon a harmadik kép megfelelő-e csakugyan azon követelményeknek, melyek egy exakt s ismereteink igen fontos körét felölelő tudomány irányában támaszthatók, meglehetősen nehéz helyzetben fogjuk érezni magunkat. Szerző ugyanis — mint a vázlatosan előadottakból is kiviláglik — oly élenken érzi az eddigi tárgyalás ki nem elégítő voltát; oly meggyőzően mutat rá az elkerülhetlen nehézségekre és logikai következetlenségekre, melyekbe a kiindulási alap ingatagsága folytán keveredik: hogy szinte nehezünkre esik, a midőn a saját maga által alkotott képben más alakban, de ugyanazon hiányokat fedezzük fel.

Szerző feladatát lényegében az összes, mechanikailag tárgyalható változásoknak anyag és mozgásból leszármaztatása képezi.¹ A problema tehát maga egyáltalán nem új, sőt nem is ez az első

¹ A mechanika nyelvén fejezve ki: a szabad erőknél kényszer-erőkből, azaz az anyagrendszerek között feltételezett szilárd kapcsolatból történő levezetése.

² V. ö. *P. Volkmann*: Vorlesungen über die Theorie des Lichtes. Leipzig, 1891. p. 8. — *C. Isenkrahe*: Das Räthsel von der Schwerkraft. Braunschweig, 1879. p. 51 és 62 s tovább. — *Wundt*: Logik. II. Bd. I. p. 435.

kísérlet, mely a mechanika s illetve az egész physika körébe tartozó jelenségeket az anyagra s annak mozgásaira viszi vissza.² Ép azért fölmentve érzem magamat attól, hogy egy ily törekvés jogos vagy jogtalan voltát illetőleg, ezúttal discussióba bocsátkozzam. Azt sem kifogásolom, hogy Hertz a folytonossági elmélet alapjára helyezkedik, bár a természettudományban ma uralkodó felfogás az atomelméletet támogatja, melynek elvetésével sokkal nagyobb nehézségek lennének leküzdendők, mint a melyek elhárítására az új elmélet vállalkozik.¹ Az egyébként azonos természetű anyagnak két, reánk nézve lényegesen különböző alakja s annak érzékelhető és rejtett mozgásai azok, a melyekre észrevételeim első sorban vonatkoznak s a miknek felvételét lehetetlen egyszerűnek és természetesnek tartanom. Igaz ugyan, hogy ily anyagokról és mozgásokról a physika ma is kénytelen beszélni bizonyos jelenségek levezetésénél, de még inkább szerepelnek ezek a physika fejlődésének kevésbbé fejlett szakáiban, úgy hogy a tudomány egész fejlődését legalább is oly mértékben jellemzi a kényszerűségből bevezetett anyagok, mint az energia vagy akár az erők kiküszöbölésére irányuló törekvés.² És ez nagyon természetes, mert a tudomány, alapfeladatához képest, a „rejtett“-től, legyen az erő vagy anyag, egyaránt idegenkedik s a meg-

¹ L. az előbb idézett műveket s különösen Isenkrahe i. m. p. 64 s köv. Továbbá P. G. Tait: Die Eigenschaften der Materie. Übers. von G. Sieben. Wien, 1888. «Der neueste Versuch einer Theorie der Struktur der Materie, die Hypothese der Wirbelatome, hat einen durchaus einheitlichen, in sich selbst abgeschlossenen Charakter. Sie bedarf nur weniger einfacher Postulate, aber es wird die Anstrengungen ganzer Generationen hervorragender Mathematiker erfordern, um sie über das Bereich der unmittelbaren Konsequenzen hinaus fruchtbar zu machen.» (p. 21.)

² Így p. o. az aether felvétele is folyton szálka azok szemében, a kik egy végtelenül finom anyagot, mely az égi testek mozgásait absolute nem alterálja igen nehezen tudnak egyúttal szilárdnak és teljesen incompressibilisnek képzelni. «Die elektromagnetische Lichttheorie hat vor der elastischen Theorie endlich den Vorzug, dass sie für den Aether, welcher den Weltenraum erfüllt keine innerlich unwahrscheinliche Constitution anzunehmen braucht. Ja es dürfte vom Standpunkt der elektromagnetischen Lichttheorie vielleicht überhaupt dem Gedanken näher getreten werden können, den Aether als besondere Substanz ganz zu entbehren, und ihn etwa durch eine Fortsetzung unserer Erdatmosphäre, also durch ein ponderables dünnes Gas zu ersetzen.» Volkmann i. m. p. 30.

magyarázhatlannal eszközölt magyarázatot nem szívesen fogadja el. Azonkívül az egyik anyagnak állandóan észrevehető, a másiknak pedig teljesen „rejtett“ volta oly lényeges különbségre utalnak, hogy kissé merésznek kell tekintenünk szerző azon felvételét, miszerint különbség köztük csupán a mi érzéklésünk szempontjából van. Ha meg elfogadjuk e felvételt, akkor a közönséges anyagnál észrevehető különbség analogiájára a rejtett anyagnál is különbségeket kell fölvennünk; vagy az érzékelhető anyagot is homogénnek állítanunk, a mi ellen pedig súlyos tapasztalati érvek esnek latba. Ha pedig mindez ellenvetések elől azzal térünk ki, hogy a mechanika általában csak az anyaggal foglalkozik, tekintet nélkül annak minőségére: ugyan miben fog állani a kép *hűsége*, melyre Hertz oly nagy súlyt kíván fektetni? És még egyet! A rejtett anyagnak és titkos mozgásainak felvételére azért van szükség, hogy általuk oly hatásokat magyarázzunk meg, a melyek a közönséges anyag ismert mozgásaiból le nem vezethetők. Ámde mi alapon állíthatjuk, hogy e titkos anyagnak a közönségeséhez hasonló mozgásai szülik e hatásokat? Ha pedig a rejtett mozgások reánk nézve ép annyira különböznek a tapasztalatiaktól (pedig ez lenne a természetes föltevés), mint maga az anyag, melyen végbemennek, az érzékelhetőtől: mimódon lesznek e mozgások nem hogy exacte, hanem megközelítőleg is tárgyalhatók?

De nem foglalkozom tovább az anyag fogalmából eredő nehézségekkel — bár még nagyon sokat lehetne erre felhozni — csak kérdezem, vajjon elérte-e szerző ezáltal célját, az erő és energia fogalmának teljes kiküszöbölését? Nagyon kétlem, hogy a mű alapos áttanulmányozása után e kérdésre bárki is igennel felelhessen. Előttek ugyanis már Hertz azon érvelése sem látszik meggyőzőnek (40. l.), melylyel azt az esetleges elenvétést megértőtleníteni igyekszik, hogy az anyagrendszerek között feltételezett merev kapcsolattal (a közönséges mechanika ú. n. kényszererői) már t. k. erőket vezetett be. Az is méltán gyanusnak tetszhetik, hogy a tárgyalás folyamán az erő, energia kifejezéseket ép úgy használja, mint akármely más mechanika. Igaz ugyan, hogy határozottan kijelenti, miszerint erő stb. alatt ő nem külön létezőket ért, hanem csak a tárgy megkönnyítése végett bevezetett segédfogalmakat (33. l.), de nem lett volna-e helyénvalóbb az

annyiszor félremagyarázott s előbbi jelentésöktől külön alig választható kifejezéseket egészen kiküszöbölni? De hogy nemcsak magát a nevet, hanem a fogalom lényeges elemeit is megtartotta, erről úgy az erő definitiója, mint e szónak az egész műben való használata meggyőzhet bennünket.¹

Végül az alaptörvényt illetőleg Hertz mesterileg tudta a mechanika két alaptörvényét a lehető legrövidebben, összefoglalva kifejezni; bár a könnyen érthetőségnek s talán a természetességnek is némi rovására esik a Gauss-féle tételnek az egyetlen „leg-egyenesebb“ szó által való jelzése, a mely persze érthető csak az előtt lesz, a ki e kifejezés alapján az egynek látszó tételt a tartalmazott két alapelve leendő képes szétbontani. Úgyszintén teljes elismeréssel keil megemlékeznünk a tárgyalásmódról, mely a gondolkozás logikai fegyelmességéről és a mai tudományos eszközök, nevezetesen a matematikai módszerek teljes ismeretéről és birtoklásáról tanuskodik. A némileg szokatlan forma ellen sem tehetünk kifogást, sőt tekintettel a tartalomra, nem csudálkoznánk, ha az a rendesen használttól még nagyobb mértékben eltérne. Általában daczára az alapfogalmak egyike ellen felhozott súlyos kifogásoknak, sokkal figyelemre méltóbb kísérletnek tartom a mechanika elveinek új alapon való összeállítását, semhogy a tárgy minden oldalú, alapos megvitatása nélkül felette a teljesen kedvezőtlen ítéletet határozottan kimondani megengedhetőnek tartanám. De talán nem leszek igaztalan a mű iránt,

¹ Az erő meghatározása a következő: «Unter einer Kraft verstehen wir den selbständig vorgestellten Einfluss, welchen das eine von zwei gekoppelten Systemen zufolge des Grundgesetzes auf die Bewegung des anderen ausübt.» 455. p. Ide jegyzek még a fentebbi állítás igazolására pár taláalomra választott helyett.

«Die Kraft, welche auf ein System *wirkt*, *leistet* positive oder negative Arbeit, je nachdem der Winkel welchen *sie* mit der Geschwindigkeit des Systems *bildet*, kleiner oder grösser als ein rechter ist. *Steht die Kraft* senkrecht auf der Bewegungsrichtung, so *leistet sie* keine Arbeit.» 515. p.

«*Halten sich zwei oder mehr Kräfte* das Gleichgewicht an einem ruhendem System, so beharrt das System in seinem Zustand der Ruhe.» 527. p.

«*Zwei Kräfte*, welche, nach einander auf dasselbe ruhende System zugleich mit denselben anderen Kräften *wirkend*, das System *in Ruhe lassen*, haben gleiche Komponenten in Richtung jeder möglichen Bewegung des Systems.» 529. p.

ha nagynevű ajánlójának, a kiváló tanítványa után nemsokára szintén elköltözött Helmholtz-nak szavaival fejezem be bíráló észrevételeimet, a melyek szerint a tudományos képzelő erőnek nagy munkát fog adni, míg a Hertz-féle felvétel alapján a physikai erők legegyszerűbb esetei is kimagyarázhatók lesznek s még nagyobb nehézségeket kell leküzdeni, míg az új alapon a physika egyes területeire nézve magyarázat lesz adható.

A mi egyébként nem tart vissza attól, hogy a legnagyobb készséggel igazat adjak szerzőnek abban, miszerint a végzett — nem csekély önállóságra és szellemi erőre valló — munka ép az alapelvek tisztázása tekintetéből nem volt felesleges, még az esetben sem, ha a tudomány ítélete annak valódi értékére nézve végeredményben kedvezőtlen lenne is. (49. l.)

Dr. Horváth József.

* * *

„*Revue d'économie politique.*“ 10-e Année. Janvier 1896. Nr. 1.

„Historique du protectionnisme“ a címe *Lexis*, a göttingeni egyetem tudós professora értekezésének, melyben a védvamos rendszer történetét, előnyeit és hátrányait ismerteti, menten minden pártpolitikai elfogultságtól. A modern protectionismus párhuzamosan fejlett ki a capitalistikus termelés rendszerével s szoros kapcsolatban is áll azzal. Ámde a földtulajdon capitalistikus formája kifejlődésével, ennek képviselői is követelni kezdték részöket a protectiv rendszerből, s így történt, hogy az iparnak adott védelem helyébe a solidaris protectionismus lépett, mely egyaránt terjeszti ki oltalmát az iparra és földművelésre, azaz a termelés minden érdekeire.

Csakhogy ez a rendszer — mondja *Lexis* — természeténél fogva bonyolultabb mechanizmusokra vezet, mint az egyszerű ipari védvám. A csupán ipari védvám alapelvei közé nemcsak a táplálkozásul szolgáló földművelési termények szabad behozatalát kell sorozni, de egyúttal a hasonnemű belföldi termények kivételének meggátlását is. Ellenben a solidaris rendszer védvámokat követelt nem csupán a gabonaneműekre, hanem a belföldi piacra behozott ősterményekre is, minő például a gyapjú és a len. Az ellentétes érdekek egyeztetésére vámvisszatérítésekhez kellett.

folyamodni a kivitelre szánt ipari termékekkel szemben, s ezen bonificatiókból valóságos kiviteli praemiumok származtak, a melyek több mint kárpótolták a vámmilletékekből eredő károkat.

Tovább menve *Lexis*, úgy okoskodik, hogy a kiviteli praemiumok a külföldi piacon emelik az ország fizető erejét, a midőn az árúk mesterséges kivitelét elősegítik és annnyival csökkentik az állam adósságait, melyeket készpénzben kellett volna fizetni, vagy pedig a papírpénz árfolyamának hanyatlásával. Példának okáért, ha Németország 20 millió márka kiviteli praemiummal 200 millió márkára rugó czukorkivitel biztosit, holott ezen praemium nélkül csak 100 millió márkát értő exportálhatott volna, úgy nyilván érezhető befolyást gyakorol ezzel a nemzetközi mérlegre.

A kiviteli praemiumnak ez a befolyása *Lexis* szerint némileg korlátolt körre localisálódik, holott a nemes ércnek jelentékeny kiszivárgása, vagy a váltó-árfolyam emelkedése a gazdasági élet minden ágára visszahat. Másfelől azonban *Lexis* is elismeri, hogy ez a localisálódás éles világot vet arra a tényre, hogy a magános érdekek hogyan nyernek különös előnyt az egész ország rovására, s így méltán fölmerülhetett a kérdés, hogy vajjon az ily célból hozott áldozatok nem lettek volna-e meghozhatók más módon is, a közjó nagyobb előnyével?

Ezt a kérdést *Lexis* nem dönti el, de határozottan állítja legalább is azt, hogy a protectiv rendszer capitalistikus jellege nem akadályozza, hogy a munkásosztályok előnyére válhassék a munkakereslet tartós emelkedése által. Igaz, hogy viszont nem téveszti szem elől a túltermelésből eredhető veszélyeket sem, s rámuta tarra a figyelemreméltó körülményre, hogy minden válság és fennakadás egy aránylag korlátolt és körülbástyázott területen sokkal károsabb eredményekkel jár, mintha az egész világpiacra kihat. Példának okáért egy rossz aratás, egy protectiv rendszer alatt élő országban sokkal nagyobb hátrányokat okoz, még az ipari és munkásosztályra nézve is, mint hol ott, teljes kereskedelmi szabadság uralkodik. Mert természetesen az iparúzó lakosság, mely kénytelen a belföldi piacról fedezni szükségleteit, ugyanazon mennyiségű termékekért kevesebb mennyiségű belföldi élelmiszert kap. Nem is a prohibitiv rendszernek tulajdonítandó Amerikában például a munkabérek átlagos magassága. Sőt Európában épen Anglia, a szabadkereskedés hazája az, a hol

a legmagasabb munkabéreket találjuk, s ezek legalacsonyabbak Oroszországban, mely védvámokkal veszi magát körül.

Viszont másfelől tagadhatatlan, hogy Angliában a szabadkereskedés bizonyos szoros függésbe hozta az ország közgazdaságát a világgazdasággal, úgy hogy el lehet mondani, hogy minden gazdasági rázkódás, a világ bármely táján, érezhető visszhangot kelt Angliában is. Igaz, hogy megfordítva aztán Anglia bármely más ország virágzásából előnyt tud húzni maga is.

De Anglia — fejtegeti tovább *Lexis* — a maga népességének sűrűségével nem is lehetne meg protectionista rendszer mellett, legalább mindenesetre még nagyobb válságok fenyegetnék szünetlen. Népeségi gyarapodása a szabadkereskedelem rendszerének kifolyása, s a gabonavámok eltörlése nélkül nem lett volna lehetséges, mert általában a védvamos rendszer bizonyos határon túl megakasztja a népesedést. Addig, a míg egy országban vannak még földek, melyek előnnyel művelhetők még a szabadkereskedelem mellett alakulható gabonaárak mellett is, addig ez a rendszer talán beválik. De mihelyt a belföldi gabona-termelés további szaporodása a népesség szaporodásának szükségleteivel szemben nem lehet máskép jövedelmező, mint ha a szabadkereskedelem mellett elérhető áraknál magasabb árak követeltek, akkor a mezőgazdaság előnyére oly jogok vétetnek igénybe, melyek a solidaritás elve alapján megilletik. Úgyde ezáltal az élelmi cikkek ára a külföldhez viszonyítva emelkedik; az iparcikkek kivitele nehezítettik. S mivel a földművelő népességet maga a föld bizonyos határok közé szorítja, tehát az ipar, melynek értékesítése a földművelő népességtől függ, nem szaporíthatja bizonyos határon túl munkásai számát a túltermelés veszélye nélkül.

E dogmatikus bevezetés után *Lexis* előadja tanulmánya tulajdonképeni tárgyát, a protectionismus történetét. Franciaországgal kezdi, hol Colbert volt az első, ki rendszeresen és módszeresen a fent kifejtett elvekre alapított protectionista kereskedelmi politikát követett. Azóta számos ingadozás után Thiers kormánya ismét magáévá tette a protectionista elveket azokban a nagy előkészületi munkálatokban, melyek az 1881. május 7-én kihirdetett új általános tarifára vezettek. Az ezen politika hatása alatt kötött kereskedelmi szerződések lejártá után is (1892.) megőrizte uralmát a protectionismus, s ez idő óta semmi keres-

kedelmi szerződés nem köttetik. Franciaország nem nyújt más államoknak egyebet a legkedvezményesebb nemzetek sorába való fölvételért, mint minimalis autonom tarifáját, a mint azt, egy új általános tarifával, az 1892. évi január 11-iki törvény megszabta. Azonban újabb kereskedelmi egyezmény köttetett például Oroszországgal 1893. június 17-én, míg Olaszországgal 1888 és Schweizczal 1892 óta vámháború áll fenn, illetőleg utóbbival szemben ezt az 1895. augusztusi egyezmény megszüntette. Így tehát Franciaországban ma a protectiv rendszer virágját éli.

Angliában a nagybirtokosok már a XVII. század második felében protectiv vámokat tudtak a gabonára kieszközölni politikai befolyásukkal, a mikhez 1689-ben kiviteli praemiumok is járultak. Az iparczikkeknek nagy száma teljesen ki volt zárva a behozatalból s pedig halálbüntetés alatt, másokra igen magas vámok voltak szabva. Másfelől a gyapjú kivitele deportatio mellett tiltva volt, szintúgy az ipari munkások kivándorlása, s 1843-ig a gépek kivitele is.

Az 1825. július 5-iki általános tarifa azonban már jelen-
tékenyen leszállította a védvámokat s a kiviteli praemiumot is csak a len- és kenderszöveteknél s a finomított czukornál tartotta fenn. De a szabad kereskedelmi irányzat csak 1839-től fogva vett nagy föllendülést, a gabnavám elleni liga megalakulása után, hogy az 1853. augusztus 20-iki tarifában végre teljes győzelmet arasson, s még inkább az 1860-iki tarifában, mely utoljára még a gyapot-, len-, és gyapjuszövetekre meghagyott 5°/_o-os értékvámokat is teljesen eltörölte.

Utóbbi időben az Európa más államaiban nyilvánult protectionista reactio s a mezőgazdaság siralmas helyzete igaz, hogy Angliában is egy kis párt alakulását hívta életre, mely a „fair-trade“ jelszava alatt legalább azon államok ellen követel protectiv vámokat, melyek az angol árúkat erős vámmal sujtják. De a mezőgazdasági termények megadóztatása, tekintve Angliában a földbirtok megoszlását, csak az aristokratia egy csekély töredékének válnék hasznára, ellenben oly annyira sérténé a nagy többség érdekeit, hogy gondolni sem lehet rá komolyan. Anglia érdeke csak az lehet, hogy minél olcsóbban szerezzen be élelmi czikkeket és nyers terményeket, iparczikkei annál könnyebben keresztül tudnak hatolni más államok védvámvonalain. Különben is a védvámok hiányát némileg helyreüti az a szigor, melylyel

védjegyeit oltalmazza Anglia más államokkal szemben, s az állat-behozatal eltiltása, tekintettel a ragályos betegségek veszélyeire.

Nagy előnyököt vár azonban Anglia azon újabb törekvésektől, melyek egy „Greater Britain“ megalapítását czélozzák, azaz Nagy-Britannia minden birtokainak kereskedelempolitikai egységét, a mi a „United Empire Trade League“ programja, szemben az „Imperial Federation League“ programjával, mely egy általános politikai és katonai egység létesítésére tör.

Németország solidáris protectiv vámrendszerének csirája már benne van abban a levélben, melyet a német birodalmi cancellár 1878. december 15-én intézett a szövetségi tanácshoz. A német vámpolitika gondolata azonban az volt, hogy a vámok emelése ne vonja maga után az árak rettegett emelkedését, mert azon árúknál, melyeket az ország a belföldi fogyasztásra elegendő mennyiségben és minőségben képes termelni, a vámok egy részét, sőt egészét is a külföld fizetné meg.

Nem is érezte magát előbb a gabnaneműekre kivetett vámok hatása az árakra, mint az 1891-iki rossz aratások és az orosz gabna-kiviteli tilalom után. Az akkori árkülönbség az angolországi és angolországi átlagos árak között időnként több mint 50 márkát tett ki tonnánként. Az Ausztria-Magyarországgal 1891. december 6-án kötött kereskedelmi szerződés következtében aztán a vámoknak $3\frac{1}{2}$ márkára való leszállítása állott elé, s ez a tarifa érvényes 1892. február 1. óta Belgium, Schweiz, Olaszország, Anglia és Franciaországgal szemben is.

1893-ban heves vámháború tört ki Németország és Oroszország között, minek következtében az általános tarifa 50% -kal fölemeltetett, úgy hogy az orosz gabnára vetett német vám $7\frac{1}{2}$ márkát ért el, s viszont a német gyártmányokra vetett vámok is prohibítivvé alakultak. A mindkét félre nézve e meghasonlásból eredő hátrányok azonban sietteték a kedvező megoldást és létrehozták az 1894. február 10-iki kereskedelmi szerződés megkötését, az elsőt, mely Oroszország és Németország közt kötöttet. Az orosz gabnára vetett különbségi vám emelése egyébiránt nem járt semmi előnnyel Németország mezőgazdaságára nézve. tekintve, hogy azon országok, melyeknek csak az egyezményes $3\cdot50$ márka vámot kellett fizetniök, könnyen fedezhették a német piacon beállott deficitet, másfelől Poroszország keleti tartományainak mezőgazdái a gabnavám reductiójáért kárpótlást kaptak

az úgynevezett azonossági eljárás eltörlésében, mely következőben áll. Megengedték, hogy a birodalomból kivitt minden tonna gabnáért szabadon legyen ugyanannyi bárhonnán behozható. Az exportáló tehát egy bizonyítványt kapott, melynélfogva ugyanazon mennyiségű, ugyanazon fajú gabna szabadon behozható bármely határon s ez a bizonyítvány mindig eladható csaknem a teljes vámösszegért. Ebben tehát valóságos praemium van adva a gabona-exportnak, a miből következik aztán, hogy a gabona ára tényleg magasabb maradt, mint Angliában, azzal a 3¹/₂ márka vámilletékekkel.

Ma már azonban — mondja Lexis — a német iparnak nincs több szüksége gyámkodásra. A mi bizonyos határig menti az idegen árúk megadóztatását, ez az a teher, melyet a kötelező munkásbiztosítás rendszere ró a német iparra. Hozzáteszi azonban, hogy ha már vannak ipari védvámok, akkor a fenforgó körülmények között nem lehet a protectiót megtagadni a mezőgazdaságtól sem, tekintve, hogy az szintén viseli a munkásbiztosítások terheit.

Most áttér Lexis Ausztria-Magyarországra, hol az 1815-iki politikai változások után 1826-ig még mindig hat közbeeső vám-vonal állott fenn a birodalomban, míg végre egyetlen-egynek engedett helyet Ausztria és Magyarország közt. 1851-ben azonban ez a vám-vonal is eltörltetett s november 8-án egységes vámtarifa lépett életbe az egész birodalomban, mely átmenetül szolgált a prohibítív rendszerről a protectionista rendszerre. A protectív vámok általán nem haladták meg az érték 20⁰/₀-át, a kiviteli vámok részben csak névlegesek voltak s a transito-vámok igen mérsékeltek. Az 1853. február 19-iki kereskedelmi szerződés jelentékenyen leszállított kivételes tarifát engedett a német vámszövetség termékeinek. Lényeges változást a helyzetbe csak az 1865. április 2-iki osztrák-német kereskedelmi szerződés hozott, mely, mivel nem arra volt számítva, mint az 1853-iki, hogy Ausztria belépését előkészítse a Zollvereinba, részben meglehetősen vámemeléseket tartalmazott.

A német tarifa protectionista alakulására Ausztria ugyanoly rendszabályokkal felelt; bizonyítja ezt az 1882. május 25-iki s 1887. május 21-iki tarifa-revisio, melyek különösen a vasra és gépekre kivetett vámot emelték, utóbbi azonban a mezőgazdasági termények vámját is, holott ezek és a liszt vámentesek

voltak a régi egyezményes tarifákban, s az általános tarifában a liszt csak 80 krral volt terhelve 100 kilo után. Ezt az 1887-iki tarifa 3.75 aranyforintra emelte; a szarvasmarha vámját pedig, mely 4 frt volt az egyezményes tarifában, 1882-ben 10 frtra, 1887-ben 15 frtra rúgtatta és így tovább a húsnál, sajtnál, más állatoknál stb. A Németországgal kötött 1891. december 6-iki kereskedelmi szerződés visszatért az egyezményes tarifarendszerre, jelentékeny reductiókat engedve különösen az ipari cikkeknek.

Érintsük még röviden meg *Lexis* nyomán, hogy Olaszország kereskedelmi politikája a nemzeti egység első idejében Cavour hagyományait követte, ki már aránylag szabad kereskedelmi irányzatot kezdeményezett Szardíniában. De az első kereskedelmi szerződések lejárta után Olaszországban is érezhetővé vált a szabadkereskedelem elleni reactio, mely az 1878. május 30-ik tarifában talált kifejezést. Oroszország már 1876-ban a maga részéről a vámnak aranyban leendő fizetését rendelte el, a mi körülbelül 30% vámemelésnek felelt meg. A mi végül Romániát, Szerbiát és Bulgáriát illeti, a balkáni kereskedelemben Ausztria-Magyarország által elfoglalt positio — mint *Lexis* is constatálja — mindinkább gyengül ma és pedig nemcsak Anglia és Franciaország, de Németország előnyére is.

*

Közlí a folyóirat „Du rôle social de la science du droit“ cím alatt azt a nagyfontosságú beszédet is melyet a bécsi egyetemen *Menger Antal* rector tartott a jogtudomány jövőbeli feladatairól. *Menger* a német birodalmi polgári törvénykönyv 1888-ban közzétett első tervezetét vette fejtegetései kiinduló pontjául, melynél különösen azt gáncsolja, hogy a társadalmi reform semmi eszméje nem inspirálta s hogy a nép jogérzete hátrányával túlságos fontosságot tulajdonít a római jog elveinek s a nép nagy zömére nézve kevésbé érthető nyelven van szerkesztve.

Természetesen *Menger* azt várta, hogy az ő ismert társadalmi eszméi alkalmazásával tegyen kísérletet a törvényterv, melyeket ő különösen 1886-ban fejtegetett „A munka teljes hozzádékához való jogról“ írt feltűnést keltő tanulmányában. Resignáltan vallja be azonban, hogy a jurisprudentia még a legcivilizáltabb

nemzeteknél sem vette még figyelembe a kor exigenciáit társadalmi tekintetben.

Előadja aztán, hogy a jogtudomány, ha céljának teljesen meg akar felelni, hármas feladatot kell hogy maga elébe tűzzön, melyek egyike a jelenre, másika a multa s harmadika a jövőre irányul. A jogtudománynak a jelenre irányuló célját a dogmatikus jogtudomány kell hogy elérje. A másik ága a jognak, a historiai jogtudomány ellenben a multban keresi a jogintézmények eredetét és kifejlődését. Végül a jogtudomány úgynevezett legislatív és politikai ágának feladata a hagyomány által reánk származtatott anyagot összehasonlítani a tényleges társadalmi állapottal és körvonalozni a jognak jövőben szükségessé váló módosulásait.

Már most azon országokban — mondja *Menger* — melyekben a jogforrások idegenek és idegen nyelven írottak, vagy igen régi hazai törvényeken alapulnak, a dogmatikai jogtudomány foglal el túlnyomó szerepet, mert ott a különböző jogelvek érvénye, értelme csakis szigorúan tudományos eljárás útján állapítható meg. Ebben a helyzetben vannak a római jog uralma alatt álló nemzetek mind, kiknél a jog maga elsatnyult, de a *jurisprudentia* virágzik.

A jogtörténeti iskola, melyet épen úgy politikai, mint tudományos tekintetek hívtak életre a mult század végén, egy Burke Edmund, Gentz Frigyes stb., midőn a jog és állam történeti fogalmát modern értelemben, mint az ellenforradalom valóságos eszközét kifejtették, tulajdonképen hajlandók voltak túlozni a tekintély elvét. A tekintélynek oly hite keletkezett nyomukban, a mely a középkor tudományos módszereire emlékeztetett. A kormányok kedvezőknek mutatkoztak azzal szemben politikai okokból, a facultásokon tág helyet nyitottak a történelmi tanulmányoknak, de a legkisebb körre szorították a jog kritikájára vonatkozó tanokat, különösen a jogbölcseletet. S mindezt oly időben, midőn a politika terén a tankötelezettség, az általános szavazatjog, az általános hadkötelezettség behozatala által gazdasági téren pedig a nagyipar és az ipari munkások tömörülése folytán gyökeres változást szenvedtek az erőviszonyok, s ugyanoly változást követeltek a társadalmi intézményektől is.

Ritkán mutatott ki valami — folytatja *Menger* — oly csalhatatlanul egy nagy tudományos tévelygést, mint a német biro-

dalmi általános polgári törvénykönyv szerkesztése a történeti iskola tévelygését. Szerinte kétségtelen, hogy a német jogtudományban ép úgy, mint más európai nemzetek jogtudományában is egy nagy hézag van. A jog dogmatikus és történeti része mellett helyet kell találni — ismétli *Menger* — ezen tudomány legislatív és politikai része számára is.

Már pedig a legislatív és politikai jurisprudentia legfontosabb ágának *Menger* azt a tudományt tartja, melyet társadalmi jogtudománynak lehetne nevezni, s melynek feladata pontosan tanulmányozni a különböző osztályok fontosságának és erőarányainak áramát és ellenáramát, hogy abból levezesse a jogtudomány jövőendő formáira vonatkozó conclusiókat. Az érvényes polgári törvénykönyvek legnagyobb része oly időben keletkezett még, mikor a fejedelmek hatalma absolut volt, mikor a nagy tömegek felvilágosodottsága csekély volt, s a társadalmi béke fentartása praetorianusokra volt bízva. Ez a jogrendszer csak lényeges módosításokkal tartható fenn oly időben, midőn a civilizált népek nagy részénél az általános választói jog. az iskoláztatási kényszer és különösen az általános védkötelezettség be van hozva.

Tévedésnek bélyegzi ugyan *Menger* is *Marx* és *Engels* azon felfogását, mely a történelemben a gazdasági föltételeket tekinti egyedül döntő tényezőknél, melyeknek az állam, a jog és vallás, egyszerű származékos nyilvánulatai. De a történelemnek ezt a materialis szempontját csak természetes visszahatásnak ismeri fel azon napjainkban is követett methodus ellen, mely a jörténelemnek csupán politikai szempontból való tárgyalásában áll, s mely a népek történetében nem lát egyebet, mint a diplomatiái, katonai és törvényhozási actiók lánczolatát.

Századunk azonban a tapasztalati tudományoké, a tudás minden ágának specialisatiójáé. Igaz, hogy a túlságos munkamegosztás is ugyanazon hátrányokat alkalmas maga után vonni a tudomány körében, mint a közigazdaságban; azt tudniillik, hogy megszűnni lásson minden tudományos közösséget a különböző tudománykörök művelői közt s ügyes technikává lássa fajulni a tudományos kutatást. Egész e század közepéig a bölcsészet volt az egyetlen kapocs még, mely egy ily szakadást meg tudott gátolni. De ma is van egy kérdés — végzi *Menger* — mely iránt minden civilizált nemzet élénken érdeklődik, úgy hogy em-

lékeztet azon nagy szellemi mozgalomra, mely ezelőtt 2000 évvel a kereszténységet szülte, s ez a kérdés a társadalmi probléma kérdése.

* * *

A „*Revue philosophique*“ ez évi 3-ik (márcziusi) számában Bergson kezd meg hosszabb cikket, „Memoire et reconnaissance“ czímen, melynek első részében az emlékezet két formáját vizsgálja. Észrevehettük ugyanis, hogy például a könyv nélkül betanult leczke emlékezete inkább a szokás jellegével bír. Ellenben valamely különös olvasmány emlékezete, a másodiké vagy harmadiké például, nem bír a szokás semmi jellegével. Annak képe szükségkép mindjárt első alkalommal vésődik az emlékezetbe, mert a többi olvasmányok külön emlékeket képeznek. Valamely meghatározott olvasmány emlékezete egy kép, s csupán egy kép, a lélek intuitiója, melyet tetszésem szerint nyujthatok vagy rövidíthetek, tetszés szerinti tartamot adok neki és semmi sem akadályoz, hogy egyszerre felöleljem mintegy egyetlen képbe.

Ellenben a megtanult leczke, még ha csak arra szorítokom is, hogy magamban ismétljem a leczkét, meghatározott időt követel, ugyanazt az időt, a mire szükségem van, hogy habár csak képzeletben is, egymásután s egyenkint fejtssem ki a szükséges articulatiókat. Ez tehát nem kép többé, hanem tény.

Két emlékezetet különböztet meg tehát Bergson, melyek közül az első látszik előtte tulajdonképeni emlékezetnek, a második, az, melyet a psychologusok rendesen tanulmányozni szoktak, inkább az emlékezet által támogatott szokás, mint maga az emlékezet.

Igaz, hogy egy könyv nélkül betanult leczke példája elég mesterkéltséget mutat. De életünk korlátolt számú tárgyak közepette foly le, melyek többé-kevésbé gyakran tűnnek föl előttünk, s mindegyikök, ugyanakkor, mikor észreveszszük, részünkről bizonyos, legalább kezdődő mozgásokat provocál, melyek által hozzájuk simulunk. Ez ismétlődő mozgások végre egy mechanizmust alkotnak, szokásszerűségbe mennek át s oly testi viszonyulatokat támasztanak, melyek gépiesen követik a dolgokról való észrevételeinket.

Ez az oka annak, hogy látni lehet tébolyodottakat, a kik értelmes feleleteket adnak a hozzájuk intézett kérdések egész

sorára, melyeket nem értenek. A nyelv nálok reflex módon functionál. Aphasiában szenvedők, kik képtelenek önként egy szót is kiejteni, hiba nélkül idézik vissza egy melodia szavait, vagy pedig folyékonyan mondanak el egy imádságot, egy számsort, például a hét napjait s az év hónapjait.

Bergson magyarázata szerint tehát a mult két végtetes formában látszik felraktározódni bennünk. Egyfelől a mozgató mechanizmusokban, melyek azt értékesítik, másfelől a személyes képekben, melyek ennek minden eseményét lerajzolják körvonalaikkal, színeikkel és helyviszonyaikkal. E két emlékezet közül az első valóban természetes irányban tájékozó, a második magára hagyatva, inkább ellenkező irányba csapna. Az első, melyet iparkodás útján sajátítunk el, akaratunk függelme alatt marad, a második, mely egészen spontan, ép oly szeszélyes a reproductióban, mint hű a megörzésben. Az egyetlen szolgálat, melyet a második az elsőnek tehet, az, hogy megmutatja neki annak a képét, a mi a jelen helyzettel analog helyzeteket megelőzte vagy kísérté. hogy választását ily módon döntse el. Ebben áll — úgymond *Bergson* — az eszmetársítás. Nincs más eset, a hol a vizontlátó emlékezet rendszeren az ismétlő emlékezetnek engedelmeskedjék. Mindenütt másutt jobb szeretünk egy mechanismust construálni, mely megengedi, hogy szükség esetén újra rajzoljuk a képet, mert érezzük, hogy nem számíthatunk újból előtünésére.

Átmeny most *Bergson* a fölismerés meghatározására általában. Némelyekre nézve, fölismerni egy jelenvaló észrevételt annyit tesz, mint gondolatban beleilleszteni azt egy régi környezetbe. Valakivel első ízben találkozom: egyszerűen észreveszem. Ha újból találkozom, már fölismerem, abban az értelemben, hogy az első észrevétel kísérő körülményei eszembe jutván, a jelenlegi kép köré oly keretet rajzolnak, mely nem a tényleg észrevett keret. Fölismerni tehát annyit tenne, mint egy jelen észrevételhez a vele kapcsolatban azelőtt adva volt képeket fűzni.

De mint helyesen megjegyezték, egy felújított észrevétel nem suggerálhatja az eredeti észrevétellel kapcsolatos körülményeket, csak ha ezt először a hozzá hasonló jelen állapot idézi fel. Legyen *A* az első észrevétel, a *B*, *C*, *D* vele járó körülmények vele érintkezésben maradnak. Ha *A'*-nak nevezem ugyanazt a felújult észrevételt, mivel nem *A'*-hoz, hanem *A*-hoz kapcsolvák a *B*, *C*, *D* momentumok, hogy tehát *B*, *C*, *D* felidéződjenek,

szükség hogy valamely hasonlósági kapcsolat előbb *A*-t juttassa eszembe. Hiába vetnék ellen, hogy *A'* azonos *A*-val. A kettő habár hasonló, mennyiségileg különböző marad s legalább is abban különböznek, hogy *A'* egy észrevétel, *A* pedig csak egy kép.

Elismeri ugyan Bergson is, hogy egy hasonlóság észrevétele inkább eredménye mint oka az összekapcsolásnak, de azért feltételezi, hogy kell bizonyos objectiv hasonlóságnak is fenforogni, mely úgyszólván physikai oka legyen a kölcsönös vonzásnak. Hiszen gyakran fölismerünk egy tárgyat, a nélkül hogy sikerülne azonosítanunk valamely régi képpel. Erre persze azt fogjuk felelni, hogy a kép ott van, csak hogy potentialis állapotban. *Bergson* azonban a következő tényekkel igazolja, hogy egy régi kép jelenléte sem tudatos, sem lappangó alakban nem szükséges s nem is elég egy hasonló észrevétel felismerésére.

Ha tudnillik a fölismerés föltételezné az észrevétel és a kép összeolvadását, akkor lehetetlen lenne az esetben ha a régi képek elenyésztek, ellenben mindig helyet foglalna, ha a képek megőriztettek. A psychikai vakság, vagyis az észrevett tárgyak fölismerésének képtelensége, nem fordulhatna elő a látási emlékek megsemmisülése nélkül, s különösen a látásbeli képek megsemmisülése okvetlenül a psychikai vakságot vonná maga után. Már pedig a tapasztalat sem egyiket, sem másikat nem erősíti meg. Egy Wildbrand által tanulmányozott esetben a beteg behunyt szemmel le tudta írni a várost, melyben lakott s képzeletében sétálni volt képes abban. De mihelyt az utcán volt, minden újnak tetszett előtte. Semmit sem ismert fel s nem bírta magát tájékozni.

Hasonló tényeket észleltek Müller és Lissauer. A betegek fel tudják idézni magokban egy megnevezett tárgy belső látását; pontosan le tudják írni, de nem képesek felismerni, ha elébbök tartják. Tehát egy látásbeli emlékezetnek még tudatos megőrzése sem elég egy hasonló észrevétel fölismerésére.

Megfordítva aztán egy Charcot által észlelt s classicussá vált esetben, hol a látásbeli képek teljesen eltűntek, az észrevételek fölismerése mégsem maradt ki. A páciens nem ismerte fel többé szülővárosa utcáit, nem tudta nevüket s nem volt képes magát bennök tájékozni, de tudta, hogy azok utcák és házak. Nem ismerte fel nejét s gyermekeit, de észre tudta venni,

hogy azok nő és gyermekek. Pedig ez nem lett volna lehetséges, ha a szó abszolút értelmében pszichikai vakság forgott volna fenn. Csak a fölismerésnek bizonyos neme hiányzott, de nem a fölismerés általános képessége.

Ebből vezeti le Bergson most cikke harmadik részében azt a következtetését, hogy a fölismerés nem lehet egyszerű, egyöntetű tény, hanem inkább egy genust jelez, mely alá több faj fogható. Minden észrevétel — már Ribot és Maudsley rámutattak erre — mozgásban rögződik meg, úgy hogy már a motorfeszültség maga elég volna arra, hogy a fölismerés érzését keltse föl. Például a tájékozódási képesség nem egyéb, mint az a képesség, hogy a test mozdulatait a nyert benyomásokkal koordináljuk s az észrevételeket gépiesen hasznos reakciókká nyújtjuk meg. Így esik, hogy Lissauer betege teljesen elvesztette hazavezető ösztönét, s hogy Müller is constatálja, hogy a míg közönséges vakok hamar megtanulnak hazatalálni, addig egy pszichikai vakságban leledző hónapokig tartó gyakorlat után sem képes magát tájékozni saját szobájában.

Még gyakoribb ez az eset a verbalis vakságnál, mely az ábécze betűire korlátolt látásbeli fölismerés elvesztését jelenti. Ismeretes ily esetekben a betegnek képtelensége arra, hogy a betűk másolásánál azoknak úgynevezett *menétét* felfogja. Tetszészerinti ponton kezdi el annak rajzát s minden pillanatban utána néz, ha megfelel-e a mintának. Annál különösebb ez, mert néha hibátlanul képes írni önként, vagy diktálásra. A mi itt hiányzik neki — mondja *Bergson* — az az észrevett tárgy izenkénti fölfejtésének gyakorlata, hogy tudniillik annak látásbeli észrevételét kiegészítse az alak lerajzolásának mozgató feszültségével. Miből folyik, hogy a fölismerésnek is ez az eredeti és legelső föltétele.

* * *

A „*Revue philosophique*“ ez évi 4-ik (áprilisi) számában elsőnek Ch. *Féré* a *Civilisatio és idegbetegség (Civilisation et névropathie)* című cikkben szépen fejtegeti a művelődés befolyását az idegbetegségek elterjedésére. Szerinte nem szenved kétséget az, hogy az idegbajok egy korban sem foglaltak el az irodalomban oly nagy helyet, mint jelenleg: az orvosi irodalom a legbővebben foglalkozik velük s minden nyelvben vannak folyó-

iratok, melyek úgyszólván kizárólag az idegbetegségekkel foglalkoznak. Nem múlik el év, hogy új értekezések ne jelennének meg e tárgyról, s a politikai lapok és folyóiratok is előszerezettel foglalkoznak az idegbajok tömeges előfordulásával. A hygienisták és sociologisták azon eszközöket tanulmányozzák, melyek az idegbetegek számát csökkenteni képesek volnának. Szóval úgy látszik, hogy egy fenyegető lavinával állunk szemközt, mely fajunk elkorcsosodását okozza, s melylyel szemben nem haboznak a legerélyesebb gyógyszereket ajánlani, bármily mértékben veszélyeztetnék is azok az egyéni szabadságot, egyebek közt például ajánlják a házasságra lépésnek eltiltását.

Féré azt állítja, hogy az idegbetegek számának folytonos növekedését kellő és megbízható statisztikai adatok hiányában bizonyítani inkább csak a valószínűséggel lehet. Majd az idegbetegségek ismertetésére térve át, megjegyzi, hogy az idegbetegek más betegektől főleg magaviseletük által különböznek. Kétségkívül nagy a számuk ugyan azoknak is, kik nyugalomban és elzárkózva élnek, de sokkal nagyobb számban vannak azok, kik a legnagyobb szabadságot élvezik. Nagy hajlamuk van helyüket gyakran változtatni, költözködni más és más irányban, másrészt meg szükségét érzik annak, hogy rokonszenvet, részvétet, vagy figyelmet keltsenek másokban. Szívesebben, mint más betegek, beszélnek el fájdalmaikat, s functionalis zavaraiikat, melyek változatosságuk s tartamuk által, mint Riviére, a híres nevrothologus megjegyzi, valóságos Iliast képeznek s képesek a környezet érdeklődését felkelteni. Más betegek előtt kevésbé ismert befolyásoknak vannak alávetve, így például az északi fény vagy a távoli földrengés befolyással vannak rájuk, s az ilyen s egyéb különös események természetszerűleg felkeltik bennök az érzékenységet. Úgy hogy el lehet mondani, hogy az idegbetegnek általában több alkama van, mint más kategóriába tartozó betegnek; ha tehetőségében áll, több fürdőt, több és különböző fajta gyógy- és szórakozási helyeket látogat meg; szabadabban beszélhet betegségéről s szívesebben is hallgatják; nem számítva, hogy bizalmosságuk még érdeklődést is költ irántuk. E sajátságok az előbbi századok e nemű betegeinél is megvoltak, de a civilizációnak köszönhető körülmények nagyobbították a következményeket. A költözködési hajlam a közlekedés eszközeinek tökéletesülésével jobban érvényesült, a betegségnek minél többekkel való közlése

az érintkezési helyek szaporodásával és könnyebb megközelíthetőségével nemkülönben a levelezési formák tökéletesülésével könnyebbé vált, úgy hogy az idegbetegek napjainkban a társadalomban nem kis szerepet visznek.

Érdekesen fejtegeti ezután a czikk írója, hogy az idegbetegeknek fentebbi viselkedése mennyire elüt más betegektől. Legtöbb állati fajnál — mondja — azt látjuk, hogy a betegség bizonyos szégyenérzettel van összekötve; így pl. a macskák, mikor haláluk közeledtét érzik, a háztól messze el szoktak vonulni, s úgy várják be végüket. Másrészt az állatok nincsenek szánszálommal betegek iránt; többen megölik idétlen szülötteiket s a beteget gyakran testvérei emésztik el. Ez az ösztönszerű gyűlölet a betegek iránt már a legzsengébb korban mutatkozik: ő, mint írja, látott mesterségesen kiköltött csirkéket, melyek hat napos korukban már üldözték idétlen testvéreiket. S ezen ösztön nem ismeretlen az emberiség előtt sem. Nemcsak a vad népeknél találunk erre példát, melyek betegeiket és öregeiket nem egyszer saját maguk pusztítják el, hanem a civilisált népeknél, az alsóbb osztályoknál; a parasztok vonakodnak elismerni, hogy ők betegek, s ezt titkolják mindaddig, a míg csak lehetséges. Gondosan elrejtik öröklött hibáikat és övéiknek betegségeit. Ez a szégyenérzet régebben még inkább el volt terjedve, s ennek tulajdonítható, hogy az idegbántalmak nagy része homályban maradt, különösen azok, melyek roham jellegét öltötték magukra, vagy időközökben léptek fel.

A jelenlegi irány egészen más: a sympathia, mely a betegeket, de különösen az idegbetegeket körülveszi, nem csak azt eredményezi, hogy mindinkább előtérbe lépnek, de előmozdítja kifejlődésüket és szaporodásukat. A betegek ezen jóakarató elnégés következtében minden ellenőrzéssel és vigyázattal föltagynak, s ekkép a környezet nem egyszer mesterségesen mozdítja elő a baj kifejlődését.

Az idegbetegek számának folytonos növekedését iparkodván tovább magyarázni, az agyvelő szerkezetének az új adaptatiók szerzése következtében beálló complexitását, s ezzel kapcsolatban létesült fragilitását, mely némelyek elmélete szerint okát képezi az idegbetegségnek, mint okot az idegbetegségek létrejöttére beigazoltnak épen nem találja. Sőt azt állítja hosszas fejtegetéseinek végén, hogy az idegbajok a szellemileg vagy egyáltalában

el nem foglalt embert nagyon könnyen megtámadják. Ha igaz az, hogy az idegbetegek száma a műveltebb osztályokban növekszik, úgy ezt inkább a tétlenségnek és a túlságos kényelemnek hajlandó betudni, mint a szellemi munkának, s az ezzel kapcsolatos izgalomnak. Hivatkozik a hadseregre, hol világosan látható, hogy a szellemi munkával foglalkozó tisztek jobban meg vannak kímélve az idegbetegségtől, mint a többiek; míg a közönséges állományú tiszteknél minden ezer közül kilencz, addig a tudományos munkálatokkal elfoglalt tisztek, így a tüzér és mérnök-kari tiszteknél ezer közül egy szenved valami idegbajban.

Sokkal fontosabb és jelentékenyebb oknak találja az idegbajok terjedésére a mindinkább nagyobb mérvben terjedező alkoholismust. Ennek a befolyása a nagy városokban egész tisztán látható. Párisban például az alkoholikus jellegű kedélybetegségek száma tizenöt év alatt megkétszereződött. Ha a népesség növekedését is tekintetbe vesszük, ez a rettentő arány mérséklődik ugyan, de még így is jelentékeny marad.

Ezen figyelemreméltó fejtegetések végén áttér *Féré* az effajta betegek asyllumainak s ezek jelentőségének tárgyalására. Szembeállítja az ezelőtt létezett állapotokat a jelenlegiekkel, s az előny ezen összehasonlításból az utóbbi javára dől el. Nemcsak anyagi tekintetben történt nagy haladás, hanem abban a tekintetben is, hogy jobban megközelíthetők lettek a közönségre nézve. Míg régente csak azokról tartották szükségesnek gondoskodni, kik magukra és a közbiztonságra nézve veszélyeseknek találtattak, addig jelenleg mindazok, kik az élet küzdelmében megállani képtelenek, a velőkiszületett szellemi gyöngeségtől az öregkori gyámoltalanságig s az elmezavarokban szenvedő idegbetegekig, valameennyien segílyt találhatnak az ily intézetekben.

A mi a kedélybetegségekkel kapcsolatos degeneratiót illeti, érdekes statisztikai adatok alapján bizonyítja be a cikkkíró, hogy az említett betegségek száma tulajdonképen nem a népesség növekedésével, hanem annak egyenes csökkenésével áll arányban. A viszony tehát fordított. Franciaország népessége például világosan fogy, s a születési arány csökkenésével a kedélybetegek számának folytonos növekedése áll szemben.

Végül ismerteti *Féré* néhány skót tudósnak, ú. m. Sir Arthur Mitchell-nek, M. J. Sibbald-nak és M. Spence-nek szintén

ez irányban tett kutatásai eredményeit, melyek az ő felfogását nem kis mértékben igazolják és támogatják.

*

Fonsegrive ugyancsak a „Revue“ áprilisi számában a „Generalisatio és inductio“ viszonyát taglalja éles kritikával. Ribot kimondta már, hogy a fogalmak létezésének psycho-physikai föltételei majdnem ismeretlenek még, valóságos *terra incognitát* képeznek, hová az új psychologia még nem hatolt be. Ez indokolja *Fonsegrive* vállalkozását, ki tanulmánya elején a neoscholastiknsok néhány újabb munkájából veszi kiindulási pontját, a milyen különösen *Piat* tanulmánya. *Piat* eszmemenete tudniillik a következő. Magam elé képelek egy tárgyat, egy platánfát p. o. vagy kandallómat. Ez egy konkrét és egyes képzet. Mi kell hozzá, hogy ez a képzet az egyetemesség, sőt a szükségképeniség jegyeivel felruházva jelentkezzék, hogy tehát általános fogalom legyen? Egyedül az, hogy meg tudjam érteni, hogy ez a platán vagy ez a kandalló millió példányban létezhetik. És erre mi szükséges? Egyszerűen az, hogy abban a platánban vagy kandallóban elvonatkozhassam a tényleges létezésről. Úgyde csak a lélek különítheti el e platán vagy e kandalló egyéb jegyeitől a jelenlegi létezés jegyét, tehát az általános fogalom egy lelki működés folytán alakul meg, mely különbözik az érzékléstől és különbözik a képtől is. Ebből következik, hogy egy activ értelmiséggel vagyunk felruházva, mely nem tévesztendő össze az érzéklések szervezeti passivitásával.

Piat tévedését *Fonsegrive* abban látja, hogy ő azt hiszi, mikép az egyes azonos a jelenlevővel. Csak így hihette azt, hogy a jelen létezését elképzelve, az egyetemest kapjuk. Pedig ki nem látja, hogy a párisi diadalívről vagy obeliszkről képzetem, vagy csak egy fának tisztán schematikus képzete is, habár jelen létezéssel nem is bír, mégis csak egyes jegyeknek egyes csoportzata s következőleg nem bír általánossággal?

Egy más újabb francia bölcsező, *Gardair* az ismeret scholastikai elméletének alaptanát, az *assimilatio* tanát fejti ki, mely *Aristoteles* azon tanításában leli forrását, hogy az értelem tehetéskileg minden, és hogy a tárgyakat azáltal ismeri meg, hogy valami hozzájuk hasonló lesz. A tárgy érzéklési formája, a szín, hang, szag, meleg az, a mi a szerv által az agyra nyomódva,

az érzéklő képességet assimilálja s ekkép az érzéklést alkotja, a mely akkor az érzéklőnek és érzékletnek közös actusa. Egy tárgynak a különböző érzékek által felfogott érzékelhető formái azután a központi érzékben — *αισθητικὸν κοινὸν* — sensorium commune — összekapcsolatnak s a tárgyak teljes képzetét alkotják, egy speciést, mely még csak a központi érzék assimilálódásának eredménye az érzékelhető tényekkel. Ez a species, mely egészen érzékelhető még, egyes és konkrét.

Ilyen az ismeret theoriája nagyban, a mint azt a scholastikusoknál találjuk és azoknál, a kik ma fel akarják eleveníteni tanításaikat. Ilyen különösen az általános fogalmak alakulásának theoriája.

Ezzel szemben a modern bölcselőknél az általános fogalom oly lelki folyamat eredménye, melyben az összehasonlítás játszsza a főszerepet. Az összehasonlítás összegezése az, melynek tartalmát az összehasonlított csoportok közös elemei alkotják. Ehhez képest az általános fogalomnak, hogy létrejöhessen, szüksége van több tárgy összevetésére. Egyúttal megjegyzi Fonsegrive, hogy a tulajdonképeni általánosítás csak a múltra vonatkozik. Hogy az általános fogalom a jövőt is magába fogja föl, erre nézve egy új művelet válik szükségessé s ebben áll az inductio.

Egészen ellenkezőleg okoskodnak Aristoteles és azok, kik az ő philosophiáját követik. Szerinte az összehasonlítás fölösleges a fogalom megalkotásánál: ő azt tartja, hogy a fogalom rögtönösen alakul s következőleg az intuitio gyümölcse. Másfelől az így képzett fogalom ép úgy felöleli a jövőt, mint a múltat s az inductio nem látszik különbözni a generalisatiótól.

Majdnem minden modern bölcsész megegyezni látszik tehát az abstractio és az összehasonlítás szerepére nézve, mely által az általános fogalom létrejő. A miben eltérnek, az csak az a mód, a melylyel az előbbi képzetek azonosítása végbemegy a közös elemek segélyével. Némelyek azt hiszik, hogy a művelet active és apriori megy végbe s ezek a criticisták, mások pedig hogy passive és a posteriori s ezek az empiristák. Ismét mások végre azt tartják, hogy a folyamat egy activ s egy passiv részt zár magába, s ezek önmagok nevezik el elméletöket „intelligens empirismusnak“.

A mi p. o. a criticistákat illeti, Kant előtt a fogalmak vagy eszmék az észrevétel synthetikai egységéből erednek, mely

szükségképeniséggel köti egymással össze a tárgyak határozatlan számát, közös attributum alatt. Az általános fogalom ekkép praedicatumát képezi az általános mondatnak.

Itt is egyébiránt, mint a scholastikusoknál assimilatio útján történik a generalisatio. Csakhogy míg a scholastikusok azt mondják, hogy a tárgy az, mely az értelmet assimilálja, egyúttal annak törvényeihez alkalmazkodva, addig a criticisták, a mint subjectiv felfogásuknak megfelel, azt erősítik, hogy a lélek az, mely az érzéklés tényeit assimilálja, vagy a képzetek azok, melyek önmagoktól és saját törvényeik folytán egymást assimilálják.

Ettől az empiristák sem nagyon térnek el. Olvassuk el például, a mit Bain ír az identificatióról s látni fogjuk, mennyi az érintkezési pont az empirismus és criticismus közt. De az empiristák közt — mondja Fonsegrive — mégis Taine az, a ki eddig a generalisatióról a legjobb és legteljesebb elméletet adta. Szerinte az általános eszme csak egy szó, de egy jelentős szó, azaz olyan, mely csupán azzal, hogy kiejtjük, előzőleg szerzett képeket ébreszt bennünk fel, melyek többé-kevésbbé hasonló érzékletek összetett residuumai s egyúttal új tárgyak felfogására való készségek. Ekkép az általános fogalom passive alakul az érzékletek accumulatiója által, melyek magok után összetett residuumot hagynak, a mely egy verbalis szóval, azaz még egy képpel kapcsolva össze, alkalmas arra, hogy újra előtűnjék s hogy visszaidézzé magával az alakulásánál közrejátszhatott előző érzékleteket. Tulajdonképen tehát a szó ezen felidéző képessége teszi ki az úgynevezett általános fogalomnak valóságos tartalmát.

De az empirismus ezen tana az alá a kifogás alá esik, hogy az előbbi érzékletek residuumát képező kép csak egyes lehetne, s ennél fogva képtelen arra, hogy ugyanazon faj minden lényeit élénk állítsa. Az empiriával képzett fogalom tehát sohasem lehetne igazán egyetemleges.

Azt a kérdést teszi fel most Fonsegrive magának, nincs-e helye először is a megkülönböztetésnek az általános fogalmak több neme közt? Vajjon mindannak, a mit köznévvvel fejezünk ki, ugyanazon jelentősége van-e? S ha többféle neme van az általános fogalmaknak, nem kell-e több képződési processust is elismernünk?

Vannak egyszerű tulajdonsági általános fogalmak, vannak

általános lényfogalmak, vannak általános viszonyfogalmak. A sárga, a vörös, a zöld, az *E*, az *A* hang, a rózsza- vagy jázminillat, a gomba- vagy szamócza-iz, a langyos vagy forró, a sima, érdes vagy bársonyos, egyszerű tulajdonsági fogalmak, s ép úgy érzelkeink öt osztályának tisztán pszichológiai fogalmai: a szín, a hang, a szag, az iz, a tapintat.

Az ember, tigris, oroszlán, ló, szamár, bárány, tyúk, nyúl, széna, gabona, szegfű, nyárfa, jegenyefa stb. fogalmak lényfogalmak.

A szín, a hang, a hőmérsék fogalmai fizikai szempontból tekintve, a nehézkedés, az egyensúly, a mozgás, a szervek és functiók, az élet, a halál, az ok, a vég eszméi viszonyfogalmak.

De érdekesen fejti ki tovább Fonsegrive, hogy maga a lét vagy állag fogalma sem egyéb a psycholog szemeiben, mint tulajdonsági fogalom, mert lenni vagy állagnak lenni minőséget jelent. És hogyan lepne meg az, hogy a logikai alany csak általános lehet, holott az ontológiai alany, az igazi lét vagy igazi állag csak egyéni és egyes lehet, és az igazat megvallva, mindig csak az az én, mely gondolja azt, a mit kimond. Így az ember, oroszlán, tölgyfa vagy kő fogalma a tulajdonsági fogalmak vagy jegyek bizonyos számára oszlik fel, melyek viszont másokra oszlanak fel mindaddig, míg végre egyszerű tulajdonsági viszonyulatokra bukkanunk. Így mondjuk: az ember egy kétkézű emlős. Mit tesz az: emlős? Azt, hogy az ember élve születik s egy sajátos mirigy által kiválasztott tejjel táplálkozik. Elemezzük most ez alapfogalmak mindenikét, a tejet és a mirigyet például, s látni fogjuk, hogy azok egyszerű tulajdonsági csoportokra vezethetők vissza, melyek a tejnél abban állnak, hogy fehér, folyékony, friss, kissé cukrozott stb. Ugyanígy áll a dolog a többiekkel is.

Minden érzékelhető tárgynál az egyszerű tulajdonság, mely ennek vagy annak az érzéknek megfelel, el van különbözödvé más tulajdonságoktól, abstrahálva van már maga a functio és az érzéklés ténye által. Egy szamóczában a piros színt egyszerűen azért különböztetem meg tapintási ellenállásától és illatától, mert a vöröset szememmel érzem, az ellenállást ujjaimmal s az illatot orrommal. Érzelkeink — mint Laromiguière mondja — abstraháló apparátusok.

Ámde hogyan jutok annak megértésére, hogy az az élénk piros szín, mely a szamóczáé s melyet külön tudok felfogni,

ettől a számóczától alakjában és súlyában igen eltérő tárgyak nagy számánál is előfordult vagy előfordulhatott s ezután is nem kevésbé különböző tárgyak sokféleségénél előfordulhat? Mert nem abban áll-e a tulajdonképeni generalisatio, hogy tuduillik egy egyetlen tárgynál alkotott fogalom végtelen reproductióra alkalmasnak találtatik? Kétségtelen — mondja Fonsegrive — hogy az érzékek által teljesített abstractiόν kívül egy más abstractio is van, mely az érzéklési functiókon kívül megy végbe, melynél fogva a tényleges érzéklést, p. o. a vöröset, megkülönböztetjük ugyanazon érzékkel érzékelhető más elemektől, minő például a forma, a dimensio. Mert a látás maga megkülönböztetheti ugyan már functiója által a színt a hangtól, de nem választhatná el a színt az alaktól. Hogy a szín a szín az alak a színtől abstraháltassék, kell hogy egy oly megkülönböztetés jőjjön létre, melyet maga az érzék nem volna képes végezni.

Igy tehát az egyszerű tulajdonságok általános fogalmában benne van 1. az érzéklési abstractióknak egy passiv neme; 2. a lélek egy megkülönböztetési művelete az abstract érzéklés elemi tulajdonságai közt; 3. ezen abstract fogalom egyetemeségi arányának fölismerése a lélek által, a mi a tulajdonképeni generalisatiót alkotja. Érthető ezek után, ha Fonsegrive is az empiristák pártjára áll és ahhoz az elmélethez csatlakozik, hogy az abstractióban, mely a fogalmak tartalmát állapítja meg, nincs sem összehasonlítás, sem okoskodás. Az érzékelhető tulajdonságok megkülönböztetése egymástól egyedül az érzékek útján történik, s ez a működés rögtönös. Az abstract jegyek közt a legfontosabb jegyek megkülönböztetése, a melynél fogva aztán azokat félrerakjuk, hogy a fogalom tartalmát szerkeszszük meg velők, oly megkülönböztetés, mely, legalább a mi minket illet, a közvetlen tapasztalatból származik. Tehát a fogalom nem egyéb, mint inductio.

Innen magyarázza Fonsegrive, hogy a tudományos fölfedezéseknél is inkább a tárgy leplezi le magát a tudós előtt, semmint a tudós leplezi le a tárgyat, a mi igazat látszik adni a peripatetikusoknak, a midőn azt állítják, hogy az értelem passiv marad az abstractiónál. S ez fejti meg azt is, hogy annyi fölfedezést csináltak egyetlen kísérletre.

Arra kell tehát mindezeknél fogva következtetnünk, hogy egy első és intuitiv kísérlet velünk megkülönbözteteti különböző

jegyeinket s azok fontossági fokát. Némelyek ezek közül egészen szükségeseeknek látszanak lényűnkre nézve, mások fontosaknak, habár nem szükségeseeknek, ismét mások végül egész járulékosoknak vagy esetlegeseknek. Ha más lényeket látunk, szintén az ismertetőjelek bizonyos csoportozatát alkotjuk meg, melyek előttünk a legfontosabbaknak tetszenek bennök. Ekkép a jelek abstract fogalmával bírunk. Hogy most általános fogalmunk legyen, meg kell értenünk, hogy e jegyek csoportja összeköthető a járulékos jegyek egy határozatlan változatával, hogy valóságos egyedekeket alkosson, s akkor általános fogalomra ettünk szert. Az abstractio által megkezdett és lehetővé tett általánosítás, az érzékelhető járulékos jegyeknek a lényeges jegyek alá való subsumptiójával megy végbe. A fogalom tartalma az abstractióban teljessé lett, most hátra van még terjedelmét megállapítani. De ha az általánosítás csak a járulékos jegyek subsumptiója a lényeges fogalom alá, ha csak a fogalom terjedelmét határozza meg, akkor nyilván azonos az inductióval. Generalisálni és inducálni teljesen ugyanaz — mondja Fonsegrive. A különbség csak a tárgyban van. Az általánosítás a tulajdonságok közti viszonyra vonatkozik, s tárgyai a lények, azok fajai, nemei. Az inductio az események közötti viszonyokra vonatkozik s tárgyai a törvények. Volna-e mód — kérdi Fonsegrive — a generalisatio és inductio lényegét egy egységre vezetni vissza, mint a hogy formáját könnyen visszavezethetjük? Ez — úgymond — azon kérdés metaphysikai megoldásától függ, vajjon a lények nem egyebek-e esetek rendszereinél, tüneménysorozatoknál, vagy pedig valami sajátlagost kell látnunk bennök, a mi őket lényekké teszi, a mit állagnak nevezünk? E kérdés azonban nem érdekli itt Fonsegrive-t. Egyedül psychologiai álláspontra helyezkedve, közömbös előtte, hogy a lények általános fogalmai gyökeresen különbözök a törvények általános fogalmaitól, ha csak a megalakulás processusa ugyanaz mindkét fogalomrendnél.

Mindenesetre nem tagadható — teszi hozzá, — hogy egy faj fogalma lényeges jegyei alárendeltségének és egymásmellé rendeltségének törvényét fejezi ki s következőleg végre is úgy a logikus, mint a psychologus, habár nem is a metaphysikus szemei előtt egy általános fogalom ugyanaz, a mi egy törvény. Az emberiség törvénye az, hogy emlős és kétkézű legyen, mint a hogy a testek törvénye, hogy a melegtől kiterjeszkedjenek.

Generalisálni és inducálni tehát — ismétli Fonsegrive — legalább a logikus és psychologus előtt egy és ugyanaz.

*

A „*Revue philosophique*“ további füzeteinek tartalma közül kiemeljük Dumasnak a folyóirat júniusi számában foglalt vizsgálódásait: „*Recherches experimentales sur la joie et la tristesse*“ gyűjtőcím alatt, mely czímen ezúttal az öröm és bánatnak a vérkeringés és lézéshez való viszonyát tárgyalja leggyakrabban tébolyultakkal tett kísérletek nyomán, a nélkül azonban, hogy ezek betegségeinek különböző formáit tette volna tanulmány tárgyává. A lézési mozgások tüzetes vizsgálatánál a Marey-féle pneumographot, azonkívül Chéron sphygmométerét s Comte és Hallion plathysmographját használta.

Lange dr. kopenhágai egyetemi tanár azt írta a kedélyindulatokról szóló tanulmányában, hogy az öröm a motor-apparatus fokozott tevékenységében s a legfinomabb edények kitéágulásában nyilvánul. — Az akaratidegek és izmok functionalis exaltatiója élénk és gyors mozdulatokat von maga után, néha dalolást, kitörő felkiáltásokat is. Az arteriolák kitéágulása minden szervben élénkebb forgást, dúsabb táplálkozást, az agyban könnyebb működést idéz elő. Minden valószínűség szerint tehát a cerebralis vérbőség támogatja az izmok fokozott működését.

E szerint hát az örömnél az érverés gyorsulása menne végbe, kapcsolatban a szív kiürülésével, úgy hogy a „könnyű szív“ kifejezés valódi élettani igazság lenne s az üterek feszültsége rendes kísérője lenne az örömnek. Valójában azonban a dolog nem ily egyszerű; az öröm psychológiája sokkal bonyodalmasabb; Dumas szerint legalább is két külön formája van az öröm tüneteinek.

Az elsőt az üterek túlfeszültsége jellemezi s ide soroz minden megalomániában szenvedő hűdékes beteget, kiknél a logikai összefüggéstelenség azt mutatja, hogy a gondolat itt csak külső formája a szellemi állapotnak, a tulajdonképeni állapot az öröm és meglegedés.

Első betegénél, midőn ütereit megtapintja, az érverés gyorsasága lepi meg s az ütérnyomás jelentékeny csökkenése. Amaz 90—95 közt váltakozik, szóval az üterek túlfeszültsége s az

érverés gyorsulása van jelen. Ép oly könnyen constatálta a peripherikus edény-kitágulást is. A keringési tünetek ezen sorozata azt bizonyítja, hogy azért forog fenn peripherikus edény-kitágulás, mivel az edényösszehúzó izmok paralyisise állt be, s azért támad az üterek túlfeszültsége s az érverés gyorsulása, mivel edénykitágulás és paresis történt.

De mi történik az agyban? — kérdi Dumas. — Minden valószínűség szerint az agy arteriolái ugyanazon törvénynek vannak alávetve, mint a szervezet peripheriája s a paralyis folytán azt a vérbőséget idézik elő, melynek önkívületi izgatottsága a lelki tünetekben nyilvánul. Bizonyos szóval, hogy a lélek összefüggéstelen hyperactivitása az agy functionalis vértúltengésének felel meg, s jogunk van azt hinni, hogy ez a vértúltengés ugyanoly természetű, mint a vizsgálatnak kitett szövetrészekben constatálható hyperhemia.

S épen mert a paralytikus egész szervezetében s különösen agyában keringési túltengés mutatkozik, azért érzi magát vidámnak, jókedvűnek, ambícióval és vállalkozási kedvvel teltnék. S mivel vidám, azért fest maga elé nagyzó képeket, hogy örömét maga-magának megfejtse s igazolja s ha oly kevéssel megelégszik, ha ellenmondás nélkül fogadja a legképtelenebb gondolatokat, ez értelmi gyengeségétől van, azoktól a mély szövet-sérülésektől, melyeket oly rég jeleztek a hűdéses tébolyúttak agykérgében s melyek különösen a sejtrendszer protoplasmikus nyúlványait érintik. A szív által félrevezetett lélek hiú okokkal igyekszik magának megfejteti az érzeteket, melyeket tapasztal, melyek irányítják, s magok ezek az érzetek az általános szervezeti állapotban bírják föltételeiket.

Miben áll tehát az értelem munkája a nagyzó paralytikusoknál? Abban, hogy a szükségképeni tünetek egy sorozatán át haladnak visszafelé, az utolsó tünetet véve kezdő tünetnek, az okot egyszerű következménynek. Abban, hogy magoknak a synthesis és az autonomia csalképét festik le, mikor pedig lelkük a legnyersebb automatismusnak s a legegyszerűbb determinismusnak van oda dobva.

És ez nem csupán a hűdéseseknél áll. Más betegségeknel is tapasztalható. Ilyen a tüdővész, melynél Dumas két ízben figyelte meg az érverés gyorsaságát, az ütér-feszültséget, oly betegek

eseteiben, a kik a legnagyobb optimismussal beszéltek egészségükről, pályájokról, jövődjükről.

Érdekes ellenpróbáját kísérelte meg Dumas megfigyelésének, midőn ugyanazon intézetben, a Saint-Lazareban, hol észleleteit tette, az orvos által elővezetett betegek közt megmutattatta magának azokat, a kik még az nap szabadon voltak bocsátandók. s ezeknél szintén vizsgálat tárgyává tette az érverést és a feszültséget. S az eredmény az volt, hogy habár ezek már magában is bizonyos várákozás és fölindulás hatása alatt álltak, ez a szokásszerűség által gyöngített emotio nem volt oly élénk. hogy lényegesen módosította volna a szervi állapotot, s hat kísérlet után is mindig csak normalisnak kellett tekintenie a fölvetett méreteket. Így a feszültség 13—16 közt, az érverés 65—72 közt váltakozott.

Mindezek után Dumas a túlfeszített öröm állapotában a következőket véli constatálhatni: 1. állandó agyvérbőség, mely az értelmi működés izgatásában nyilvánul. 2. izgatott szív működés, mely az üterek túlfeszültségében s az érverés gyorsaságában jelentkezik; 3. a légzési rythmus gyorsulása; 4. az összes peripherikus szövetek hyperhemiája, edénytágulással kombinálva.

Kísérletei további folyamáról Dumas a következő füzetben számol be.

Ugyane számban *De la Grasserie* a gondolatok viszonylagos rendjéről és involutiójáról értekezik, a mint azok a nyelvben mutatkoznak (*De l'involution et de l'ordre respectif des idées revelés par le langage*) Ezen a jelenségen, mint tudjuk, a nyelveknek egész classificatiója alapul s most *De la Grasserie* pszichologiai classificatiót is próbál rá alapítani, tekintve, hogy a nyelv oly anyaga az emberi szellemnek, melybe egész képét bele nyomja.

Elméletben minden szórend lehetséges. Érteni lehet, hogy egy nép a mondatot alánnyal kezdi, más pedig a tárggyal, s a harmadik ismét az ígét veti előre. A francia nyelv például annyira szokva van megszokott rendjéhez, hogy minden mást lehetetlennek tart. Először jó az alany, aztán bővítményei, majd az ige és annak bővítményei, kezdve a directtel, folytatva az indirecttel s végezve a járulékosokon. Ez az egyetlen logikus rend, melylyel szemben valósággal felforgatónak tetszik az ígével vagy a bővítménnyel kezdeni, s különösen az ígével végezni,

a mi pedig számos más nyelvnek sajátja. A szórend annyira inhaerens tulajdonsága a fajszellemnek, hogy a mi például a francia és német nyelv között valóságos intellectualis bástyát képez, az nem a kiejtés vagy accentus, sem a grammatikai formák különbözősége, sem a szókincs, hanem a fordított constructio. Bizvást lehet állítani, hogy a francia és a német teljesen ellenkező módon gondolkoznak s ez onnan van, mert az eszmerend nem véletlen, hanem mélyen benn gyökerezik az intuitív módjában.

Hogy ezt megmagyarázza, De la Grasserie visszamegy egész a tárgyak érzéklő látásáig. A szem kettős módon lát: térben és időben. A térben egyszerre ölelheti fel a kép minden alakját. De időben is lát, midőn az egymást követő látományok közt érzéki kapcsolatot létesít. Épen úgy a lélek is láthat térben és időben is. De a gondolkodás sokkal kevésbé simultán, mint a látás, a mennyiben nem képes, mint ez, egy egész synoptikus tért felölelni, viszont azonban az az előnye van, hogy különböző optikai terekre pillanat alatt áthelyezheti magát s azokban egyszerre láthat.

A szem látása, miután a lélek belső látásává, intuitióvá alakult át, hogy másokkal is közölhető legyen, szavakba kell, hogy öntessék. Mert a beszéd a gondolkodás képe és reproductiója. De ha az első látás már a tárgy bizonyos veszteségével létesült, a mennyiben a tárgy csak a látási kör korlátolása mellett tükröződhetett vissza s ha a refractio még nagyobb lett a második, a belső képnél, úgy csak természetes, hogy a szavakba foglalásnál is újabb rövidülést szenved a gondolat. A synoptismus mindinkább csökken, a gondolat csak successive ölthet alakot a beszédben. Nemcsak hogy lehetetlen egyszerre több gondolatot kifejezni, még ha együttesen gondoltuk is, s annyival kevésbé több tárgyat, melyeket a szem egy képben fog fel. leírni, de sőt még egy gondolatot sem lehet egyszerre kimondani, nemcsak 10—12 szóból állót, de két szóból állót sem.

Azonban a sorrend, melyet a beszéd analysise követni fog a kép töredékes visszaadásában, előre ki van jelölve. Ugyanis a földologról fog a járulékosra áttérni, a lényegesről a lényegtelenre, az állandóról a pillanatnyira, a lényről a cselekvésre, s a lények közt is az activról a passivra, mivel az actio kiindulási

pontja a cselekvőben van. A bővítmények közt a közelebbi fogja megelőzni a távolabbít; végül utoljára jönnek az idő és tér viszonyait, az eszközöket és módokat s a körülményeket jelző szavak. Ez a természetes rendje nem a gondolkodásnak, mert az mindent egyszerre lát, hanem a beszédnek, mely egymásutáni.

S ezt a sorrendet tette magáévá — folytatja De la Grasserie — hosszas fejlődés után a francia nyelv is a következő formulázással: 1. alany; 2. az alany tulajdonjelzője; 3. ige; 4. az igehatározó; 5. a közvetlen tárgy; 6. a közvetlen tárgy kiegészítő beszédrészei; 7. a közvetett tárgyak; 8. a közvetett tárgy kiegészítői; 9. az idő-, hely- és módhatározók s ezek bővítményei. Ez az egyenes sorrend a francia nyelvben s logikailag oly kizárólagosan egyetlen lehetségesnek tetsző, hogy egy francia el sem tudná képzelni, hogyan lehetne egy mondatot ekkép construálni, a mi pedig magyarul kifogástalan: „Egy nyári reggelen a lakása mellett fekvő kertbe vezette kézen fogva fehér szakállas agg atyját a szőke hajú ifjú Primus.“

Megjegyzi közbevetőleg De la Grasserie, hogy épen úgy a mint a gondolatot átvevő beszéd azt részekre bontja, viszont az írás meg a beszéd hangjai egységét tagolja még jobban szét. Mert az írás még lassúbb, mint a beszéd. Igaz, hogy a stenographiának sikerült a szótagírással nagyobb gyorsaságot érni el, de ezt az eredményt sok primitív nyelv még teljesebben elérte, midőn egyszerűen mellőzve a közvetítő beszédet a gondolat és az írás közt, amazt egyszerre, közvetlenül fejezte ki a jelírásban vagy hieroglyph-rendszerben.

Ilyesmire törekszenek némely népek nyelvei is, midőn összeolvasztják lehetőleg ugyanazon szó különböző tagjait, melyek mindenike külön fogalmat jelent. Hogyan érik ezt el? Úgy hogy egyiket a másikba tolják bele, mindegyikből elmetszve néhány hangzót, a meddig még fölismerhetők maradnak. Elősegíti ezt a kiejtés gyorsasága s a phonetika törvénye is. Így járnak el az eszkimók, az amerikai irokézek, a szibériai mordvinok. Az eszkimóban például a névmás-alany és a névmás-tárgy már alig megkülönböztethetők. E szó: *mattarpagit* egész mondatot jelent: én téged levetkőztetlek, s következő elemekből van összevonva: *matlar+pa+g+it* (*pa* a jelen idő ragja, *g* az első személy,

t a második személy). Épen úgy a mordvinban: *pala—ma—t*== megcsókol engem ő.

Még teljesebb a gondolat synoptismusa De la Grasserie szerint a magyarban, hol az ige határozott alakja egyenesen rámutat a tárgyra, a nélkül, hogy azt névmással fejezné ki, p. o. megverlek. De más nyelvekben is észlelhető, hogy valahányszor a szavak rövidsége megengedi, mindig megvan a hajlam, azok egyetlen holophrazisba való összevonására.

A hol azonban a kifejezés simultaneitása el nem érhető, mert a beszédrészek nem szoríthatók össze egy conglomeratumba, ott De la Grasserie érdekes elmélete épen a logikai rend önkényes felforgatásában, a mondat inversiójában látja a kép vagy gondolat egyidejűségének utánzására való törekvést. Ha ugyanis a logikai rendet tartjuk meg, akkor az első beszédrész kimondásával a gondolat megszakad, önálló életet él, mert azzal a fogalommal kezdjük, mely a többit uralja. Tulajdonképen itt meg is állhatnánk, mert gondolat helyett, csupán egy fogalom áll előttünk. Például a francziában: „la main de Primus frappe Secundus“. (Keze Primusnak megüti Secundust). A „la main“ után meg lehet egészen állapodnunk, egy bevégzett fogalmat fejezünk ki. Ha tovább megyünk egy szóval: „la main de Primus“, itt is egy egész fogalom nyer meghatározást, mely nem szorul több kiegészítésre. Épen úgy ha azt mondjuk: „la main de Primus frappe“ (Primus keze üt). Igaz, hogy ütni csak valakit vagy valamit lehet, de azért elvonatkozva a tárgytól, a mondat itt is bezárulhat.

Ha ellenben az egyenes szórendet megfordítjuk emígy: „Secundust megüti Primusnak keze“, akkor „Secundust“ igaz, hogy egy konkrét fogalmat jelöl, de helyzete a mondatban s a tárgyeset arra mutat, hogy ez nem egy különálló fogalom, hanem szoros viszonyban áll egy gondolathoz, egy determinanshoz, mely nélkül a kép nem teljes. Hasonlóan áll a dolog, ha a következő szót hozzáteszem: „Secundust megüti . . .“ nem képzelhetem magam elé a cselekvést, mert nem látom a cselekvőt. Még tovább megyek a beszédrészek láncolatában egy lépéssel s azt mondom: „Secundust megüti Primusnak . . .“ még mindig hiányzik a mondat determinánusa, s nem tudom, hogy mi fog jönni, csak az utolsó szó: „Keze“ fejt meg az egészet s tárja fel szemeim előtt az egész képet.

Íme tehát a mondat inversiójának szerepe De la Grasserie szerint. Az, hogy a kép simultaneitását megközelítő valamit hozzon létre, magát a képet teljes színében, teljes erejében. A logika ugyan nem talál benne kielégítésre, de annál inkább az élő szemlélet. S ebben az értelemben az inversiv mondat természetesebb, mint az egyenes mondat, mert ha nem is a logikai rendet, de az anyagi rendet tünteti föl. Czélja a gondolat rendjének fölforgatása, hogy ne fokozatosan, hanem csak a végén tárja föl magát, s ezzel az egyidejűség impressióját keltse.

A szellemes szerzőnek a közelebbi füzetekre ígért további fejtegetései is méltó érdeklődésre tarthatnak számot.

* * *

Jelezzük még a „*Revue*“ ez évi hatodik számában *Féré* vizsgálódásait a kézről, a fogásról és a tapintásról (*La main, la préhension et le toucher*). Ez a tárgy meglehetősen új és kiaknázatlan még, pedig az emberi felső végtag mozgásai sokkal eltérőbb változatokat mutatnak, semmint hinné az ember a classikus leírások után. Példának okáért vegyük azt, hogy némelyeknél az előkar kifeszítése korlátolt. Az előkar a helyett hogy a kar megnyújtási irányába esnék, azzal 15, 20, 30 foknyi szöveget alkot. Másoknál az előkar a kar irányát 15, 20, 25 fokkal haladja túl.

Épen úgy némelyeknél a felfelé tartott tenyér aláhajlítva a hüvelykujj felé, a vízszintes vonallal 15, 20, 25 foknyi szöveget képes alkotni. S ugyanazoknál a lefelé tartott tenyér a kisujj felől annyira emelkedhetik, hogy a tenyér különböző fokú szöveget képes alkotni a vízszintes vonalhoz úgy, hogy a kéz forgási tengelye meghaladhatja a 200, sőt 220 fokot is.

Ismét másoknál az előkar mozgási íve csökkent. *Guillon* általános megjegyzése szerint az idioták és cretinek előkarja csaknem minden mozgékonytságot nélkülöz. Tulajdonképen azonban a forgási mozgás ez esetben sem hiányzik egészen, hanem néha annyira korlátolt, mint az amerikai majmoknál, sőt még jobban.

E század első éveitől kezdve *Péron* természettudós constatálta, hogy Új-Hollandia és a Timor-sziget maláj lakói sokkal csekélyebb izomerővel bírnak, mint a francia tengerészek. Ugyan-

ezt tapasztalta *Manouvrier* a párisi „Jardin d'acclimatation“-ban kiállított vadak nagy részénél s hasonlót észlelt maga *Féré* a négereknél. A társadalom különböző osztályaihoz tartozó egyéneken megkísérelt dynamometrikus mérétek azt bizonyították, hogy az ujjak hajlításával elért nyomás kevésbbé erős oly munkásoknál, kiknek foglalkozása kizárólag kézi, mint olyanoknál, kik kevesebb izomerőt fejtenek ki, de kiknek értelmök jobban igénybe van véve.

Általában a kéz és az ujjak különböző mozgásainak részletes elemzéséből, úgy azok erélye, mint gyorsasága szempontjából különféle érdekes tényeket von le *Féré* az egyéni eltérésekre vonatkozólag.

Ezek közt megállapíthatni véli, hogy a mozgások gyorsasága, ereje és praecisitása általában arányban áll az értelmi képzetek intensitásával és az értelmi kifejlődéssel. A degeneráltaknál ellenben e szerzett tulajdonságok, melyek a physiologiai munkamegosztásból erednek, veszendőben vannak, s a kéz mozdulatainak jó része teljesen hiányzik. A leggyakrabban a gyűrűs ujj az, mely megtagadja a szolgálatot. Ritka eset, hogy izoláltan képes legyen feszülési mozgásokat végezni. Gyakran csak a kisujjal vagy a középujjal egyidőben képes kifeszülni, sőt e helyzetben sem képes azokkal egy síkba emelkedni. Azonkívül igen sokszor nem alkalmas visszahozó és elvezető mozgásokra stb.

*

Egger Victor „Le moi des mourants“ cím alatt egy esetet beszél meg a szerkesztőhöz intézett levél alakjában azok közül, melyek részben *Ribot*-nak „Maladies de la mémoire“, részben *Féré* „Pathologie des emotions“ című dolgozataiban regisztrálják. Ez esetet *Macario* beszéli el, ki a Szajnában fürödve, azon a ponton hitte magát, hogy belefúlad. „E perczen, mondja, életem minden cselekménye, mint egy láncolatban mutatkozott megrémült lelkem előtt.“ Ez a hit, mint tudjuk, bizonyos hagyományyszerűséggel bír, hogy t. i. vízbefúlók utolsó pillanatukban egész életök történetét egyszerre fölelevenedve látják szemeik előtt legördülni. Angol írók, *Winslow* és *Munk* is tudnak hasonló esetekről, utóbbi szerint „egy vízbefúladó egész előbbi életét fordított láncolatban, azaz visszamenőleg látja maga előtt lefolyni élesen kidomborodva s minden esemény megfelelő érzetektől

kísérve“. Egy ember a vasúti vágányok közé vetette magát, hogy el ne kapja a gyorsan robogó vonat. A míg a vonat feje fölött elrobogott, a veszedelem érzete emlékezetébe juttatta élete minden eseményét, mintha az ítélet könyve tárult volna fel előtte.

Még újabban egy francia író, Wyzewa egy tudós schweitz-nek, Heimnak, a zürichi havasi egylet előtt tartott felolvasását ismertette a Temps-ban, azon touristák impressióiról, kik a hegyekről alábukva, közel látták magok előtt a halált. Maga Heim is keresztülment ily baleseten és saját tapasztalatait mások elbeszéléseivel összevetve, kimutatja, hogy ily baleseteknél az elcsuszamlástól egész a földet érésig következő tipikus benyomások észlelhetők állandólag.

1. Jólésés érzete.
2. A tapintás és fájdalomérzet anesthesiája, míg a látás és hallás megtartják normalis élességöket.
3. A gondolkodás és képzelet rendkívüli gyorsasága.
4. Számos esetben a lélek egész elmúlt élete folyását maga előtt látja.

Hozzátette Heim, hogy „a mit esésem másodpercei alatt éreztem, annak elbeszéléséhez most egy óra kellene. Minden gondolat és kép rendkívüli tisztasággal és szabatossággal tárult elém“.

Ezeket a benyomásokat kommentálja tovább *Egger*, természetesen több hypothesis-sal, mint valószínűséggel.

n—r.

* * *

Megjegyzés. «*Az élet új elmélete*» című ismertetés nyomtatása közben Le Dantec «*Theorie nouvelle de la Vie*» című könyve is megjelent, lényegben ugyanazon tartalommal, csak rendszeresebb összefoglalásban, mint az ismertetés alapjául szolgáló dolgozat.

A KORONAŐRI INTÉZMÉNY A MAGYAR ALKOTMÁNYBAN.

— Harmadik közlemény. —

IV.

A koronaőri intézmény Habsburg-királyaink alatt.

Mohácsnál a török által véresen eltiporva, a Habsburg-dinasztiával behurczolt birodalmi eszme lidércnyomása alatt görnyedve, a politikai és vallási viszályok lázától gyötörve, három részre forgácsolva — alkotmányos önállásának sötét sírja előtt állott koldus-betegen Nagy Lajosnak és Mátyásnak egykor a hatalom, dicsőség és virágzás fényes polczán állt nemzete. A nemzet és az ország nagy-léte Mohácsnál sirba szállott — úgymond nagy történetírónk — erő, jólét, dicsőség eltűnt, százados szenvedések, kínos sorvadozás, végkimerültség szomorú korszaka állott be.¹

1. Szent koronánk, oly fényes századok tanúja, a siralom e gyászteréről külföldre bujdokolt, mintha kerülni akarta volna a nagyszerű halált, a hol a temetkezés fölött egy ország gyászban áll.

A mohácsi gyásznapot követő időben már a honi földön is kalandos sors jutott osztályrészeül az ádáz trónversengés következtében, mely szerte e hazán dúlt.

A fellépett trónkövetelők egyaránt arra törekedtek, hogy

¹ Horváth : i. m. III., 423.